

249224

Т. LXXXIV.

Р. 1908, кн. IV.

Рік XVII.

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,
ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛІОПІ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

B. LXXXIV.

1908, IV B.

XVII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імені Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Вийшло 30/VIII с. с.

Т. LXXXIV.

Р. 1908, кн. IV.

Рік XVII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛІОМІ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

В. LXXXIV.

1908, IV В.

XVII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імені Шевченка

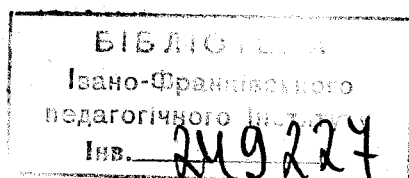
З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під надзором К. Беднарського.

Вийшло 30/VIII с. с.

НБ ПНУС

249227

Зміст LXXXIV тому.

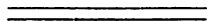
1. Зміст тому	с. 3—4
2. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею, написав Мирон Кордуба	с. 5—32
3. Угорщина і Польща на початку XVIII в., написав Стефан Томашівський (дальше)	с. 33—87
4. Травестована Енеїда Міхеліса, написав Ярослав Гординський	с. 88—97
5. Іван Вагилевич як проповідник, причинок до зносин Галичан з Росією перед 1849 р. і до історії української проповіді, подав Іляріон Свенціцький	с. 98—110
6. Авторство Марка Вовчка, подав Василь Доманицький	с. 111—171
7. Miscellanea: а) Українські питання-відповіді, под. В. Перетц; б) Галицькі священники в Холмщині, под. М. Зубрицький; в) Кн. Ян-Тадеуш Любомирський, нап. М. Грушевський	с. 172—184
8. Наукова хроніка: Національні відносини Галичини, реф. В. Панейко	с. 185—202
9. Бібліографія (рецензії та справоздання, зміст на с. 242)	с. 203—243
10. Оголошення	с. 244

Inhalt des LXXXIV Bandes.

1. Inhalt des Bandes	S. 3—4
2. Eine Probe österreichischer Vermittlung zwischen Chmelnýckýj und Polen, von Miron Korduba	S. 5—32

3. Ungarn und Polen im Anfange des XVIII Jhrh., von Stephan Tomašivskýj (Fortsetzung)	S. 33—87
4. Die travestierte Aeneis von Michelis, von Jaroslau Hordynskýj	S. 88—97
5. Ivan Vahylevyč als Prediger, mitgeteilt von Hila- rion Svěncickýj	S. 98—110
6. Die Autorschaft Marko Vovčok's, von Basil Do- manyčskýj	S. 111—171
7. Miscellanea, von W. Peretz, M. Zubryčskýj, M. Hruševskýj	S. 172—184
8. Wissenschaftliche Chronik: Nationale Verhältnisse in Galizien, ref. B. Panejko	S. 185—202
9. Bibliographie (Register siehe S. 242)	S. 203—243
10. Annoncen	S. 244

Inhalt voriger Bände siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею.

Написав Др. Мирон Кордуба.

Справа, про котру хочемо писати, має вже свою, хоч невеличку, літературу. З літописних жерел згадують про посольство Фердинанда III до Хмельницького лише Коховський і Григорій Грабянка; перший баламутно і невірно, послідний лише натаком. В пізнійшій історичній літературі зачіпають сю справу коротко, заледви кількома стрічками: Scherer, *Annales de la Petite Russie*; *Исторія Русовъ*; Бантишъ-Каменскій, *Истор. Мал. Россіи*; Hermann, *Gesch. Russlands*; Szujski, *Dzieje Polski III*; Соловьевъ, *Исторія Россіи т. X*; Карповъ, *Крит. обзоръ разработки русс. источ.*; Костомаровъ, *Богд. Хмельницкій, III*. Всі вони опирають ся на тенденційнім представленю мети і висліду посольства, яке подав Хмельницький в своїм листі до царя¹⁾. Трохи докладніші звістки подав Walewski, *Geschichte Leopolds I u. der hl. Ligue II, 1*, а також в своїй: *Historya wyzwoleń Polski II*, вихіснувавши деякі акти віденського державного архіву. Докладну житєпись цісарського посла находимо в монографіі: Pejacsevich, *Peter Frh. v. Parchevich (Archiv f. österr. Gesch. Bd. 59)*, одначе автор не добре зазнайомлений з сучасними подіями і через се в його розвідці багато разячих помилок. Обмежаючи ся лише на житєпись Парчевича, автор не пробує вияснити генези сього посольства, а оцінка самої діяльности посла вийшла невірно. Також не вихіснував Пеячович всіх актів віденських архівів, які належать до сеї справи.

¹⁾ Акты отн. къ истор. южп. и зап. Россіи, III, № 377.

Вмішане Шведів у війну Польщі з козаками і Московією пересунуло головну вагу війни зі сходу на захід та значно змінило політичний уклад в Європі. Бистрі і незвичайні успіхи Карла X Густава в Польщі, його порозуміння з Францією і змагання перетягнули на свою сторону бранденбурського електора, Голандію і Ракоція спонукали Польщу звернути головні свої зусилля в першій лінії против цього небезпечного ворога, та через перемир'я з Московією і козаками забезпечити собі плечі. Рівночасно подвоїв Ян Казимир свої зусилля для придбання помочи від Австрії. Відколи шведські війська ступили на польську територію йшли з Варшави до Відня посли за послами, листи за листами, в яких польський король, жалюючи своє грізне положення, вказував також і на небезпеку грозячу Австрії. Само собою віденському дворови був всякий успіх шведського озброєння і шведської дипломатії сіллю в очі. Від часів 30-літньої війни і вестфальського миру були Шведи рішучими ворогами Габсбургів не лише в міжнародних відносинах, але й небезпечними суперниками в союзі німецьких держав. Всяке скріплення шведської могутності було рівнозначне з ослабленням політичного впливу і значіння австрійських країв і віденського двора. Однак на воєнну підмогу для Польщі Фердинанд III не міг рішити ся, бо се значило би стягати цілу війну на свої плечі. Цісар велів лише виставити кілька полків на шлезькій границі і вислав свого найліпшого дипломата, Франца Лізолю, до Карла X Густава, щоби наклонити шведського короля до признання Австрії мировим посередником між собою і Польщею.

Відказуючи ся від воєнної підмоги, намагав ся Фердинанд III допомогти Польщі дипломатичною дорогою. Воєнне щасте шведського короля було не по серцю також і московському цареві, бо він мусів бояти ся за свої придбання на Литві. Особливо злука Януша Радзівіла зі Шведами показала московському володареві цілу небезпеку, яка йому грозила від рішучого і енергічного Карла X Густава. Тому легко було прихилити його до переговорів з Польщею. В дипломатичних заходах примирення з Московією находить Польща сильну піддержку з боку віденського двора, котрий хотів довести до порозуміння між тими обома державами та через се не допустити до союзу Москви з Шведами, за чим шведський король так сильно побивав ся. Цісарські посли перли навпаки царя до війни зі Швецією. Сі змагання віденської дипломатії увінчали ся потім успіхом, бо за посередництвом цісарських послів Алетреті і Льорбаха

уложив цар Алексій Михайлович з польським королем З падолиста 1656 р. перемирє в Вильні і почав війну зі Швецією¹⁾.

Майже рівночасно, бо також з початком шведської інвазії в Польщу, виринула в віденських кругах гадка такого самого посередництва між Хмельницьким і Польщею. На цісарськім дворі не було тайною, що переговори польського короля з Хмельницьким розбивали ся у великій мірі о брак довіря у гетьмана і серед козаків, чи Польща справді додержить даних обітниць і умовлених точок мира. Тому задумано ужити до тих переговорів посередництва третьої держави, яка прийняла би разом на себе обовязок гарантії мира. На засіданю цісарської тайної ради 8-го вересня 1655 р. рішено звернути увагу польського посла Вісконті на се, що найважнішою задачею для Польщі є тепер погодити ся з козаками. При тім поручено йому звернути ся до венецького посланника у Відни, щоби той вислав свого довіреного мужа до Хмельницького та іменем венецької республіки дав гетьманови і козакам гарантію „in amplissima forma“, що Польща додержить мира²⁾. Однак мимо грізної небезпеки, Польща все ще противила ся чужому вмішаню у свої відносини до козаків. На зазив цісарської тайної ради відповів Вісконті відмовно. Хоча кілька тижнів опісля польський король вислав до Хмельницького свого посла Любовицького³⁾, Вісконті заявив у Відни, що король тепер не може пересправляти з козаками, та що Польщі нічого їх бояти ся, бо Татари обіцяли королеви підмогу і держати муть козаків в шаху⁴⁾.

Однак події найблизших місяців привели Польщу над берег пропасти та майже цілу державу віддали в руки Шведів. Тепер всякий союзник був дорогий, коли лише міг в короткім часі подати значнійшу підмогу. Загальна опінія в Польщі вказувала на семигородського князя Ракоція, як на такого союзника і польські вельможі навязали з ним під неприсутність короля переговори. Однак Ян Казимир був иншої гадки. В листі до гнізненського єрхієпископа, писанім зараз по своїм повороті зі Шлєска, 8-го січня 1656 р., відсуває накинєні йому під нелюбими умовами пересправи з Ракоцієм і покладає велику на-

1) A. Pribram, Österreichische Vermittlungspolitik. Archiv f. österr. Gesch. Bd. 75.

2) Віденський Н. Н. u. St. Archiv. Polonica.

3) Костомаровъ, Богд. Хмельницькій. II. С. Соч. СПбєрбургъ, 1904 кн. IV, 600.

4) Віденський Н. Н. u. St. Archiv. Polonica.

дію на поміч від козаків і татарського хана¹⁾. Стараня, добити ся мира з козаками і Москвою ведуть ся з польського боку тепер дуже інтензивно. До Хмельницького вислано ще в січні 1656 р. Станіслава Лянцкороньского, руського воєводу і Христофа Тишкевича, чернігівського воєводу²⁾. В своїх пересправах з козаками старав ся польський король розірвати їх союз з Московщиною, хіснюючи ся при сїм непорозумінням, які вже вспіли вивязати ся між Хмельницьким і московським правлінням та воєводами. Бажав з одного боку приєднати козацьку поміч против Шведів, з другого, через відорване козаків, вчинити Москву податливійшою до мира.

Тоді то, здає ся з початком 1656 р., звернув ся Ян Казимир до цісаря Фердинанда III-го з просьбою посередництва в переговорах з козаками. На се вказує записка члена цісарської ради Вальдероде. Коли Ліволя в вересні 1656 р. зі свого боку піддав Фердинандови III гадку, вступити в зносини з козаками, Вальдероде висказав ся також за сим, додаючи від себе, що польський король і держава просили перед тим у цісаря посередництва з Хмельницьким, а бодай і гарантії трактатів³⁾. Ближших звісток про се не маємо, одначе найбільше імовірно, що ся прозьба вплинула рівночасно з висилкою Лянцкороньского і Тишкевича до козаків. Також не відомі нам причини, для яких цісарський двір не вдоволив тоді тому бажанню.

Хоча перебіг пересправ Лянцкороньского з Хмельницьким не давав ніякої основи до великого оптимізму, в Польщі вважали загально справу приєднання Хмельницького річю цілком певною. Мабуть тактика гетьмана і Виговського при облозі Львова, в падолисті 1655 р. була причиною тих сантвіністичних надій. Вже з початком марта 1656 р. доносить Ліволя з Варшави своєму дворови, що розрив між козаками і царем та близька злука козаків з Польщею не підлягають ніякому сумнівови. Три тиждні опісля повторяє навіть вість про присягу вірности, яку гетьман мав зложити Янови Казимирови у Львові⁴⁾, вість розумієть ся невірну, однак замітну для тодішнього настрою в Польщі.

Між тим Хмельницький не міг брати на себе ніяких зобо-

¹⁾ Grabowski, Ojczyste spominki, Kraków, 1845, II, 87—89. Cf. відповідь примаса: Моск. Гл. Архивъ МИД., грам. цар. Пол., снош. съ Транс. св. 1.

²⁾ St. Temberski, Annales. ed. Czermak. p. 337.

³⁾ Віденський Н. Н. u. St. Archiv, Polonica. ⁴⁾ Ibid.

в'язань зглядом короля, ані в'язати ся Польщею, бо польські последи були щедрі лише на нічого не значучі обітницї і приречення дружби та вдячності, а нічого не згадували про незалежність України¹⁾. Та й гетьман мав під ту пору очи звернені в зовсім инший бік і вів переговори як раз з найнебезпечнішим ворогом Польщі, з шведським королем. Про ті переговори дізнав ся зараз Лізоля і в справозданю з 7-го цвітня доносить австрійським міністрам про прихід козацьких послів до Карла X Густава²⁾.

Вість про зносини Хмельницького з Карлом X Густавом мусіла сама собою занепокоїти не лише Польщу, але й Австрію. Злука козаків з Шведами подала би нову силу шведському королеві і допомогла би йому виправити ся із тих невдач, які він потерпів в перших місяцях 1656 р. А до сего не хотіла Австрія допустити. І коли австрійські дипломати так успішно працювали, щоби перешкодити порозуміню між Шведами і Московщиною та допомогти перетягнути царя Алексія Михайловича на сторону Польщі — гадка, ужити того самого способу на козаків, мусіла сама собою насунути ся.

Сю гадку висловив Лізоля. Перебуваючи в таборі Карла X Густава, бачив він добре, яку велику вагу прив'язували Шведи до пересправ з козаками. Він замітив, що родю головного посередника між шведським королем і Хмельницьким відіграє Єронім Радзейовский. У вересні 1656 р. прийшов до шведського табору чернець Данило з повноваженнями від козаків і молдавського воєводи. Згадуючи про се у справозданю до свого двора, зазначає Лізоля, що уклади Шведів з Хмельницьким не зайшли ще так далеко, як се могло би здавати ся і як се шведський канцлер Оксеншерна хоче представити. „Коли Ваше Цісарське Величство — пише він дальше — хоче що небудь против Шведів затїяти, то нема нічого більше вказаного, як щоби ми безпосередно приєднали собі козаків“. На думку сего визначного політика, користи для цісаря вийшли би з сего великі: через приєднане козаків перепинить ся злуку Хмельницького з Карлом X Густавом, Шведів з'ізолює ся, а повага цісаря піднесе ся значно в очах Турків. Взагалі буде під кожним зглядом незвичайно хосенною річю, мати козаків на кожний поклик до розпорядимости. А приєднане козацтва не буде коштувати великих

¹⁾ Костомаровъ с. I. IV, 611.

²⁾ Віденський Н. Н. u. St. Archiv, Polonica.

трудностей і заходів. Козаки мусять мати свою точку опору, бо з Москвою розв'язалися і ненавидять московське ярмо, а польський шляхті не вірять; Татари на них розсерджені, а Туркам вони не піддадуться, хіба в остаточній біді. Таким чином не остає їм нічого другого, як шукати собі опору у цїсаря або у Шведів. Вкінці зазначає ще раз, що головна нитка шведсько-козацьких переговорів знаходиться в руках Радзейовського, до якого козаки відносять ся з великим довірем. Тому, при навіязанню переговорів з гетьманом, — приєднане Радзейовського для плянів цїсарського двора було би незвичайно важним успіхом¹⁾.

Проект Ліволі найшов відгомін серед цїсарських дорадників. Вальдероде одобрив думку навіязання переговорів з козаками, бо вони „схизматики“, отже їм однаково лучити ся чи з лютеранами, чи з католиками. Крім сього зазначив, як ми вже попередю згадали, що се буде з хїсном для Польщі, та що польський король і республіка о се цїсаря просили. Однак заки починати справу, треба нарадити ся з польським посланником. Інші міністри прилучили ся до опінії Вальдероде, лише бажали поступати обережно, так як козаки стоять також в звязи зі Шведами. Тому радили починати переговори з козаками не безпосередно через цїсарських послів, лише посередно через Польщу і Москву²⁾.

Однак на нараді тайної ради 9 жовтня висказала ся більшість за тим, щоби навіязати з Хмельницьким безпосередні зносини, тоб то вислати до нього таки цїсарського посла. Для уложення інструкції послови рішено зібрати потрібні інформації. Метою посольства мало бути цїсарське посередництво між козаками і Польщею і тому головним предметом розвідів цїсарської ради було питанє, під якими умовами Польща досі пересправляла ся з Хмельницьким і в яким стані ті трактати тепер знаходяться. Треба було розвідати також про титули гетьмана, чи крім нього треба ще до кого звертати ся, та якою дорогою мав би цїсарський посол їхати. Про намірене посольство рішено як найшвидше повідомити польського короля та зайняти ся вишукуванням відповідної особи, щоби їй можна було поручити згадане посольство до козаків³⁾.

Із сим справа пішла у проволоку. Очи дипломатії були під ту пору звернені на Вільну, де при посередництві цїсарських послів вели ся мирові трактати між Польщею і царем.

1) Ibid.

2) Ibid.

3) Ibid.

Однак з других боків стали надходити непокоячі вісті. Змагання відтягнути Бранденбургію від Шведів не довели до нічого. Із перехоплених Поляками листів шведських послів у Ракоція (Генриха Штернбаха і Йотгарда Велінга) до Карла X Густава стало ясно, що семигородський князь що раз то більше пере-хилиює ся на сторону Шведів. Не остали тайною також пере-справи Хмельницького з Ракоцієм. Цісарський посланник при польським дворі, Йоган Христ. Фраїштайн доносив про що раз певніші ознаки ворожого настрою козаків і Ракоція против Польщі¹⁾. Все то спонукало австрійських міністрів зайняти ся знова козацькими справами і наміреним посередництвом між Польщею та Хмельницьким. Перш за все оглянули ся вони за відповідною особою, яка перейняла би на себе провід посольства до Хмельницького і звернули ся в тій справі до угорського канцлера, Дердя Селепчені (Szelepcsényi), єпископа Нітри. Коли Селепчені прийняв поручену йому місію, зібрала ся 3 падолиста пополудні тайна нарада міністрів в присутности угорського канцлера²⁾, на якій докладно обговорено справу посольства.

Перш за все рішено звернути ся до польських послів³⁾ в справі потрібних інформацій, тоб то точок уложених вже на конференції з 9-го жовтня. Точніших вісток мали угорському канцлерови достарчити витяги з справоздань Ліволі, особливо що до особи Радзейовского, та донесень Морштина. Далі приступлено до уложеня посольської інструкції для Селепченія. Посол мав заявити Хмельницькому, що цісареві відомі причини ворожнечі між козаками і Польщею, а також знає він про переговори, які ведено і ще тепер в тій справі ведуть ся. Ті переговори розбивають ся о се, що Хмельницький і козаки не мають достаточної певности, чи то, що до чого вони умовили ся, або ще умовлять ся з Поляками, буде справді з боку сих послідних додержане. А обовязком цісаря є удержувати мир і згоду в християнським світі, до чого він вже силою свого уряду покликаний; особливо залежить йому на сім, щоби утихомирить внутрішні заворушення в Польщі між короною та козаками, які чужим державам подають нагоду до вмішувань і нападів. Проте

¹⁾ Лист Фраїштайна до Фердинанда III в Гданська 16 жовтня 1656. Ibid. Russica.

²⁾ З міністрів були присутні на тій нараді кн. Авершперг, гр. Еттінген і секретар Вальдероде.

³⁾ Крім Вісконті був тоді у Відні ще й Морштин, висланий туди по битві під Варшавою.

рішив він взяти на свою цісарську особу посередництво в тій справі. Для сеї ціли посилає свого довіреного посла, угорського канцлера, котрому Хмельницький і козаки можуть вповні довірити ся і тайно та щиро розповісти, в чім властиве діло і яким чином, по їхній думці, можна би справу залагодити. І коли їм може хочеть ся мати певну запоруку додержання трактатів, то посол має наказ їх запевнити, що все, що небуть польський король і корона обіцяли, буде справді вірно і чесно додержане і виконане; за се ручить цісар і бере козаків в опіку в разі непередвиджених випадків, хоча польський король і республіка завіряють, що будуть поступати з козаками чесно і отверто. Також запевнює цісар гетьманови і козакам цілковиту тайну їх переговорів зі своїм послом, щоби їх прихилити до тим більшої щирости і отвертости.

Посольство Селепченія мало вести ся в тіснім порозуміню з польським двором і тому мав посол по змові приноровити ся також до тих поручень, які йому подасть король і польська корона, особливо що до самих умов трактатів та що до способу трактованя. Також мав він, коли сього треба буде, давати справозданя польському королеви тайним, шифрованим письмом.

Вкінці рішили міністри наказати Лізолі, щоби старав ся приєднати для сеї справи Радзейовського. Для сього мав би Ліволя подати Радзейовському до відома, що цісар старає ся погодити його з польським королем і короною, реабілітувати його, та що ся справа вже на корисній дорозі. Одначе нехай же він зі свого боку не ставить ніяких перешкод і зробить яку прислугу Польщі. Під теперішню пору було б найбільшою прислугою для його вітчизни, коли би удало ся козаків і Хмельницького, у яких він має велике довіре, відтягнути від Шведів та намовити до згоди з королем і польською державою. В сім ділі буде йому помагати цісар¹⁾.

Однак що раз грізнійші вісти про союз Ракоція зі Шведами спонукали цісарський двір зайняти ся перше висилкою посла до семигородського князя, щоби не допустити до сеї небезпечної злуки. 17-го падолиста вислано тудя секретаря угорської камери, Дердя Горвата²⁾. Справа посольства до Хмельницького пішла знова у проволоку мимо сього, що в польсько-австрійським договорі, заключенім 1 грудня 1656 р. зобов'язав ся

¹⁾ Relation, was mit dem hung. Kanzler gehandelt. Віденський Н. Н. u. St. Archiv. Polonica.

²⁾ Cf. Erdélyi országgyűlési emlékek, том. XI, 242—4.

цісар чим скорше довести до порозуміння між Польщею з одного боку та бранденбурським електором і козацьким гетьманом з другого¹⁾. До виконання давніх плянів цісарського посередництва між козаками і Польщею та переведення першої точки згаданого договору прийшло доперва з початком січня 1657 р.

Як ми попередю бачили, послом від цісарського двора до Хмельницького визначено угорського канцлера Селєпчені і той підняв ся сеї місії. Між тим польський король слав цісареві з Іданська листи за листами з просьбами відвернути небезпеку, що грозилася з боку Ракоція, який притягнув до себе Молдавію, Волощину, а навіть і козаків і от-от нападе на землі польської держави. Посольство Дердя Горвата до Ракоція не принесло жаданих успіхів; противно, посол вернувши около 15-го грудня 1656 р. назад, потвердив правдивість звісток про великі воєнні приготування семігородського князя. Тоді рішено у Відні вислати до Ракоція нове посольство, щоби за всяку ціну здержати князя від походу на Польщу. Се посольство передано Селєпченієви, надіючи ся, що особисті звязи, які угорського канцлера вказували з Ракоцієм, причинять ся до корисного залагодження справи.

Тепер прийшло оглянути ся за иншим послом до Хмельницького і тим разом упав вибір на Петра Парчевича, католицького архієпископа в Мартіянополи.

Петро Парчевич, родом Болгарин, був по висвяченю у духовний стан місіонарем в Баківі на Молдавії, куди післяв його Марко Бандін, тодішній архієпископ в Мартіянополі. Там перебував він від р. 1644 до 1656²⁾, беручи живу участь в руху полудневих Славян для висвободження з під турецького ярма. Коли впбухла турецько-венецька війна, задумали Болгари вихіснутати її для своїх політичних цілей і війшли в порозумінє з Матвієм Басарабою, господарем Волощини. За його порадою післяно Парчевича до польського короля Володислава IV, який саме тоді носив ся з великими плянами турецької війни. На польським дворі приняли посла дуже радо, одначе неохота шляхти, козацька війна і смерть Володислава IV перепинили задумане діло. Коли по зборівській умові Венеція почала нові старання коло

¹⁾ Московській Гл. Архивъ МИД. Грам. цар. Пол. снош. съ Австр. св. 1.

²⁾ 1646—48 р. товаришив Бандінови при візитації католицьких церков в Молдавії, в 1650 р. став префектом ордена міноритів в Баківі. Cf. Codex Bandinus ed. V. A. Urechia.

зложення коаліції против Туреччини, виправив ся Парчевич вдруге з посольством до Польщі, де приєднав багато вельмож для антитурецької ліги. Відсіля удав ся з весною 1650 р. до Відня, а потім до Венеції, однак без успіху. Австрія відновила саме тоді свій мир з Туреччиною, а Венеція висказала лише нічого не значучі заяви симпатії для полудневих Славян. По смерті Бандіна став Парчевич архієпископом в Мартианополіс. Тут ввійшов він в тісні зносини з новим волоцьким воеводою Константином. Безнастанні насильства турецьких урядників над безборонним болгарським народом спонукали болгарських вельмож до нових дипломатичних заходів. Молдавський і волоцький воеводи обіцяли воєнну підмогу, а Парчевич поспішив знова до Відня, де станув в серпні 1656 р. Віденський двір не мав і тепер охоти мішати ся в турецькі справи, тому заходи архієпископа остали знова без успіху. Однак сам він видав ся австрійським міністрам відповідним кандидатом на посла до козаків головню тому, що знав „козацьку мову“ і місію Селепченія поручено йому¹⁾.

Пересправи з Парчевичем в справі сього посольства відбули ся в другій половині грудня 1656 р. Вже в перших днях січня 1656 р., в листі своїм до президента цісарської комори, обговорює Парчевич справу коштів своєї подорожи на Україну і звертає увагу на се, що Хмельницькому треба переслати відповідний дарунок²⁾. Вірительні грамоти для нового посла виставлено 10 січня, одну адресовану до Хмельницького, другу до старшини і війська запорожського³⁾. Також і посольська інструкція назначена тою самою датою і містить в собі лише повторене думок висказаних в протоколі ради міністрів з 3-го падолиста 1656 р.⁴⁾. Рівночасно повідомив Фердинанд III свого посланника при польським дворі, Фраїштайна, про висилку Парчевича до козаків, як се в договорі з 1-го грудня 1656 було условлено. Про се мав Фраїштайн донести польському королеви,

¹⁾ Cf. Pejacsevich, Peter Frh. von Parchevich. Archiv f. österr. Gesch. Bd. 59 — де подана цілком докладна життєпись Парчевича. Про знає „козацької мови“ згадано в письмі цісарської комори. Ibid. Beilage № 54.

²⁾ Ibid. Beilagen № 28.

³⁾ Ibid. Beilagen № 29—30.

⁴⁾ Ibid. Beilagen № 31. Documente cul. Hurmuzaki V, 1. № 49. Н. Н. Баптышъ Каменскій, Обзоръ вн. сн. Россіи. Москва 1894, I, 24 (зміст). У вірительній грамоті і інструкції названо Хмельницького Богуславом (Boguslaus Chmielniski).

щоби король, коли мати не які окремі поручення і вказівки, чим швидше се послови переслав до відома¹⁾. 16-го січня одержав Парчевич з цісарської комори дарунки для гетьмана, високий, срібний, позолочуваний пугар та три малі годинники і 600 дукатів на кошта подорожі²⁾. Домагане посла, щоби видано дарунки також для жінки і сина Хмельницького, остало мабуть несповнене³⁾. Слідуючого дня пустив ся Парчевич в дорогу.

Рівночасно виправлено Селепченія до Ракоція. З інструкції даної угорському канцлерови задержав ся лише уривок в віденському державнім архіві, і як раз з цього уривка виходить, що Селепчені мав також удати ся до Хмельницького, коли би цього вимагали обставини⁴⁾. Для того видано йому вірительні грамоти до Хмельницького і війська запорозьського, в яких цісар покликує ся на посилку Парчевича, висказує надію, що він вже наспів до козаків та оправдує посольство Селепченія важністю справи і вимогами часу⁵⁾. Однак Селепчені не їздив на Україну. Стрітивши Ракоція вже в Польщі серед походу на Краків, в Торках коло Перемишля, він не встиг намовити князя до застановлення ворожих кроків против Польщі і з нічим вернув домів⁶⁾.

Парчевич виїхав з Відня 17-го січня в товаристві свого капеляна Марціановича, який повнив функції секретаря посольства, і 15 людей прислуги і сторожі. Дорогу вибрали через Прешбург, Тирнову, Св. Мартин до Любльова на Спіжу, при чім переправа через гори серед зими коштувала їх багато труда і небезпеки. Перший приєм, якого посольство зазнало в Польщі не ворожив добра. В Любльові звернув ся Парчевич до тамошньої шляхти, розвідуючи про дорогу на Україну і просячи провідника до найближшого міста, стрітив ся однак з різкою відмовою; ледви udało ся йому дістати віз і коний за добрі гроші. Так само неприяно стрітив посла в Бечу тамошний каштелян

¹⁾ Віденський Н. Н. u. St. Archiv Polonica.

²⁾ Pejacsevich c. l. Beilagen № 34.

³⁾ Ibid. Beilagen № 35. В виказі видатків посольства наведено суму 3000 зл., яку посол зі своїх грошей мав видати на дарунки для гетьмана, його жінки і сина та старшини.

⁴⁾ Віденський Н. Н. u. St. Archiv. Polonica.

⁵⁾ Documente cul. Hurmuzaki V, 1, № 50 видана з віденського держ. архіву. Ся вірительна грамота датована 13 січня 1657 р., отже ще перед виїздом Парчевича з Відня.

⁶⁾ Erdélyi országgyűlési emlékek XI, 249—250. Справоздаче Селепченія.

Ян Войніцький, який не то не хотів віддати йому належних почесний і прислуг, а прямо таки не допустив його до себе. Як прихильник і довірений Ракоція, видів бецький каштелян в цісарськiм посольстві до гетьмана ворожу затію, а мабуть і шляхта на Спiжу була тої самої гадки. Зі скріпленою охоронною сторожкою зразу на 20, далі на 25 людей, ізза непевности дороги і небезпеки від польського війська, переїхав Парчевич через Ланьцут, власність коронного маршалка Любомірского і Переворськ до Ярослава, куди наспів 6-го лютого.

В сiм місті стрітило ся посольство з несподіваною перешкодою, яка робила дальшу подорож на Україну майже неможливою. З початком р. 1657, незважаючи на небезпеки зимового походу, двигнув ся Ракоцій через стрийські Карпати на Польщу. В перших днях лютого, саме тоді, коли цісарський посол наспів до Ярослава, стояв семигородський князь з головним військом в Стрию¹⁾, а окремих відділ семигородської кінноти і піхоти під проводом Яноша Кеменя підступив 3-го лютого під Львів, щоби приєднати се місто для свого князя²⁾. Вість про се приїс до Ярослава оден єзуїт, котрого по дорозі зі Львова обрабували жовніри Ракоція. В місті викликала ся вість великий переполох і багато людей стало готувати ся до утечі. Єзуїти, до яких мартианополітанський архієпископ звернув ся за точнішими інформаціями, рішучо відраджували йому пускати ся в дальшу дорогу, тому що відділи Ракоція зайняли всі переходи. Також коронний маршалок Любомірський намявляв посла до повороту, однак на прозьбу його ж післав розвідчика для провірення принесених вістий. Між тим остав Парчевич в Ярославі, щоби розвідати докладнійше про наміри Ракоція і дізнати ся, чи не можна би було якою дорогою виминути вороже військо; відсіля й вислав віденському дворови справоздане про своє положенє і вісти ним зібрані³⁾. Коли посол зі своїм секретарем були на обіді у Любомірского, наспів висланий розвідчик і потвердив вість, що військо Ракоція наближує ся. Любомірський рішив подати ся з військом назад і намовляв Парчевича вертати з ним, обовязуючи ся відставити його під охороною військової сторожі, куда захоче. Коли ж сей все таки обставав при

¹⁾ Gróf Rhédei László naplója. Magy Tört. Tá. I, 20—34.

²⁾ Дневник С. Кушевича ст. 207. Бібл. Оссолінських ч. 2346.

³⁾ Pejacsevich. c. l. Beilage № 37. В тім справозданню доносить також про смерть Хмельницького, про котру тоді ровнесла ся поголоска.

своїм намірі їхати далі, надіючи ся виминути відділи Ракоція, видав маршалок наказ, дати послови потрібний віз і коні та доброго провідника. Зі свого боку приєднав собі архієпископ в товариша дальшої дороги одного єзуїта, який добре знав Україну.

Тому що дорога через Львів була зайнята відділом Кемеля, прийшло ся нашим подорожним взяти ся трохи на північ і тому вибрали дорогу на Сокаль. Подорож з Ярослава до Сокаля описує Марціанович в дуже темних красках: села спустошені і поруйновані; на великих просторах ні живої душі, лише трупи порозкидвані при дорозі; з великим трудом і коштом приходять ся роздобувати потрібну поживу. Дорогу відбували без провідника, бо проводу ніхто не хотів підняти ся. За віз і коні мусіли платити потрібну ціну, а й то часами годі було дістати; в однім місці прийшло ся силоміць забрати потрібні коні. Доперва в Белзі нашли у тамошнього воеводи гостинний прием і все потрібне до дальшої дороги. З тяжким трудом добили ся вкінці до Сокаля.

Під ту пору крутили ся всюду аґенти Ракоція, розкидаючи маніфест князя з зазивом до переходу під його підданство; тому стрітило ся цісарське посольство з перепонами при візді до Сокаля, бо підозрівано в ній висланників Ракоція. Аж коли виказали ся пропускними листами, дозволено цілій дружині віхати в місто і наділено потрібними річами. Одначе закупно нових коней і возів, наєм провідників і охоронної сторожі, яку з огляду на непевність дальшої дороги прийшло ся скріпити до числа 40, вичерпали грошові засоби Парчевича, хоча переїхав доперва половину дороги. На кошта дальшої дороги через Берестечко до Дубна видав архієпископ своїх власних сто дукатів, які забрав зі собою. В Дубні прийшло ся позичити у якогось Вірменина 1000 зл. Тут задержало ся посольство пять днів в гостиннім замку княгині Заславської, яка потім безкористно віддала послови потрібні коні, вози і сторожу до розпорядимости на дальших шість миль дороги. Тому що дальша подорож мусіла відбувати ся через околиці непокоєні московськими і козацькими відділами, побільшено в Дубні сторожу до 50 люда а в Корци навіть до 205. Відсіля треба було їхати 50 миль через пусті околиці, знищені Татарами, „де не то людини, але й пса не мож було стрітити“. Двічі мусіла посольська дружина ночувати під голим небом при огни, поки не добила ся до „козацького міста“ Брусилова. Закупивши тут по-

трібну живність, пустили ся далі через Фастів до Білої Церкви, котру справознавець називає столицею Руси. Тут Парчевич на кошта дальшої дороги знова позичив у Вірменів 1000 зл. Через Ракитно, Богуслав, Городище, Капітанку, Медведку і Суботів добили ся вкінці до Чигирина, маючи при собі за всіди почесну козацьку сторожу з 250—300 людей. Ціла подорож з Відня до Чигирина тревала півтора місяця. Хоча справознавець Марціановича безперечно переборщує в описі різних небезпек, які посольству у всіх закутках грозили, та може надто чорними красками малює зруйноване тих околиць, через які послови доводило ся переїжджати, то все таки незвичайно інтересно порівнати начеркнений тут образ зі справознавцем прим. венецького посла Віміні, який в 1650 р. переїздив майже через ті самі околиці¹⁾. Се порівнянє показує наглядно, які ступи зробило знищенє українських земель через тих кілька років майже безперервної війни.

До Чигирина наспіло посольство 1 лютого по півтора місячній подорожі, і тут на приказ гетьмана визначено цілій дружині приміщенє та прислано харчі. На другий день рано прийшов до мешканя посла Виговський в товаристві членів козацької старшини з поздоровленєм від гетьмана. Йому передав архієпископ вірительну грамоту, з якою писар зараз удав ся до Суботова, щоби повідомити Хмельницького про прихід посольства. По шести днях візвано їх до аудієнції до Суботова. В половині дороги стрітив посольство сотник Капуста з 200 козаками і провів з почесністю до гетьманського двора. Хмельницький був вже тоді хорий і прийняв посла в ліжку. Парчевич привитав гетьмана латинською промовою, поздоровив його від імени Фердинанда III, „цїсаря всіх християнських князїв від сходу аж до заходу сонця“ і звиваючи на поміч Бога, „котрий ворожі уми вяже відтак вузлом згоди“, передав лист цїсарський, в яким обявлена ціль посольства²⁾. Гетьман двигнув ся на ліжку, приложив лист до уст і чола і заявив свою вдячність, що наймогутнійший володар світа почтив його своєю памятию. Відтак велїв подати обід, серед якого оживлено розговорював з членами посольства та підніє тоаст за здоровлє цїсаря і всего австрій-

¹⁾ Гл. мою розвідку: Венецьке посольство до Хмельницького. Записки Наук. Тов. ім. Шевч. т. 78.

²⁾ Промова Парчевича в Rejacevich, с. 1. Beilagen № 19.

ського дому. По обіді відослав послів з почесною сторожою до назначеного приміщення¹⁾.

Цісарське посольство наспіло до Чигирина в хвилину важких політичних пересправ. Напружені відносини між Хмельницьким і Москвою від нарад у Вильні, до яких висланники царя не допустили козацьких послів, заострилися майже до отвертої ворожнечі. Вість, що цар за ціну польської королівської корони готов віддати Україну назад Полякам, заврушила козацтво і гетьман та старшина зовсім не крили свого негодовання перед царськими послами²⁾. Лізоля висловив зовсім вірну думку, що по розриві з Москвою не остає Хмельницькому нічого другого, як шукати опори в Габсбургах або Шведах³⁾ — і гетьман вибрав Шведів та Ракоція. При їх помочи думав він добити ся сього, чого не зміг досі досягнути, ні через злуку з Татарами, ні під покровом Туреччини, ні через піддане України під зверхність царя. Тому живо піддержував навязані зносини з Каролом X Іуставом, вислав до нього свого довіреного і зручного агента, монаха Данила; заключив з Ракоцієм зацінно-оборонний договір і послав йому в підмогу київського полковника Ждановича з 12000 козаків для спільної акції зі Шведами против Польщі. Через се станув в прямій суперечности до тодішньої політики царя Алексія Михайловича, який як раз під ту пору цілою своєю силою звернув ся против Шведів і руйнував Інфлянти.

Однак мимо того обороту справ ще не хотів Хмельницький рішучо зривати з Москвою, ані палити послідних мостів між собою та Польщею. Він і тепер остав вірний своїй дотеперішній політиці, яка полягала на веденню переговорів на різні боки і проволіканню остаточних рішень аж до цілковитого вняснення положення. І саме в першій половині 1657 р., в ту пору коли висланники віденського двора перебували в Чигирині, зіхали ся там послы майже всіх інтересованих держав і почали ся оживлені пересправи⁴⁾.

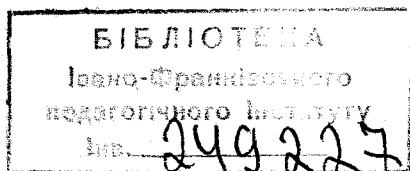
Як ми вже згадували, віденський двір вислав свого посла

¹⁾ Опис подорожі і послухання владжений секретарем посольства Марціановичем. Ibid. Beilagen № 49 і 51 і в цитованій монографії Паячовича, однак з деякими помилками.

²⁾ Статейний списокъ Федора Бутурліна и дьяка Вас. Михайлова. Акты Ю. З. Россіи III, № 369.

³⁾ Cf. више ст. 6.

⁴⁾ Справозданє Марціановича с. 1. Beilage № 49.

в порозумінню з Польщею і Фердинанд III просив через свого посланника Фраїштайна польського короля о додаткові поручення для Парчевича. Однак Ян Казимир був цілком вдоволений інструкцією, яку одержав цісарський посол від свого двора і заявив, що не має нічого додати; просив лише, щоби Парчевич ужив свого впливу для як найшвидшого допущення королівських послів до Хмельницького. Однак титул „*illustrissimus*“, даний гетьманови в цісарських листах, не подобався польському канцлерови і він наставляв, щоби на будуче уживано лише титулу „*generosus*“, який давано кожному шляхтичеві¹⁾. Зі свого боку після польський король до козаків Бензовського, який мав всіма силами старати ся переконати гетьмана, що для України лише злука з Польщею може принести хосен, бо Москва вже зрадила козаків, Карло X Іустав також готовий мирити ся з Польщею, а на Ракоція годі покладати великі надії²⁾. При тім мав Бензовський вести пересправи в тіснім порозумінню з цісарським послом і хіснувати ся його радами. Рівночасно, бо також в січні 1657 р. виїхав польський посол, Ромашкевич, до кримського хана, щоби хан по доброму або й грозьбами принудив гетьмана до згоди з Польщею та розриву зі Шведами і Ракоцієм; при тім мав посол впевнити хана, що король тепер дійсно щиро бажає згоди з козаками³⁾. В часі пересправ цісарського посла з гетьманом надіхали послы з Криму⁴⁾, які безперечно ділали в тім напрямі. А що й царський посол Василь Кікін⁵⁾ старав ся відтягнути Хмельницького від Шведів та Ракоція, то недужий гетьман мусів числити ся з голосом чотирьох могутніх держав. З другого боку і противна сторона не засиляла справи. В останніх днях січня 1657 р. наспів до Чигирина Іотгард Велїні, посол шведського короля. Не вдаючи

1) Лист Фраїштайна з 9-го лютого і Ліволі з 10-го лютого до Фердинанда III. Віденський Н. Н. u. St. Archiv. Polonica.

2) Інструкція Бензовському М. Гл. Архивъ МИД. грам. цар. Пол. снош. съ Татарами. Костомаровъ с. I. IV, 619 говорить, що Бензовського вислав король в цвітні. Однак згаданий вище лист Ліволі з 10 лютого доказує, що вже тоді вислано посла з Іданська. До Чигирина наспів Бензовський 3 марта. Cf. справозданя Ліволі з 3 червня 1657 р. Віденський Н. Н. u. St. Archiv. Polonica.

3) Інструкція Ромашкевичу. М. Гл. Архивъ МИД. грам. цар. Пол. снош. съ Татарами.

4) Справозданє Марціановича с. I. Veilage № 49.

5) Через Кікіна передав Хмельницький відпис грамот привезених Парчевичем. Cf. пизше ст. 18.

ся в довгі пересправи поставив він рішуче бажане, щоби козаки скріпили давню приязнь зі Шведами тісним союзом, уложили з Карлом X Іуставом окремий договір і дали йому військову підмогу¹).

Серед таких відносин прийшло ся гетьманови лукавити, шукати виходу через проволікуване переговорів і відтягуване остаточного рішення до догіднійшої хвилі. Дуже важним, майже рішачим моментом, було питанє, який оборот возьме шведсько-семигородсько-козацька кампанія против Польщі, бо від її висліді залежала ціла дальша політика козаків. Одначе з поля війни доходили лише глухі вісті і про які небуть рішучі успіхи одної або другої сторони не було чути. Також між Шведами і Москвою почали поправляти ся відносини, бо цар почав переконувати ся, що Поляки не думають виконати постанов перемиря в Вильні; в марті і цвітні почали ся переговори між шведським командантом Лівонії, Деляґарді і Нащокіном, начальником московських військ²). Одно і друге могло кожної хвилі значно змінити загальне політичне положенє. Тому гетьман зволікав з відповідю на цісарський лист і посольство. Він пересправляв часто з секретарем Марціановичем — Парчевич занедужав під ту пору — годив ся на його пляни, відсилав його для докладнішого обговореня справ ще й до Виговського, який також радо на все приставав — однак оба вони, гетьман і писар, постійно зазначували, що остаточне рішення залежить від ради козацької старшини; ізза сього послали мусять трохи підождати, тим більше, що попереду треба відправити інші посольства³). Такої ж тактики придержував ся гетьман й зглядом Белінґа. Шведський посол жалуся у своїм справозданю, що козаки умисно виминають рішучу відповідь і відкладають заключене тіснійшого союзу до пізнійшого посольства. На кінець дали йому недвозначно до пізнання, щоби прискорив свій відїзд з Чигирина⁴).

¹) Справозданє Белінґа в *Diplomáciai okmányok közli Wibling K. Történelmi tár* 1893, ст. 688—692.

²) Г. В. Форстенъ, *Сношенія Швеції и Россіи*. Журн. мип. нар. прось. СПетербургъ 1898, май, 51—53.

³) Справозданє Марціановича с. l. *Bellagen* № 49.

⁴) Справозданє Белінґа с. l. Інтересно, що в пересправах поставив Виговський домаганє, щоби шведський король признав козакам „*jus totius Ucrainae antiquae vel Roxolaniae, da der griechische Glaube gewesen und die Sprache noch ist bis an die Weichsel*“. Ibid.

Між тим через московського посла, стольника Василя Кікіна, дав Хмельницький знати цареві про прихід австрійського і польського посла, переслав вірительну грамоту і інструкцію Парчевича та доніс, що оба ті послы старають ся відтягнути козаків від Москви, обіцяючи їм в Польщі всілякі можливі вольности і цілковите усунення шляхти з української території¹⁾. Таким чином вихіснував гетьман місію марціанополітанського архієпископа, щоби оправдати перед царем участь Ждановича в поході Ракоція на Польщу і вбити новий клин недовіря між виденських союзників. Дізнавши ся, що польський король вислав свого посла Миколу Яскульского до Царгороду, щоби там в спілці з австрійським резидентом Ренієром настроїти Порту ворожо против Шведів, Ракоція і козаків²⁾, рішив Хмельницький також і там зрадити польсько-австрійські заходи і тим самим паралізувати шкідливий вплив згаданих послів. До цього поміг йому сам Парчевич. Коли болгарський архієпископ виїздив з Відня, зайшов до нього венецький резидент Нані з прозьбою, щоби при нагоді пересправ з козаками звернув увагу гетьмана і старшини на теперішнє безвихідне положення Туреччини, на світлі побіди венецької республіки і через се на користну нагоду, через смілий і рішучий напад на Чорнім морі легким способом придбати собі велику добичу і славу³⁾. Як знаємо, придбане союзників против Туреччини було предметом цілої дотеперішньої політичної діяльності Парчевича і причиною його приїзду до Відня. Тож нічо дивного, що він дуже перейняв ся гадкою венецького резидента і з великою охотою приобіцяв йому ділати в тім напрямі⁴⁾. Хоча в інструкції віденського двора не було ніякої згадки про Туреччину, посол, а властиво його секретар Марціанович, заговорив в Чигирині також і про пляни резидента Нані. Се використав Хмельницький для своїх цілей. 29 цвітня наспів до Царгорода козацький посол, Л. Капуста, який між иншим доніс, що у гетьмана перебувають тепер послы від німецького цїсаря і від польського короля і намавляють козаків до нападу на турецькі

¹⁾ Лист Хмельницького до царя. Чигирин 13 марта 1657 р. Акты Ю. З. России т. III, № 377. СПбетербургъ 1862.

²⁾ Лист Фердинанда III до Гр. Гацфельда з 23 лютого 1657 р. Віденський Н. Н. у. St. Archiv Polonica.

³⁾ Справоздаче Нані до сенату з 20 січня 1657 р. Віденський Н. Н. у. St. Archiv. Disp. Germ.

⁴⁾ L'arcivescovo m'ha promesso di fare ogni cosa, mostrandosi molto inferuorato et ardente. Ibid.

краї. Від себе заявив гетьман, що зовсім не думає тих послів слухати, противно, казав їх ув'язнити, а коли султан захоче, велить їм відрубати голови і прислати до Царгороду. Ся вість незвичайно немилу вразила австрійського резидента при Порті, Реніґера, котрий безперечно знав про висилку Парчевича до Чигирина. Тому поспішив ся з домаганем, щоби султан велів прислати не голови послів, а їх же самих враз з їх вірительними грамотами, на доказ, що про підбурюване проти Турків нема й бесіди¹⁾. Таким чином гетьман дуже зручно вихиснував австрійське посольство для цілий, про які анї посол анї двір, який його посилав, зовсім не думали і заложив рівночасно в Москві і Царгороді міни як раз против тих держав, яких інтереси мало заступати се посольство.

Нарада козацької старшини і виборних козаків, до якої гетьман і Виговський відкладали рішучу відповідь і відправу цісарського посла, відбула ся в половині цвітня²⁾ 1657 р. Не відповідь австрійському дворови і відправа цісарського посольства були головним мотивом скликаня сеї наради. Хмельницький, немов передчуваючи близький кінець свого життя, хотів, щоби козаки вибрали його сина Юрка на гетьманство по нїм. Після свідоцтва Марціановича тревала та нарада цілий тиждень і по проголошеню Юрія Хмельницького гетьманом закінчила ся тридневним святкованем і пирами. Як раз при однім із таких пирів звернули ся цісарські послы до Виговського з прозьбою дати остаточну відповідь і відправу. На другий день завїззав старий гетьман Марціановича до себе, почав звиняти ся, що їх так довго задержав у себе, але відомі їм причини зробили се необхідним; бож послів такого знатного монархи і посередника не годило ся відпускати з непевною відповідію. „Ми вибираємо собі цісаря, а нікого другого, за покровителя і посередника“ — сказав Хмельницький — „і бажаємо щоби зволив сю довгу ворожнечу, яка між нами завела ся залагодити і без нашої

¹⁾ Справозданє Реніґера до від. двора з 12 червня 1657 р. Ibid. Turcica. Cf. Walewski, Gesch. Leopolds I u. der hl. Ligue. II Teil, I Abt. 140. Krakau 1861.

²⁾ Українська літопись (Лѣтоп. о през. бр.) кладе вибір Юрія Хмельницького гетьманом на 6 серпня ст. ст. Костомарів с. l. 621, справведливо замічує, що ся дата запізна і зазначає, що з діл „малоросс. приказа“ виходить, що рада відбула ся вже перед червнем. На основі справозданя Марціановича можна цілком певно покласти сю нараду на половину цвітня.

шкоди і кривди покінчити, щоби довше не лила ся християнська кров. Ми обіцяємо, що держати ся зможемо цього, що цісар між нами порішить, зазначуючи виразно, що коли би котра сторона нарушила цісарське рішення, цісар мати ме право враз з другою стороною ту віроломну сторону напасти і покарати¹⁾. Крім цього жертвував гетьман свої услуги австрійському домови і висказав готовість на кожний заклик цісаря не лише сто, але й двіста тисяч козаків держати в поготові. Що до 40 000 козаків, яких післав на підмогу Ракоцієви, то тих обіцяв зараз же відкликати назад. На кінець обіцяв незабаром вислати свого посла на цісарський двір для ближшого обговорення справ¹⁾.

28-го цвітня переслав гетьман через Виговського відповідь на цісарський лист. В тім листі, по звичайних в таких разах формулах чемности, заяв прихильности та висказів признання для ревности і зручности цісарського посла впевняє Фердинанда III, що не бажає собі иншого посередника і не буде слухати нічийої иншої ради, як лише цісаря, коли лише безпека і цілість його держави не потерпить через се шкоди. В инших справах, які годі повірити паперови, покликуює ся на устне справозданє посла²⁾.

По одержаню листу, тому що Парчевич все ще нездужав, пішов Марціанович розпрощати ся з гетьманом. При працяню закликав Хмельницький свого сина Юрка, який тепер вже був вибраний гетьманом, і мав відозвати ся до нього тими словами: „Сину мій, Юрку, справуй ся на будуче добре; маєш римського цісаря, котрого ми вибрали собі за посередника і покровителя — старай ся служити йому, а він pomoже тобі у всякій потребі“. При тих словах прослезив ся старий гетьман, і подавши враз з сином Марціановичеві руку, поблагословив його в дорогу³⁾.

Як бачимо між устною відповіддю, яку гетьман дав Марціановичеві та його листом до цісаря заходить деяка різниця. Тон листу виходить більше неозначено та здержливо. Тут Хмельницький не так безумовно і рішучо годить ся на австрійське посередництво, як се висказано в словах переданих Марціановичем, та робить виразне застереження що до цілости своєї держави. Про готовість на военні услуги для австрійського дому, про висилку 200.000 козаків для своєї цілі, а вкінці про від-

¹⁾ Справозданє Марціановича с. 1. Beilagen № 49.

²⁾ Rejacevich с. 1. Beilage № 37. Лист датований 18 цвітня, розуміє ся старого стилю — 28 нового.

³⁾ Справозданє Марціановича. Ibid. Beilage № 49.

кликана Анто́на Жда́новича нема в листі найменшої згадки. Правда, Хмельницький зсилає ся при кінці листу на устне справоздане посла і тою зсилкою можна би легко пояснити ту суперечність між устною і письменною відповіддю. Та все таки деякі дані вказують на се, що слова гетьмана наведені у справозданю Марціановича, а по часті і ціле справоздане, не можна брати на віру без деяких застережень. Перш за все різні помилки і недокладности в справозданю, дрібні суперечности в подробицях між справозданем та рахунком видатків за час подорожі і побуту в Чигирині¹⁾ вказують на се, що Марціанович зложив своє справоздане (в серпні 1657 р.) або цілком з пам'яті, або на основі дуже недокладних записок. Та й справоздане уложив Марціанович доволі тенденційно, висувачи безцеремонно всюду свою особу на перший план, при чім про Парчевича, властивого посла, майже не згадує. Ціла діяльність архієпископа при переговорах між Беньовским та козаками, про яку польський посол висказував ся відтак з чималим признанем²⁾, поминена тут зовсім мовчки. Все то стягає підозріне також і на ту часть справоздання, де секретар посольства передає свою розмову з Хмельницьким і наводить слова гетьмана³⁾. Бо хоча перехвалки і пересада були доволі частою проявою у Хмельницького, одначе тим разом не мав він ніякої ціли накидувати ся цісареві з помочию, особливо не будучи про се прошеним. Можливо, що і в описі пращальної сцени, яка виглядає доволі неприродно, дещо переборщено. Марціановичеві безперечно хотіло ся представити віденському дворови успіхи посольства, а свою діяльність з окрема, в як найліпшій освітленю, а при тім не потребував він надто вязати ся правдою, бо гетьман в той час вже не був між живими, та не заносило ся на продовжене початих переговорів з козаками.

Того ж самого дня, 28 (18) цвітня відправив Хмельницький також Беньовського. В своїм письмі до короля висказав свою

¹⁾ Тут згадаємо прим. різні суперечности при означеню віддаленя між поодинокими місцевостями і дат переїзду посольства через ті-ж. Навіть свій поворот до Відня кладе Марціанович в справозданю на 16 липня, в виказі видатків на 23 липня. Побут послів в Чигирині тривав 2 місяці (від 1 марта до 28 цвітня), в виказі видатків він поданий на 3 місяці і 5 днів і т. и.

²⁾ Гл. дальше ст. 25.

³⁾ За се вість про висплку Ждановича з 40.000 козаків походить мабуть справді від Хмельницького, бо се число стрічаємо й в справозданю Велінга.

згоду на мир, але просив висилки комісії для остаточного уложення точок¹⁾. В обох відповідях, Фердинандови III і Янови Казимирови замічуємо той самий намір: удержати навязані зносини, одначе відсунути остаточне рішення до хвили, коли вияснить ся політичне положення.

Оба посольства, австрійське і польське вибрало ся з поворотом разом і ще того самого дня наспіли до Капітанки. Тут розлучили ся, тому що Бензовский, немов передчуваючи якесь лихо, дуже спішив ся і гнав днем та ночью, коли між тим недужий Парчевич лише звільна міг посувати ся. Для безпеки мали послы при собі козацьку сторожу, зразу цілу сотню, відтак (від Капітанки) 20—30 людей. Дперва по двотижневій подорожі добили ся через Білу Церкву до Брусилова. Тут дігнав Парчевича відділ козаків і показав наказ гетьмана, аби завернути австрійських і польських послів назад. Бензовский вспів за той час вже переїхати критичний терен і станув 3 червня у польського короля в Данкові²⁾; але австрійське посольство мусіло вертати до Фастова. Тут визначили їм вохкий і зимний дім на мешканє і веліли ждати, доки не прийде рішення від гетьмана.

Ся пригода дуже занепокоїла послів, тим більше, що по сердечнім прийомі і прощаню в Чигирині ніяк не могли собі вияснити причини тої задержки. Виждавши три дни, вибрав ся Марціанович до Білої Церкви до сотника, який завернув їх з дороги, щоби розвідати, чому їх арештовано. Одначе тут не дізнав ся нічо иншого, крім того, що сотник дістав такий наказ і має держати послів аж до нового зарядження гетьмана. Між тим недуга Парчевича погіршила ся і Марціанович мусів чим скорше вертати до Фастова. По кількох днях вибрав ся знова в дорогу до Київа, куда заїхав Виговський на весіле. Писар удав здивованє, почувши оповіданє Марціановича, і впевнив його, що гетьман приказав задержати лише польських послів, а про цісарських зовсім не згадував. А причиною задержаня польського посольства була невірна вість, передана по їх виїзді гетьманови, немов то польське військо пустило козаків в Київ, а далі напало несподівано і вирізало їх; також і се, що польський король вислав свого посла до Криму, підбурювати Татарів против козаків. „Але ми сьому не віримо — додав

¹⁾ Костомаровъ с. I. 620.

²⁾ Справозданє Ліволі з червня 1657. Віденський Н. Н. u. St. Archiv. Polonica.

Виговський — і ви можете їхати куди хочете і коли хочете“. З комісарами від Виговського і козацькою сторожою вернув Марціанович до свого товариша в Фастові, почім оба по ціломісячній перерві пустилися в дальшу дорогу. Недуга архієпископа примусила перервати подорож в Дубні, де Парчевич перележав цілий тиждень, одначе для браку лікарів мусів спішити до Львова. У Львів приспіло посольство 11 червня 1657 р. і замешкало в монастири Домініканів¹⁾.

Що було причиною задержання послів, на се не дають нам сучасні події ніякої прямої відповіді. Се однак певно, що наведені Марціановичем і вложені Виговському в уста причини не можуть нас вдовольнити. Взагалі оповідане про напад польського війська на козаків у Києві являє ся простим непорозумінням з боку Марціановича. Київ був тоді від давна в козацьких руках і польське військо не потребувало зовсім доперва впускати туди козаків. Крім сього ми знаємо з різних справоздань, як під ту пору були розложені поодинокі відділи польського війська і що коло Києва не було і не могло бути ніякого польського відділу. Се знав дуже добре і Хмельницький і коли би навіть була зявила ся яка вість про напад Поляків на козаків в тих околицях, не був би так легко тому йняв віри. Богато більше правдоподібности має друга причина наведена Виговським, а саме підбурюване Татар против козаків з боку Польщі. Ми знаємо, що Ян Казимир вислав рівночасно з посольством Бєп'ювського Ромашкевича до Татарів. В цвітні і маю почали Татари готувати ся до походу против Ракоція і часть їх виступила в поле. Дуже можливо, що гетьман побоював ся, що ті рухи звернені против нього, і бачив в тім польську інтригу. Можливо одначе, що головною причиною арештованя була подія, про котру стольник Афанасій Нестеров 15 цвітня писав цареві²⁾. Саме під ту пору вертав шведський посол від Хмельницького через Литву. Коло Слуцька піймали Литовці того посла, привезли в Бересть до Сапіги, котрий відобрав від нього листи Хмельницького до Карла X Густава і післав відпис Нестерову. Вість про се могла наспіти до гетьмана як раз зараз по виїзді польського і австрійського посольства і спонукати його до виданя наказу арештованя обох посольств, які спільно заступали польські інтереси. Безперечно, що польський, а тим

¹⁾ Справозданє Марціановича с. 1. Beilagen № 49.

²⁾ Статейний список Бутурліна і Михайлова. Акты южн. и зап. Рос. III, ч. 369.

менше австрійський посол не поносили тут ніякої вини і їх задержане не могло на ніщо здати ся, одначе ми знаємо багато випадків, де старий гетьман в пориві першого гніву видавав прикази, які йому відтак приходило ся відкликувати.

Між тим віденський двір не спускав з ока посольства Парчевича. Перший і одинокий лист Парчевича з дороги (висланий з Ярослава 8 лютого) наспів до Відня 10-го марта¹⁾. Кілька тижнів опісля, 2 цвітня 1657 р. умер цісар Фердинанд III, а його наслідник Леопольд I висилає 19 мая архієпископови поручене вести переговори з Хмельницьким дальше і старати ся допровадити їх до бажаного кінця. В тій цілі передав йому нові вірительні грамоти до Хмельницького і козаків від свого імени, повторив давну інструкцію і візвав посла, щоби чим швидше доніс, чн заїхав він вже до гетьмана і як далеко поступили переговори²⁾. Сі письма дійшли однак до рук Парчевича, коли він вже був з поворотом у Львові. Недуга не дозволила йому також вибирати ся в нову подорож на Україну, тому післав відписи грамот, разом із своїм листом, до гетьмана³⁾.

Від цвітня 1657 р. вели ся на ново оживлені переговори між Польщею і австрійським двором. Ян Казимир вислав одного зі своїх найзручнійших дипломатів, Мясковского, до Відня, щоби вимогти переміну деяких точок договору з 1 го грудня 1656 р., між иншим побільшене австрійської військової підмоги. Овочем тих заходів був новий австрійсько-польський трактат, заключений 27 мая 1657 р. В тім договорі зобов'язує ся Леопольд I вести дальше переговори з Хмельницьким і спонукати його не лише до відкликання Антона Ждановича, але й до признання під певними умовами і гарантіями зверхности короля і польської держави⁴⁾. Як бачимо, Польща прив'язувала до австрійського посередництва велику вагу, а й у Відні не занебували сеї справи. Вправді від Парчевича не було ніякої звістки, крім згаданого листу з Ярослава, і Леопольд дуже нарікає в однім з листів до Лізолі, що не лише не знає, як далеко поступили переговори з Хмельницьким, але навіть чи живе ще Хмельницький і чи се правда, що начальство передав своему

¹⁾ Лист Леопольда I до Парчевича. Pejecseovich c. l. Beilagen № 42.

²⁾ Ibid. Beilagen № 40—43.

³⁾ Лист Парчевича до Леопольда I зі Львова 30 червня. Ibid. Beilagen № 47.

⁴⁾ Віденський Н. Н. u. St. Archiv. Polonica.

малолітному синові¹⁾. Однак вісти, котрі приходили через Польщу, були доволі користні. Ще перед поворотом Бензовського доносив Лізоля, що до польського двора наспіли вісти про миролюбивий настрій козаків і їх охоту поладнати ся з Польщею. При тім додав, що цісарський посол віддав в тій справі великі прислуги своєму польському товаришеви через своє посередництво при переговорах з гетьманом²⁾. З початком червня мав Лізоля тайний розговор з Бензовським, який як раз вернув із свого посольства назад до Данкова. В тім розговорі потвердив польський посол вісти про прихильність козаків до мира з Польщею і згадав, що Хмельницький згодив ся на посередництво цісаря та поставив зі свого боку доволі користні умови. Про Парчевича замітив лише, що й він дістав користну відправу від гетьмана, вибрав ся вже в дорогу з поворотом, одначе по дорозі занедужав; де саме тепер обертає ся та що з ним стало ся, про се не мав Бензовський ніяких відомостей³⁾.

Як раз під ту пору рознесла ся нова поголоска про смерть Хмельницького⁴⁾. Сю поголоску викликали безперечно вісти про недугу старого гетьмана і вибір його сина Юрка гетьманом. Вона була товчком до нової акції віденського двора в справі задуманого посередництва. В замітках до першого листу Лізолі (з 29 мая) зупинив ся один із членів надвornoї тайної ради у Відни між иншим і над сим питанням. З огляду на різні вісти про смерть старого гетьмана і передане начальства над козаками Юрієви Хмельницькому радить автор заміток виготовити нові грамоти для Парчевича на адресу молодого Хмельницького і таким чином уможливити архієпископови ведене дальших переговорів. Ті грамоти треба вислати через присутного у Відни польського посла, однак перед тим докладно у нього розвідати, як властиво стоять справи⁵⁾. Той проєкт одобрено на засіданню тайної ради 7 червня, де й рішено вислати дотичні письма⁶⁾.

1) Леопольд до Лізолі 7 червня 1657 р. Ibid.

2) Справозданє Лізолі з 29 мая 1657 р. Příbram, Berichte, № 59. Arch. f. öst. Gesch. Bd. 70.

3) Справозданє Лізолі з 3 червня 1657 р. Віденський Н. Н. u. St. Archiv. Polonica.

4) Про першу таку поголоску доносив Парчевич ще з Ярослава 8 лютого 1657 р.

5) Gutachten über des Lisolae Schreiben vom 29 Mai; без підпису. Ibid.

6) Ibid. замітка на боці.

Нові повновласти для переговорів з Юрієм Хмельницьким виготовлено під датою 4 червня 1657 р.¹⁾ В відручнім письмі до Парчевича висказує ся Леопольд, на основі польських звісток, похвально про дотеперішню діяльність посла, особливо про його посередництво в пересправах Бенъовского з козаками і взиває свого посла ділати дальше в тім напрямі, щоби почате діло довести до бажаного кінця. В разі, коли би старий гетьман вже справді помер, або передав управу синові, має посол зложити Юрієви Хмельницькому привіт від угорського короля і вести з ним дальші переговори після давньої інструкції. Про вислід справи нехай зараз дасть знати через окремого післанця²⁾. Сей лист і грамоти вислано мабуть через польського посла, як се проєктував автор згаданих заміток, одначе вони не дійшли рук Парчевича, котрий лежав тоді у Львові „під опікою лікарів і хірургів“³⁾. Доперва 30-го червня відповів архієпископ на листи Леопольда з 19 мая. Перш за все оправдав свою дотеперішню мовчанку, що від 8 лютого не давав ніякої звістки. З дороги було се неможливо ізза воєнного положення, викликаного походом Ракоція — добре, що йому самому удало ся добити на Україну. З Чигирина збирав ся нераз писати, але гетьман не вважаючи на обіцянку не дав післанця для передачі листу. Та й великою перешкодою була недуга, котра перепиняє йому, хоч як дуже бажав би сього, особисто зложити своє посольське справовданє. Однак виручить його в тім товариш і свідок не долі, Марціанович, котрий оповість, кілько вони витерпіли і як удало ся гетьмана, зарозумілого з причини стільки побід, приєднати до мира⁴⁾. Рівнчасно вислав лист до польського канцлера Кориціньского, де висказує свою радість, що погубна війна між Польщею і козаками тепер покінчить ся і що удало ся наклонити „того дикого льва“ до мира, про який він передше навіть згадувати не позволяв⁵⁾.

Марціанович задержав ся у Львові лише кілька днів. Одержавши перепустку від генерала Потоцкого, пустив ся 20 червня

¹⁾ Pejacsevich c. l. Beilage № 44 і 46.

²⁾ Ibid. Beilagen № 42.

³⁾ Сі листи попали у варшавський архів, а тепер в Моск. Гл. Арх. МІД.; вони були запечатані і доперва на моє бажанє отворено їх в вересні 1907 р. Пеячевич видав сі листи з брульонів віденського архіва.

⁴⁾ Pejacsevich c. l. Beilagen № 47.

⁵⁾ Моск. Гл. Арх. МІД., Гр. цар. Пол. сн. съ Гр. св. 1.

в дорогу до польського короля. Зараз по виїзді зі Львова попав на сильний відділ Татарів, які спішили в поміч Польщі проти Ракоція. З початком липня наспів на двір Яна Казимира, котрий разом з помічним австрійським військом під проводом ген. Гацфельда забирався до облоги Кракова. Тут задержався чотири дні, чекаючи на письмо короля до Леопольда. Здаєся, на той час припадає його просьба до польського короля, в якій, вказуючи на великі заслуги посольства для справи мира, просить для себе допомоги¹⁾. Відсіля поспішив до Відня, однак не застав вже тут Леопольда, так як той 16 липня відїхав до Праги. Сюда наспів вкінці і Марціанович 5 серпня²⁾ а два дні опісля предложив своє посольське справоздане.

Так покінчилася політична діяльність віденського двора в справі мирового залагодження козацько-польської війни. Покінчилася першою пробою, яка вправді на разі не дала позитивних вислідів, але все таки оставила отверте поле для дальших змагань в сім напрямі. І ми бачили, що Леопольд I живо бажав вести дальше початі переговори, та що лише недуга Парчевича станула сьому на перешкоді. Однак незабаром політичні відносини бистро перемінилися. Подвійна катастрофа, якою покінчилася почата з таким шумом виправа Ракоція і союзників, усунула поки що грізну небезпеку зі сходу. Між тим вмішалася Австрія чинно у шведсько-польську війну і через се звернула свою увагу більше на той бік справи. Для віденського двора було тепер найважнішим ділом відтягнути бранденбурського електора від союзу зі Шведами і приєднати собі як найбільше сторонників в Німеччині. Справу козацьку полишено власній ініціятиві Польщі. Нове посольство Бензовського, в червні 1657 р. посунуло справу польсько-козацького порозуміння о значний крок наперед. Смерть Хмельницького, союз Виговського зі Шведами з 16 жовтня 1657 р. і дальші заворушення опізнili лише не багато дальший процес зближення обох воюючих сторін. Гадяцька умова завершила акцію почату Парчевичем і Бензовським.

Для Парчевича і його помічника Марціановича мало їх посольство до козаків доволі немилі особисті наслідки. По повероті з подорожи предложили вони рахунки видатків посольства, домагаючи ся покриття тих сум, які вони виложили з своїх

¹⁾ Лист Марціановича до польського короля (без дати). Pejacsevich c. 1. Beilagen № 48.

²⁾ Рахунок коштів посольства. Ibid. Beilagen № 51.

засобів та з позичених по дорозі грошей. Однак ті кошта видали ся цісарським урядникам надто великі (виносили 12561 зл.); крім сього рахунки Марціяновича не годили ся з рахунками Парчевича і виказували деякі підозрілі позиції¹⁾. Тому цісарська комора згоджувала ся виплатити лише далеко меншу суму, зразу 1500 зл., потім 3000 зл. Справа протягла ся аж до р. 1663 і не відомо чим покінчила ся²⁾.

¹⁾ Між иншим, після того рахунку, видано на великодні писанки (pro rubro ovo) для родини Хмельницького 100 зл.!

²⁾ Просторійше про се в Rejacevich с. l. ст. 406—417.

Угорщина і Польща

на початку XVIII в.

Написав Стефан Томахівський.

II.

§ 1. Слабість польської держави і декадентство шляхотської суспільности; соціально-політична основа тих прояв; середньовічний тип; мертва точка в історії Польщі; дорога виходу з неї; стремління до абсолютизму; заходи в тім напрямі Августа II, його краєва і загранична політика; плани розборів Польщі. — § 2. Невдача Августової політики; опозиція против Августа і її характер; змагання серед вельможів до удільности; аналогія з Угорщиною.

§ 1.

А тепер кинемо оком на політичну ситуацію по другім боці Карпат.

Здавна вкорінив ся погляд, що з кінцем XVII в., з вибором Августа II, почала ся нова епоха в політичній історії Польщі — епоха занепаду і розкладу. Погляд сей, очевидно конвенціональний і хибний, опертий виключно на поверховній оцінці кількох блискучих воєнних актів Собеского, спеціально його походу під Відень, без якого сей король не мав би й половини признаваної йому в історії слави. Навіть сей ефектовний момент не так діло польської держави, її політики і сили, як тільки діло одного її маїната з Руси, що припадково був польським королем, і то з політичного боку дуже убогим. Віденський похід ані трохи не зміняє сеї дійсности, що австрійсько-польський альянс виявив страшну слабість польської держави, її безвихідну політичну пасивність. Такий стан почав ся, що най-

менше, пів століття перед Августом II. Утрата України була найяскравішим висловом того стану, найпевнішою його асекурацією і причиною, що її ліквідація історичної ролі Туреччини не принесла Польщі ніякої користі. Вже від п'ятидесяти літ говорено в дипломатичнім світі менше про набутки Річипосполитої, а більше про користі з її розбору.

Так само без достаточної причини починають часто з Августом II новий період внутрішнього розкладу польської суспільності. „Саські часи“ стали навіть певним окремим історичним поняттям, як щось зовсім инакшого від попередніх і пізніших (реформаційних) часів. На ділі ж, всі ті прикмети, якими багате жите польського суспільства в саських часах, бачимо в повнім розцвіті вже за трьох попередників Августа II.¹⁾ Свідомства документів про тодішнє жите у Польщі доволі, як краєвих так і чужосторонніх обсерваторів. Всі вони найбільше кладуть вагу на морально-обичаєвий бік того часу. Повна недостатя етичних принципів в публичнім і приватнім життю, інтриганство, корупція, недостатя всякого політичного інтересу для справ держави і повне підпорядковане їх власним особистим забагам і становим користям — отсе найяскравіші краски на образі тодішньої польської суспільності. Тут справді більше треба б артиста-оповідача як історика-аналітика.

Часто, навіть дуже часто, коли заїде питанє про те, що було причиною упадку Польщі, відповідають історики, що се як раз сей морально-політичний упадок польської шляхти був причиною слабости польської держави і її остаточної смерти. Погляд зовсім хибний. Моральний упадок ще ніде в історії не розвалив держави. Коли б провести докладнішу аналізу всіх головних гріхів тодішнього польського суспільства, то виявило ся б, що не знайшлося би ні одного такого, якого не було б, очевидно *mutatis mutandis*, поза межами Польщі; спеціально сусідні Польщі краї як Швеція, Угорщина, Венеція і Туреччина мають дуже багато спільних рисів з Польщею. Отже *polnische wirtschaft* (так назвав один німецький історик стан Польщі при кінці XVII в.) не мала свого кореня в моральній декаденції суспільства, тільки противно: декаденство виросло буйно і зацвило на ґрунті окремої політично-соціальної структури й характеру польської держави. Зовсім так само, як моральна депра-

¹⁾ Дещо инакше було на поли духового життя, одначе й тут треба замітити, що зверхня освіта польської шляхти була на поч. XVIII ст. вища ніж в половині XVII-ого,

вація Римлян в I в. перед Хр. не була причиною упадку римської республіки, а тільки одною з прояв її політичного розстрою. Тут маємо діло з космополітичним цвітом, що може вирости у всіх часах, у всіх народів, як що знайдуться відповідні умови. Тому то не будемо зупинятися на малюванні образу польського безладдя і шляхотської анархії, а кинемо оком на їх соціально-політичний підклад, як головний історичний чинник в політичній ролі польської держави того часу¹⁾.

Основа політично-соціальної структури польської держави була готова в першій половині XVI в.; пізніше завершувалися тільки устроєві форми, дійшовши до елекції *viritim*, *pacta conventa* і *liberum veto*. Політично-суспільна основа держави осталася та сама від початку XVI в., по своїм характері наскрізь середньовічна, типова для західної Європи у XII і XIII в., понекуді ще давніше. На сім закінчився дальший процес: Польща не вийшла ніколи з тих середньовічних форм. Така мертва точка належить до інтересних прояв в історії і її стрічаємо в різних часах і у різних народів; пояснити її причину тут не місце, замічу тільки, що вона безумовно показується там, де менший числом елемент приходить до панування над більшим, де одно плем'я живе коштом інших. Тут головне жерело політично-соціального консерватизму й аристократичного, часто аристократично-республіканського характеру нації.

В західній Європі заслуга переходу з середньовічних форм у новітні належить ся корисним економічним умовам й абсолютизмови монархів, що себе обопільно підпомагали. З окрема велику історичну роль відіграла в Європі ідея монархічного абсолютизму. Вона пхнула західно-європейські феодалні суспільства на дорогу дальшої еволюції політичних, економічних і соціальних форм, поклала підлогу під новочасні демократичні державні і громадські організації і тому справедливо можна говорити про „революційний монархізм“ в західно-європейській історії. В наших сусідських державах не стало ні одного (економічного) ні другого (політичного) чинника. Турецьке володіння над Босфором і татарське над Чорним морем підтягли на довгі віки економічне життя у східній Європі, а виборність королів та республіканські інституції не давали можливості розвитку абсолютної влади. Що правда, не хибувало мрій у польських королів іти шляхом за-

¹⁾ Загальний образ польської держави й суспільності на вступі до „саських часів“ малює живо П. Гаке (P. Haake, *Polen am Ausgang des XVII Jhrh.*, 1905).

хідних володарів; вони раз-у-раз снували таємні плани і виявляли скриті стремління до того ідеалу, що звав ся *dominium absolutum*.

Майже у всіх королів по 1572 р. було більше або менше зрозуміння, що не тільки їх власний інтерес, але й найліпше зрозумілий інтерес держави вимагає перещипити в Польщу західно-європейський абсолютизм. Навіть політично менше здібні королі, як Ян Казимир та Собеский снували такі плани, хочби під впливом своїх французьких жінок. Та всі ті бажання мало тільки приявляли ся в дійсних заходах коло перестрою Польщі. Безкорисно проминув час релігійної боротьби (за Жигмонта III), не створивши конфесійного абсолютизму у Польщі. Пізнійше не було вже і стільки корисних умов на таку перемену, бо що не вдало ся під окликом релігії, неможливе було в імя королівської особи і його роду. Найперша трудність лежала у самих становищах королівських родів. Заки можна б зважити ся на абсолютистичні реформи, треба було наперед подбати запевнене корони одному родови. Наперед право сукцесії, а дальше право дідичности — отсе перший постулат кожної свідомої політики польського короля. Ми бачили, що без права дідичности така сильна династія як Габсбурги не могли перевести в діло своїх угорських планів, хоч родинній сукцесії не стояла поважнійша перепона; а що казати про польських королів, яких грошеві засоби не доходили часом до 1 міль. золотих! Польська шляхта розуміла сю небезпеку добре й обезпечила виборність королів екстремною інституцією елекції *viritum* і не хотіла за ніяку ціну допустити навіть вибору наступника за життя короля¹⁾, а проба така за Яна Казимира стала за *casus belli* (бунт Любомирського). Аби знов забезпечити ся від несподіванок законодавною дорогою, то на сторожи малохитрої шляхти поставлено *liberum veto*.

Підняти боротьбу з усею шляхотською суспільністю і пхнути Польщу на дорогу політично-соціальних реформ — на таке діло треба було визначного політичного розуму, великих матеріальних засобів і корисних обставин. А всього того не було ні в одного з виборних королів у поятайлівській добі. Се міг зробити тільки сторонній володар, опираючи ся на свої сили поза Польщею.

¹⁾ Виїмковий вибір Жигмонта Августа поясняється тим, що забезпечене його вибору лежало найбільше в інтересі шляхти (з огляду на люблінську унію). До того тоді шляхта не була ще так вироблена політично.

Те що зробив Вільгельм Завойовник в Англії, Кароль V в Еспанії, Габсбурґи в Чехії та Угорщині, маркграфі бранденбурьські в Прусії — могло бути і в Польщі. Династія Вазів була зразу на сій дорозі, та скоро її стратила, збувши ся шведської корони. Друга така можливість заявила ся тільки за Августа II. Получене Саксонії і Польщі перзональною унією могло було вийти в користь обох країв. Через те Веттини могли в Німеччині відограти, хоч у частині, ролю Габсбурґів та Гогенцолернів. Се не стало ся; і тому мало в новітніх віках володарів, які були б так неоднаково оцінювані як саме Август Кріпкий. Неоднаковість осуду політичної діяльності сього князя не походить ізза національного становища історика. Як між польськими так і німецькими дослідниками єсть такі, що уміють неоднаково сказати про Августа, так і такі, що не полишають на нім ніякої яснійшої рисочки¹⁾. Се доказує тільки, що наука не виповіла ще рішучого слова про нього. На сім місци нам байдуже про особисто-моральний бік сеї історичної фігури (цар Петро В., Фридрих Вільгельм I були зовсім не кращі); для нас інтересно, чи Август мав змогу відограти в історії Польщі епохову ролю, чи були у нього свідомість свого завдання та розуміне потреби перестрою держави, вкінці якими шляхами та якими способами стремів до того.

Скільки не було б романтизму, навіть містицизму й авантурности в мотивах, які привели курфїрста до старань про польську корону, треба признати, що від разу брав він польські справи зовсім серйозно. Очевидно, альфа й омега політичного думання і змагання було його династичне, ба й особисте „я“, — та се на той час вповні зрозуміло. Тодішній абсолютизм мав скрізь таку прикмету. Діло в тім, що при усім династичнім ма-

¹⁾ Давнійші польські історики (Яроховский, Шуйский) осуджували Августа дуже остро аж до грубої несправедливости; рішуче слово оборони сього короля висказав проф. Войцеховский (*O powtórej elekcji St. Leszczyńskiego*); посереднє становище зайняв проф. Аскенази (*Koniec Augusta*); останнім з черги висловом науки про Августа треба назвати численні статі німецького історика П. Гаке (*Politisches Testament Augusts d. Starken*, 1900; *J. F. Wolframsdorff und das Portrait de la cour de Pologne*, 1901; *König August d. St.*, 1902; *August d. St. und Brühl*, 1903; *Die Türkenfeldzüge Augusts d. St.*, 1904; *Polen am Ausgang d. XVII Jhrh.*, 1905; *Die Wahl Aug. d. St. zum König v. Polen*, 1906 й ин.), який дуже критично, навіть остро оціняє його політику, одначе зовсім не закриває очей на його гарні прикмети як чоловіка, володаря і полководця.

кіявелізмi мав він досить добре зрозуміне політично-соціальних, економічних, навіть культурних потреб підвласних країв. А таке зрозуміне мусіло всею силою лютіки довести до одного тільки висновку: Польща мусить бути основно перестроена. Доріг і способів до такої ціли не було багато. Король від самого початку не дурив себе надією, щоб можна що небудь зробити звичайним законодатним шляхом, при республіканським устрою польської держави¹⁾. Отже — *quae medicamenta non sanant, ferrum sanat*; потреба насильного-перевороту кидала ся сама в очи. Сам уже вибір Августа, неформальний та нелегальний, опертий на швидко введену саксонську армію, був першим актом нової, доси незвісної, політики польської корони.

Ідея перестрою Польщі, хоч би й як еґоїстичні були її основні мотиви, мусіла складати ся у дві головні точки: переміна політично-соціального устрою держави і створення нової підстави правного становища королівської власти. Перша потреба вимагала ряду реформ у централістично-абсолютистичнім напрямі; друга — введення дідичности корони. Коли Август здобув титул польського короля, був він ще в молодім віці, тому зразу найменше думав про запевнене наслідства своєму синові, а більше про заведення абсолютного режиму. Та аж коли всі проби в тім напрямі скінчили ся на нічім, головною метою його політики стало забезпечити корону синові. Що до самого пляну політичної реформи, трудно щось докладного сказати при нинішнім стані дослідів. Найбільше конкретні гадки містить у собі звісний проєкт Флемінґа з р. 1714, в дійсности старший, бо з самого початку XVIII в. Він полишає основну клітину політичного устрою держави, соймики, ненарушеною, з тою тільки зміною, що ухвали мають западати більшістю голосів. В кождім воєводстві була б установлена адміністраційна палата, а воєводи були б їх президентами; воєводства мали б поза тим повну автономію. З кожного воєводства був би один представник у Варшаві і всі творили би сенат. Він радив би над ухвалами соймиків і його рішення ішли б до найвищої ради зложеної з найдобріших людей в краю, де западало б усе більшістю

¹⁾ Неможливість ведення нормальної державної політики в таких обставинах зрозумів Август зараз на вступі свого пановання і тому дуже скептично приймав усі політичні проєкти Людовика XIV (*Legrelle, La diplomatie française et la succession d'Espagne, III (1890), 487*).

голосів¹⁾. Соймова інституція мала б перейти до історії.

Як бачимо проєкт зовсім не радикальний, він полишав основу, не то суспільну але й політичну, зовсім нетикану. До повного абсолютизму було ще далеко, про доконечну в таким разі бюрократію нема згадки. Загалом плян не відбігав від саксонського взірця, де станові інституції та привилеї були ще в повнім ході. Ся поміркованість проєкту єсть не так доказом Флемінгової політичної мудрости, що достроювала ся до реальних обставин, як радше вислів політичного світогляду сього міністра з завсіди сильними консервативно-аристократичними симпатіями. В тодішніх політичних кругах саксонських були й геть радикальніші люде²⁾, і сам Август у своїх особистих поглядах ішов дальше Флемінга, виявляючи ся горячим і безоглядним абсолютизмом, — очевидно, тільки в теорії³⁾.

Хоч і як небогато радикалізму у Флемінговім проєкті, все ж таки про мирне введенє його в жите не могло бути й мови. Такі напрасні перевороти найкраще роблять ся підчас завоювання: побідник може мазати один правно-політичний стан, а писати другий. Очевидно, Август не міг виступити в ролі завоювника, навіть так як шведські королі Карл X та XII; його завоюване мусіло іти иншою дорогою. Він потребував достаточної армії і розмістити її обережно по Польщі, а потім опираючи ся на ній брати ся до перестрою держави. Та що таке збиране чужоземного війська противило ся польським законам, раста-м *conventa-м* та викликало страх серед шляхти, тому треба було його вводити під претекстом війни. Так робили Габсбурги. Турецька війна дала їм змогу залити Угорщину військом й опираючи ся на нїм приступати до реформи. Август був два роки діяльний на угорськїм воєннїм терені (1695—6) і як чоловік розумний мусів певно інтересувати ся ходом відносин між Габсбургами й Уграми. Тому то, ставши польським королем, з запалом віддавав ся плянам продовження турецької війни. Що з тих плянів, а навіть походів нічого не вийшло, винна тому не так неохота польської шляхти, як більше те, що від битви під Зентою (1697) турецька війна була майже закінчена, та ані Польща ані Август не могли думати, щоб вести війну на власну руку

1) Archiwum tajne Augusta II, wyd. E. Raczyński, t. II, c. 1—9.

2) Як Wolfframsdorff, автор памфлету *Portrait de la cour de Pologne*, 1704 (*Neues Archiv für sächs. Geschichte*, 22).

3) Див. його трактат *Regel pour la posterité*, деє в 1705 р. (*Hist. Zeits.* 87).

без цісаря і Венеції. З огляду на те Августови припав до впадоби инший воєнний плян — против Швеції, який — здавалося — буде значно лекший ніж турецький та й у Польщі популярнійший, під покликом відвойованя Ливонії. Новий плян давав знов можливість задержати саксонські війська в Польщі а з побідою бажаний успіх династичний у Польщі¹). Та Августа переслідувала постійна невдача. Ливонська авантюра не тільки не дала бажаних наслідків, а мало ще не збавила його зовсім польської корони, тільки полтавська битва уратувала йому її. Удержати саксонську армію в Польщі було й потім трудно. Ледви міг король одну частину задержати, а й то під орудою коронного гетьмана²).

Вкінці полишив ся королеви тільки один спосіб, який зоветь ся провокацією: викликати против себе і своїх військ, незаконно держаних у Польщі, шляхотський бунт, здавити його і накинути державі бажані зміни. В таким міркованку треба шукати генези тарногродської конфедерації 1715—1717 pp. Гра завела

¹) Так теж розуміли в Польщі головну ціль та можливі наслідки шведської політики Августа. На варшавській конфедерації 1704 p. говорено між иншим: *Id quoque in considerationem venire debet, quod licet saxonica cum Moschis potentia vicerit Suecum, non eo ipso libertas nostra et respbca triumphabit; victor enim dabit leges, tamque quos dolo non poterat, vi opprimet etc. (Votum cuiusdam nuntii — Żalowski, Epistolae IV, 35).* Подібно розумів справу і найкрасший мемуарист того часу: *A ten król August spisawszy instrument z Patkulem podjął się owej protekcyi Inflant i wojny; i owszem rad był okazyi, że mu się za tą udadzą jego dawne skryte intencye w zniesieniu wolności polskiej: tem sobie mocno nabił był głowę prospero armorum successu, że posiadłszy sub praetextu recuperandorum avulsorum dzie dzicznych wojsk swoich siłami Inflanty, one jako jure gladii nabyte na siebie trzymać będzie, a tym sposobem rzeczpospolitą z dwóch stron ścisnąwszy, od Inflant i Saksonii, vi potentiae intendebat przywieść pod jarzmo swoje... Adhaerentes pochlebcy dworscy poświadczyli augurując, że król zniósłszy Szwedą, Inflanty odebrawszy, a tem samem uwolniwszy tył od morza, de absoluto dominio w Polsce skutecznie pomyśleć może (Otwinowski, 1699, § 7).*

²) Хоч пізнійші домагання шляхти, щоб саксонські війська були виведені з Польщі, були мотивовані головно економічно-соціальними мотивами, з огляду на здирства і своєвільність солдатеск, все таки політичний бік сього військового питання був опозиції зовсім добре зрозумілий, як свідчить Отвіновський: *Król August, uchwyciwszy aptitudinem pozycyi czasu, umyślił swego dawnego przedsięwzięcia... dokazać w Polsce, żeby było absolutum wprowadzić dominium; czego inaczej trudno było dokazać chyba mocą, do czego wyrobienia trzeba było naprowadzić wojsk saskich (стр. 202).*

й тут. Такий плян міг був легко вдатися в початках панування Августа, тепер він викликав veto з боку Росії, яка протягом більш десятилітнього господарювання в Польщі встигла зорієнтуватися достаточо в польських відносинах і рішила не допустити до скріплення державного організму і заробити на ролі опікуна й оборонця польських конституційних порядків. Август, прибитий невдачею, повний неохоти до царя, покинув дотеперішній плян, присвятивши пізніше більше уваги справі наслідства свого сина, шукаючи доріг до його забезпечення. Наслідство прийшло, та не тими дорогами і не в тій формі, як бажав собі Август.

Так отже одинокий певний шлях — змінити устрій Річипосполитої при помочі війська — не вдався. Інші способи були вже другорядні. І їх пробував король Август. Він розумів відразу, що на сторожі „золотої волі“ стоїть не загал шляхти а тільки вельможі, панська олігархія, аналогічна до великих феодалів західної Європи. Перестрій Польщі був, очевидно, можливий тільки по погромі сеї олігархії. Розуміючи це, король з одного боку глядає і приєднує собі *homines novos* на визначні становища та старається виграти ніколи не вигаслий антагонізм між загалом шляхти і магнатами, беручи під свою опіку перший против других. Історія боротьби литовської шляхти з Сапігами ілюструє найкраще цю політику Августа і його дорадника Флемінга¹⁾. Одначе й ця литовська політика зовсім завела, найбільше тим, що боротьба Сапігів з литовською шляхтою зідлала ся з шведською війною, отже використання її для абсолютистичних стремлень короля стало неможливе. Кілька дрібних успіхів при тій нагоді остали без вартости, хіба послужили предметом аітації для олігархів. Шляхотська опозиція против вельможів була ще тому безуспішна, що ані соймники ані сойм своїм устроєм і характером не давали опозиції ніякого

¹⁾ Про саксонську висшу шляхту висловив Август погляд, що вона завсіди боролася за власть з династією, тому треба її держати загнуждану, але не нищити. Ще більше, очевидно, можна се було прикласти до польської шляхти і так дійсно старався король поступати. В його протегуванню низшої шляхти не було ніякого демократизму, а тільки зима політична розвага, як колись у Едварда IV, Людвика XI, Івана IV; тому найвизначніший мемуарист в часів Августа міг так схарактеризувати цю політику: *Królowi tak było potrzeba, żeby się byli poddani między sobą bili a niszczyli, a on pod tym czasem swoje wyrabiał zamysły, dlatego sam poddymał nieprzyjaciół sapieżyńskich* (Otwinowski, 1701, § 2).

правного пункту опору; против волі вельможів формально неможливий був ніякий сойм, ніякий соймик.

Правда, при кінці XVI в., разом із завершенем шляхотсько-республіканського устрою, з'явився в межах Польщі новий суспільно-політичний чинник, що міг з успіхом підперти королівську власть та пхнути державу на дорогу дальшого розвитку. Це було українське козацтво. Що так не сталося, винні тому різні причини; між ними недостача визначних індивідуальностей серед польських королів, соціальний радикалізм і політично-національний характер козацтва, та се, що воно стало політичною силою доволі пізно, в часі, коли політично-соціальний устрій Польщі був вже довершеним фактом і коли польська шляхта мала вже доволі сили, щоб боронити своїх політичних та соціальних привилеїв. Та навіть ті політичні користи для польської держави, які могло дати українське козацтво перед 1648 р. а навіть якийсь час потім, були тепер зовсім неможливі. Правобічне козацтво кінчило свою історичну роль і політика польських олігархів дбала про остаточне його знищення. Протикозацька конституція соймова 1699 р. викликала останній акт польсько-козацької боротьби. Становище короля Августа в сій боротьбі не зовсім ясне. Явно не підпірав він козаків, хоч се могло бути в його інтересах, все ж таки не увільнив ся від підозрінь у тихій співці з козаками¹⁾. Очевидно, королівські противники в обвинувачуваннях короля ішли задалеко, бачучи

¹⁾ Акт варшавської конфедерації 1704 р. закидує королеви протекцію над українським бунтом: *Ab aliquot annis inchoata praeteritaque potissimum hieme per Ukrainam excitata insolentis rusticae plebis contra suas dominos et nobilitatem rebellio et ejusdem hactenus malitiosa continuatio, non alio utique intento, nisi ut liber ab aevo populus in domini desinat mancipium et cum infima servili nataque ad jugum coaequatur plebe etc.* (Zaluski, Epistolae IV, 131). В універсалі Радзівейовського 2. V. 1704 читаємо: *Plebeiam turbam in Ukraina contra proprios dominos ad rebellionem concitaverat et nunc concitat* (Ibid., 176—182). Очевидно такий революційний демократизм і не снів ся Августови, сі погляди більше характеристичні для його противників. Розумний і непересадний Отвіновський зводить королівську вину у менші границі: *Do tego buntu kozaków podwiódł król August, chcąc tem bardziej zamieszać rzpłą; dlatego wiedząc a natura compositos kozaków, że pronissima mente in turbas feruntur, do rebelii i swywoli pobudził; co potem polapani kozacy, ad officia oddawani, na konfessatach wyznawali* (1702, § 17). Такий погляд на роль короля в останнім козацьким повстанню був розширений не тільки між підзорливою польською шляхтою; висловлював його і Мазепа у своїй реляції Головіну (Соловьев XIV, 3).

в ній *spiritus movens* козацьких неспокоїв. Король міг тому легко відбити удар, вказуючи, що українські рухи старші його панования¹⁾. Все таки при тім непорозумінню межі королем і шляхотською опозицією на основі козацької справи маємо один з останніх прикладів цікавої рівнобіжності межі політичними змаганнями польських королів та соціально-політичними стремліннями козацьких рухів. Сеї рівнобіжності не використав ніхто з польських королів перед Августом, ані йому не судило ся се використати; сьому стояли тепер на переконі з одного боку незвичайно трудне становище політичне тогочасної Польщі, з другого слабкість самого козацтва.

На інших суспільних чинниках, крім середньої шляхти та козацтва, король не міг і стілько оперти ся, бо ніякий инший не мав навіть стілько політичного значіння. Август був горячий меркантиліст і розумів вагу заможного міщанства, але його годі було створити через ніч і часи майже зовсім не надавали ся до того. Тодішнє міщанство, а ще менше селянство, не представляло, одним словом, зовсім ніякої вартости в актуальній політиці. Се тільки побільшало безвихідність політичного становища польського короля, як перед Августом так і по нім.

Загранична політика Августа була тісно звязана з його внутрішньою політикою. Очевидно, й тут вихідним пунктом змагань був династичний егоїзм та імперіалістична фантазія; все ж таки в практиці обі політики мали вести до одної ціли й обопільно себе підпирати. Загалом беручи, загранична політика Августа була продовженням давних шляхів Річипосполитої. Початкове його вагання між Францією й Австрією, рішене на австрійський бік, участь у турецькій війні, становище супротив Швеції, ба навіть Пруссії і Росії — усе те мало свою традицію з попередніх часів, з останнього п'ятидесятиліття. Виходить, що Август нагинав також свої особисті плани до інтересів польської держави, принайменше так як вони в тім часі загально розуміли ся. Вибравши раз Польщу на поле для своїх особистих і династичних амбіцій старав ся Август бути їй вірним²⁾ і реєструвати її державні інтереси.

А його заходи коло розбору Польщі? Чи вони теж означають лояльність супротив краю? Без вагання відповідаємо на

1) Універсал 7 мая 1704 (Zaluski IV, 191).

2) Його плани на Неаполь та Бельгію припадають на час 1706—1709 р., коли він не був польським королем.

сії питання: так. Передусім не Август II поставив перший питання про розбір Польщі. Поставило його ще перед 50 роками само політичне життя своєю неублаганою консеквенцією. А треба зазначити, що проекти поділу Польщі в часів Августа основно різнять ся від актів 1772—1795 р. Коли її мали на меті знищене польської держави, то проекти в часів Августа, скільки він сам мав участь в їх приготуванню, стреміли до чогось протилежного — уратування польської держави. Небезпека політичної смерті для Річипосполитої відчувала ся здавна, яснійші уми звертали на се увагу суспільности вже від довшого часу. Від сеї небезпеки могли Польщу уратувати глибші політично-соціальні реформи, а головню одно: дідичність й абсолютизм королівської власти. Іншого виходу не було. Та пхнути в сїм напрямі суспільність ніяк не вдавало ся, раз з огляду на самий устрій держави, другий раз з огляду на її великі простори. Одною з органічних хоріб Річипосполитої була ярка диспропорція межі політичними силами і територіальними розмірами.

В сій безвихідній ситуації цілою силою мусіла накидати ся думка, щоб се зробити при помочи сусідніх держав. Звичайно, се не могло бути безплатно, а тільки винадгороджене якимись територіальними уступками. До того сусідні Польщі держави вже тоді розуміли політичну користь для себе в постійній слабості Річипосполитої. Найперше розуміє се Швеція, опісля Росія. Коли отже Август бажав поважних реформ у Польщі, мусів здобути згоду сусідніх держав, знов очевидно заплавою за се порушене політичної рівноваги. Отсі два моменти були психологічною основою Августових проектів на поділ польської держави. При всіх плянах головна думка була: у зменшеній територіально Польщі завести доконечні реформи, опираючи їх головню на дідичности й абсолютизм. З поміж численних проектів за його панування нема ані одного без сеї основної думки. Як би так пляни його здійснили ся, Польща була б без сумніву уратувала свою самостійність. У зменшеній територіально, більше на етнографічних границях опертій Польщі, при неутральности або й підмові сусідніх держав, Август був би значно легше перевів свої реформаційні пляни і створив державу здібну жити і розвивати ся, наперед без перепон з боку сусідніх держав, а дальше й против них.

Одначе й ті пляни короля скінчили ся на нічім. Головною перепорою були міждержавні відносини. Тільки один із сусідів

був постійно готовий підперти її пляни за територіяльні уступки. Се була Прусія, якій незвичайно залежало на сполученю своїх головних територій — Бранденбурґії і Прусії, розділених Польщею (королівські Пруси). Пруський король не тільки годився на поділові пляни у всякій формі, але й старався бути ініціатором, приєднуючи інші держави, головню Швецію. Швеція, що колись предкладала розділ Польщі, була тепер здержлива, хоч не принципіально противна. Натомість царь Петро показався зовсім неприхильний ідеї поділу, хоч його дипломатичний агент Паткуль брав доволі живу участь у вироблюванню поділових плянів. Мотиви сеї політики були, очевидно, двоякі: царь розумів передусім добре, що великодержавне становище Росії залежне тільки від успіху над балтійським морем, а всяка участь в розборі Польщі мусіла б параліжувати сей успіх; другий мотив лежав як раз у розважуванню наслідків поділу по мисли Августа. Царь і сам дуже скоро зорентувався і Паткуль його поучав, що в інтересі Росії лежить консервоване польського неладу, як найкращого поля для політичних впливів Росії і територіяльних користей у будучині, без сумніву більших ніж у тодішніх обставинах було можливо. Іншими мотивами кермувала австрійська політика. Вона була рішучо противна всяким поділам. На початку XVIII в. для Австрії було навіть корисно мати побіч себе великодержавну Польщу з огляду на турецьку небезпеку; до того зріст Прусії, Саксонії і Росії був Габсбурґам небажаний, як з державно-династичних так релігійних мотивів. Загалом беручи — брак політичної рівноваги на сході й півночі Європи був причиною, що пляни поділів не вийшли із сфери дипломатичних інтриг¹⁾.

§ 2.

Неповоджене політики Августа, як бачимо, переважно було наперед наслідком некорисної політичної ситуації на сході Європи. Та причини невдачі були й у самих королі і його полі-

¹⁾ Сі проєкти беруть польські історики часто Августови як тяжкі злочини. Без сумніву ся суворість психологічно в'яжесть ся з пізнішими дійсними поділами; натомість як брати справу як на свій час, то тодішні заходи що до Польщі творять тільки маленьку частину „розборової“ політики тодішніх європейських держав, що переходила в правдиву манію. В тім світлі осуд Августа мусить випасти геть лагідніше, коли навіть не прихильно.

тиці. Передусім не було добре обміркованого плану діяльності ані у самого короля ані у його дорадників, принайменше те, що нам звісно, не має такого характеру. Ще важніша хибка — то недостача сильної волі, енергії та консеквенції по королівським боці. Сам король мав не одну гарну прикмету, Флемінг не був буденний чоловік, однак їх ініціативи хорували браком волі, а їх ділане браком енергії та тревалости¹⁾.

Дальшою причиною невдачі було те, що Август трактував Польщу, будь що будь як тільки спосіб до власного вивиснення і в дійсности йому було байдуже, чи те вивиснене здобути через Польщу, чи через Шлезк або Чехію, чи вкінці Неаполь або Бельгію. У нього, першого в роді Веттинів польського короля, не було доконче потрібною тут дорожнє краєм, яке видимо нераз у найбільше егоїстичних володарів.

Та головна перепона в успішности реформаторської політики (поминувши всі її хиби) була в тім, що польська суспільність стріла всі ті заходи рішучою опозицією. Август II не міг будувати на нікім, на ніякій суспільній верстві, бо — як сказано — ніяка крім шляхти не мала політичної вартости, на ніякій партії, навіть одиниць не було, які щиро і свідомо підперли б короля. Те, що говорять ся часто про королівських сторонників, не можна розуміти в значіню політичної акції. Всі дійсно політичні проєкти реформ виходили від не-Поляків. Польські дорадники і помічники — се понайбільше низькі кар'єристи, зарозумілі двораки або уроджені інтриганти, які хоч в однім-другім випадку піддержували короля, та зовсім не з добре зрозумілих політичних мотивів, а виключно з власних особистих²⁾. Навіть ширші гро-

¹⁾ Політично пайрозумніша голова при королівським дворі була без сумніву у Паткуля, тільки він грішив односторонністю, а до того перейшов скоро в царську службу і почав дивити ся на Польщу зі становища російських державних інтересів. Правило, якого треба придержувати ся при доборі дорадників, виложив король у своїй записці п. н. *Regel pour la posterité*, себто політичним заповітї своїм наслідникам, писанім десь у першім десятку XVIII в. Сказано там м. ин., що не треба добирати собі людей, які зросли ся з інтересами чужих держав або свого власного краю. Що до Польщі вдавало ся се йому хибка стілько, що його польські дорадники найбільше дбали про свій власний інтерес.

²⁾ Подібно характеризує їх також Отвіновський: *Król August uchwyciwszy aptitudinem pozycyi czasu, umyślił swego dawnego przedsięwzięcia, za radą saskich konsyliarzów, osobiłwie Fleminga, i szalbie-rzów niektórych polskich panów, dokazać w Polsce, żeby było absolutum dominium wprowadzić (ст. 202).*

мади шляхти, що ставали при боці короля (сандомирська конфедерація) против опозиції, не мають ніякого поважнішого значіння політичного. Се не була злука політичних одностудів, не вираз симпатії для репрезентованих королем ідей; противно — се така саміська опозиція, як і по боці Радзевйовского чи Лещинського, тільки не ворожа королівській особі, вдоволивши ся, що король перед нею вповні капітулював і вирік ся всіх дійсних і підозрілих заходів, немилых шляхті¹⁾. Саме те, що перехід від прихильників короля до його ворогів, і противно, був дуже легкий і практикував ся на широку скалю, відбирає саксонській партії характер політичного напрям, опертого на глибших суспільних інтересах і політичній світогляді. Тому то з повним правом можемо говорити, що против королівської політики станула вся польська суспільність і недопустила до ніяких перемін, не вигідних шляхті, чи радше шляхотській олітархії. Те, що виходило тоді зпосеред польської суспільности під іменем реформових проєктів, було тільки самообманом, а не плодом політичної зрілості²⁾.

Таким способом усі можливі способи перебудови Річипосполитої не довели до ніякого бажаного результату. Безвихідність лягла п'ятном на сю державу. Зрозуміли се скоро сусідні держави і взяли ся обороняти „старинні вільности“ польські.

Теоретично беручи, була ще одна евентуальність в розвою Польщі. Давнійше вже замічено, що межі Польщею і Німеччиною була деяка подібність у відносинах королівської влади до безпосередних васалів. Польський король був у доволі аналогічній становищі що й німецько-римський цісар. Польська

¹⁾ Пор. присягу короля на сандомирській конфедерації: *Ut pacificata Republica ordinarius comitiorum cursus et integer consiliorum publicorum status reducatur, absoluti dominii meditationes, quae mihi malitiose per meram imposturam objiciuntur, in animum meam nunquam admittam, et contentabo me tam grata in liberas gentes dominatione etc.* (Zaluski IV, 252). Взагалі, коли поставимо побіч себе головні політичні документи обох польських партій, саксонської і шведської, при докладнійшій аналізі показуєть ся, що між обома партіями нема дійсної політичної різниці, а тільки боротьба різнородних антагонізмів, злучених в партійні форми. Синтезою обох напрямів, вірним зеркалом дійсної політичної течії, і то в досить благородній формі, виходить хиба хроніст Отвіновський.

²⁾ Все одно, чи се проєкт Ст. Карвіньского *De corrigendis defectibus in statu Reipbcae Polonae 1708* (Рук. муз. Чарторийских № 1382), чи навіть *Głos wolny* самого Лещинського.

шляхта, спеціально маїнати, се князі і барони цісарства. Тільки що в Німеччині одночасно з упадком королівської цісарської влади росла постійно власть князів й одноцільна держава переміняла ся в спілкуву, слабо звязану, одначе кожда з частин переходила сама про себе нормальну європейську еволюцію: в тім часі, коли цісарі вдоволяли ся тільки формальним боком свого достоїнства, самі князі (між ними й Габсбурґи у своїх дідичних краях) могли—більше або менше іти слідами Людвика XIV і витворити між собою нові кріпкі державні організми, передусім Габсбурську та Гогенцолернєську.

У Польщі натомісць не дійшло до витворення територіальних князівств, хоч проби і перші завязки до того бували постійно. Як раз у XVII в. бачимо змаганє до дідичности на урядах: довгими поколіннями держать визначні роди один і той самий уряд (прим. Любомирські Спишське староство). З початку XVIII в. маємо переховану одну характеристичну подробицю: Йосиф Потоцкй, київський воєвода, проявляє претенсію до короля, щоб йому віддано Самбірщину в дідичне володінє та щоби признано його володарем Покутя під титулом галицького князя¹⁾. Те саме бачимо на Литві. В родині Сапігів продовжувано давну удільну політику Радивилів з явним стремлінням до самостійної княжої влади. Так само Любомирські вели політику зовсім на власну руку як удільні князі. Як би Польща могла була перемінити ся в подібну спілку удільних держав, очевидно абсолютних, то дальша історія польської держави могла б була пійти зовсім иншим шляхом. Та до того вже не могло прийти. З одного боку внутрішня республіканська централізація, з другого зверхній натиск сусідніх держав робили таку еволюцію неможливою. Про те в політичнім житю тодішньої Польщі сей великопанський фєвдалізм давав себе знати на кождім кроці. Навіть з трудом приходить ся уживати слів в роді „політика польської держави“, бо такої політики в сути річі не було зовсім. В Польщі инша була політика короля, инша Річипосполитої; обі часто противні собі. Се остання знов складала ся з цілого десятка зовсім незалежних, часто суперечних собі, політичних напрямів, репрезентованих панськими родами, що нагадували

¹⁾ Pretendował naprzód buławy wielkiej, do tego żeby mu Samborszczyzna puszczonea była dziedzicznym sposobem; a co większa, chciał, żeby go było uczyniono książęciem Pokucia całego pod tytułem księstwa halickiego, a on trzymając to jure feudałi obiecywał rzpżej na każdą potrzebę dawać ludzi 12 tysięcy (Otwinowski, 1705, § 2).

собою французьких князів XII в. На початку XVIII в. політику своїх власних „династій“ ведуть: Любомирські, Сінявські, Яблонівські, Вишневецькі, Сапіги, Лещинські, а найголоснійше Потоцькі. Тому то, говорячи про політичні відносини і зносини того часу в Польщі, треба мати постійно на тямці сю мозаїку політичного життя польської держави. Як раз у відносинах до Угорщини вона виступає дуже живо.

Вище подана характеристика Польщі на порозі XVIII в. показує наглядно, скільки подібности, скільки аналогії було тоді межі Польщею й Угорщиною, не тільки в їх міждержавнім становищі, як се зазначено на вступі. Се політичне споріднене обох країв ішло значно глибше. Воно обіймає не тільки обговорюваний момент; воно розтягаєть ся на всю історичну долю обох країв, на всю соціально-політичну еволюцію і її форми; вона взагалі така ярка і вимовна, що можна дивувати ся, чому порівнювано Польщу з Еспанією, а не добачувано такого близького споріднення, ближшого навіть ніж із чеською державою. Жерело того історичного споріднення лежало передусім у сусідстві обох країв і в безупинних обопільних впливах. Поминаючи аналогічні риси в історії Угорщини й Галичини, виступає ся схожість із Польщею найбільше від XIV в. Така сама екстензивність в розвитку держави, механічність у її управі, подібні інституції і правні форми: соймики, сойми, автономія земель, виборність королів, обмеженість їх власти, право резистенції, доживнення і дідичність (в Угорщині навіть формальна) урядів, надмірна політична і соціальна перевага шляхти, стремління вельможів до удільности, слабкий розвиток міст, зріст і форма підданства, становище католицької церкви і т. ин. Тільки що до часу єсть певна різниця: еволюція польської держави іде звичайно трохи позаду Угорщини. Се річ подрібної аналізи доглянути ієнетичні звязи обох аналогічних процесів і показати обопільну залежність межі ними; тут доводі самого впевнення.

В тім самім часі, коли Польща що тільки виробила свої політично-соціальні форми, угорській державній самостійности завдано найтяжший удар і зупинено дальшу еволюцію внутрішнього устрою. Можна догадувати ся, що й Угорщина, як би не зворот у 1526 р., випустила б також подібні цвіти як загальне право вибору короля, виборчі умови, право зривання сойму і т. и.¹⁾

¹⁾ Термін „*pacta conventa*“ знаний і на Угорщині, як умови межі

Як Польща так і Угорщина власними силами не могла ніколи вийти поза середньовічні форми; де остаточно перейшли оба народи мертву точку, там се стало ся про сторонній помочи, против волі головних представників національної ідеї¹⁾.

В часі про який тут мова, по сім і по тім боці Карпат політичні сили були розложені у два ворожі собі табори: з одного боку монархічна власть з постійним змаганням до абсолютизму, при помочи власних військових та грошових засобів зпоза меж поля діяльності; з другого широко привилейована суспільна верства, в обороні власної переваги, політичної і соціальної, стає до боротьби з монархізмом в ім'я „загрожених свобод“, конституцій, в ім'я політично-соціального ладу минулих „старих добрих часів“. Дві противні ідеї, ідея переміни й ідея збереження, инакше поступу й консерватизму — станули до боротьби з собою. Тільки що хід сеї боротьби був неоднаковий. В Угорщині перевага схиляла ся на бік монархізму, натомісць у Польщі ідея республіканського аристократизму остоювала ся против усіх ворожих заходів. В одній і другій державі символом національної ідеї стала ненависть до „Німців“ та боротьба з ними в ім'я національних святощів. В одній і другій державі політичний світогляд прибрав строго консервативний та аристократичний характер.

Однаковість політичного положіння, духове споріднене й тожність національної ідеології — се не прояви видні що

королем і народом, одначе угорське державне право не знало його формально. Все ж таки коронаційні декрети, а навіть присяги, підходили своїм змістом доволі близько до польських „пактів“, як ось умови вибору Леопольда 1655 р. (друковані богато разів; Hist. des rév. I, 68—71; Corpus juris Hung. 1779, II, 7—9). В Семигороді аналогія була ще близша; тут було знане навіть право veto, хоч не прислугувало воно кождому поодинокому послови.

¹⁾ Середньовічний, і то доволі ранній, характер політичних форм обох сусідніх держав обіймає навіть ті правні норми, які некритичним умам здають ся часом зовсім новочасними і дають підставу говорити про „конституційно-парляментарного духа“ в старій Угорщині і Польщі. Тимчасом така правна засада як: *lex consensu populi fit et constitutione regis* — знана у Франції ще в IX в.; дефініція закона: *quidquid de consilio et consensu magnatum et rei publicae communi sponcione auctoritate regia juxte fuerit definitum* — мала повне значіння в Англії у XIII в.; або горде впевнене Раковція, що: *Hungari non regum sed legum subditi sunt* — се парафраза англійської політичної аксіоми ще в XIII в., що звучала: *non est rex, ubi dominatur voluntas et non lex*. (Pop. Koser, Die Epochen der absoluten Monarchie).

тільки в історичній перспективі. Сю близькість виділи й розуміли вже сучасники з одного і другого боку. З фактами стрінемося доволі часто. Коли 1709 р. Раковці хотів поінформувати чужого міністра (мабуть російського посла Урбіха) про угорські справи, велів зложити просторий меморіал, якому надав таку форму: „Лист міністра польського короля до пана з римської держави про угорські справи 1706 р.“¹⁾. В тім трактаті, якого вістре звертаєть ся головнo против дідичности корони, представлений політичний ідеал угорського шляхтича, який *mutadis mutandis* міг написати дійсний Поляк. З другого боку аналогія між Польщею й Угорщиною послужила була 1697 р. французькій партії в елекційній аітації, коли в уста „Унтарії“ вложено пересторогу: „Моя дорога сусідо, виджу, що маєш багато женихів; остерігаю тебе, щоб не вибрала за мужа Німця, бо нехибно можеш надіяти ся такого самого поважання, яке я маю від мойого цісаря“²⁾. Зразків обошільних компліментів між польською й угорською шляхтою маємо в тім часі багато. Навіть сторонні люди добачували психічну близькість між обома „народами“³⁾.

В однім напрямі єсть характеристична ріжниця між Польщею й Угорщиною. В релігійній політиці ролі обох країв зовсім протилежні. Угорська привилейована суспільність обороняючи „старинні вільности“ від централістичних заходів австрійського абсолютизму, боролася також против католицької реакції, сполученої з тим абсолютизмом, і підіймала знак релігійної толеранції для протестантів і православних. Як сказав я — се один з симпатичних боків тодішнього національного руху серед Мадярів. Не то у Польщі. Тут жерелом і підпорою католицької не то реакції, а й завоюовности була не династична політика, не стремління королів до монархічного абсолютизму, а противно, сама суспільність, зависно охороняючи свої політичні і соціяльні привилеї, ішла щораз дальше і щораз безогляднійше шляхом релігійної нетерпимости, католицької виключности, ворожой супротив протестантів і православних. Ся ріжниця в політично-культурнім напрямі ударає нас зараз, коли прочитуємо напр. маніфести угорської й польської опозиції, писані майже в однім часі

¹⁾ Thaly K., Tört. Kalászok, Pest 1862, ст. 123—206.

²⁾ Otwinowski 207. Поп. Żukowski II, 438.

³⁾ Mémoire du marquis de Bonac sur les affaires du Nord 1700—1710 (Revue d'hist. dipl. III, 388).

(1704) і мабуть в літературній залежності один від одного¹⁾. Коли в угорським віє дух волі-віри, то в польським чути подув релігійних війн²⁾. Инакше по противнім від опозиції боці. Габсбурська політика була наскрісь католицька, так що нераз не знати, чи вона більше служила династії чи Римови; натомість Август II, хоч Веттини відиграли таку визначну роль в історії реформації, з легким серцем змінив віру й особисто був толерантний, коли не байдужний в релігійних справах; в кождім разі політичні інтереси клав він висше релігійних³⁾.

В однім і другім краю аристократично-республіканська опозиція шукала помочи поза межами власних держав, у абсолютних, ворожих аристократичним елементам монархів: вільнодумна угорська — у архикатолицької Франції; правовірно католицька польська — у лютеранської Швеції; потім обі, забувши, що були „передніми мурами“ християнства, просили

¹⁾ Автори конфедераційного маніфесту мали, очевидно, Раковцевий грімкий голос перед собою, як се видно з поодиноких фраз. Якраз в часі варшавського візду пробував в Польщі і був у самій Варшаві літературний автор Раковцевого маніфесту — Павло Радай, що ішов в посольстві до Карла XII. При сій нагоді став угорський маніфест популярним у Польщі. Одначе і що до змісту і що до форми маніфест Раковця стоїть о ціле небо висше польського.

²⁾ У маніфесті Раковця з д. 7 червня 1703 р. (в дійсности на поч. 1704 р.) читаємо: *Quem adhuc latet coloratus turbatae in regno religionis praetextus? Sane religionem impedire, patris prout et imperialibus admissam constitutionibus, ut per hoc labefactatae religionis libertati illudere possint, communi cum Bohemis indifferenter oppressis exemplo, res Austriacis dudum exercita.* Натомість в акті варшавської конфедерації 19 цвітня 1704 р. учасники присягають, що будуть передусім „боронити св. римської віри, церков божих“, а дальше — законів, вільностей і т. ин.; а межі головними завидами королеви читаємо: *liberum et clamorosam religionis saxonnicae exercitium in locis publicis cum summo scandalo regni catholici etc.* Се сполучене політичного патріотизму і релігійного фанатизму продовжаєть ся в Польщі ще дуже довго. Барська конфедерація — один із прикладів тої прояви.

³⁾ В поглядах своїх на політичне становище духовенства був король дуже радикальний: „Духовенству не можна давати за багато власти... Нехай воно у своїх власних справах має повну волю, але не світських! До якої релігії не признаєте ся — не допускайте, щоб клир зріс маєностями і грішми, записуваними йому на смертній постели. C'est un mal comme le chancre, qui est incurable et qui s'aprandit, si on n'y porte de remèdes à temps (Regel pour la posterité). В дійсности практика Августа стояла далеко від сеї теорії: і в Польщі і в Саксонії духовенство побіч шляхти мало високе політичне значінне, король навіть не пробував поважної боротьби з ними.

помочи й захисту у Магометового наслідника; себе ж обопільно підпомагали ще найменше. І в Угорщині і в Польщі заходами протекторів доходить до детронізації королів. І тут і там при чужоземній підмозі виступають претенденти до влади. І кн. Раковці і Станіслав Лещинський мають між собою багато схожого не тільки в історичній долі, а навіть в особистім характері: оба молоді, інтелігентні, доволі освічені і літерати, оба філософічної вдачі, оба безмірно амбітні, оба без енергії та сильної волі, оба однаково цілують руку, що їх зробила вигнанцями з рідного краю — оба стали знарядом противісторичних течій, причинили ся до руїни власних країв та для обох пізнійша традиція була ласкава: оба стали національними героями, оба однаково несправедливо, Раковці стілько справедливійше, що його доля більше трагічна.

В однім і другім краю політична боротьба менше була еманцією внутрішнього укладу сил, а більше рефлексом великої європейської політики, знарядом хитрих дипломатів, для цілей, що лежали далеко від політичних інтересів обох країв. Сю пасивність ролі Річипосполитої схарактеризував дуже влучно сучасний хроніст: *To wielkie nieszczęście było Rzptej, że ona naowczas za szczęściem cudzem musiała się obracać*¹⁾. Це можна сказати і про Угорщину.

III.²⁾

§ 1. Рід Раковці на Угорщині; його історичне значіння; молодість Франца II; початки його прилюдного життя; підозріння австрійського правительства і нагляд над ним; гурт панської опозиції; зносини з Францією і зрада Льонівалі; арештоване, в'язниця, процес і втека. — § 2. Характеристика Раковця і Берчейнія; ролі обох конспіраторів; генеза й аналіза їх змови; їх політичні плани; становище Туреччини й Польщі; справа єспанської сукцесії; заходи французької дипломатії.

§ 1.

Як знаємо, угорська суспільність при кінці XII в., в усіх майже своїх верствах, на аристократичних вершинах і серед

¹⁾ Otwinowski під р. 1709, § 19.

²⁾ Критичний огляд жерел і літератури до історії угорського повстання 1703—1711 і його звязей з Польщею поданий в окремім (I) додатку на кінці праці; тут зазначую тільки скорочені титули.

найнижшого поспільства, була настроєна ворожо до представників австрійського панованя. Треба було тільки чоловіка, що умів би використати призбираний запальний матеріал, кинути в нього один спільний поклик, як-так зорганізувати його, і забезпечивши зверхню поміч, розпочати боротьбу, зробити ще одну, останню пробу оборонити державну окремішність Угорщини; поведжене на початок було певне, доки тільки могло стати негативної енергії в цілім руху. Якийсь час мрії патріотів-автономістів та недобитків-куруців були привязані до особи Тикилія. Та надія на нього гасла раз-у-раз, разом з тим, як нещастило ся Туркам; карловицький мир зобов'язував Порту держати палкого маїната на припоні, і він був інтернований в Нікомедії за Босфором. Очевидно Тикилі не переставав снувати мрій про поворот на Угорщину, про відновлене війни під опікою „угорського патрона“ Людвика XIV; зносили з ним, з французьким сторонництвом у Польщі та з конспіраційними кругами угорського панства не переривали ся до кінця життя його (умер 1705 р. в 50 р. віку).¹⁾ В міру того, як гасла надія на Тикилія завзяті вороги Австрії почали оглядати ся за новим чоловіком, який своїм іменем і майном та особистою відвагою міг би потягнути за собою ширші круги до повстання. Такий кандидат, якому могло пощастити ся краще від інших, уже був на Угорщині. Був се Франц Раковці, шарішський наджупан, пан величезних маєтностей в північній Угорщині і власник славного історичного імені²⁾. І дійсно, останній акт боротьби угорської шляхти

¹⁾ Тикилієва переписка з Туреччини зібрана у Magyar Történelmi Emlékek, irók, XXIII—XXIV; тут листи до гетьмана Яблоновського; цікаво, що Тикилі постійно думав здобути польський індігенат і набути в Польщі маєтність, очевидно як догідний етап повороту на Угорщину; ще недовго перед смертю робив заходи відкупити добра Блазова, які колись мав його отець (XXIII, 165—170; XXIV, 551—2).

²⁾ На початку своєї політичної кар'єри писав ся Раковці: Franciscus D. G. princeps Rákóczy de Felső Vadász, comes [haereditarius] de Sáros, dux Munkaesiensis et Makoviczensis, dominus perpetuus de Sáros-Patak, Tokaj, Regécz, Ecsed, Somlyó, Lednicze, Szerencs, Ónod etc. Князівський титул тут узурпований, він міг уживати тільки титулу „князя римської держави“, як зразу й робив Раковці (переступаючи в р. 1703 Карпати умістив він на своїх хоругвах знаки: F. R. D. F. V. S. R. I. P., себто: Fr. Rak. de F. Vad. Sacri Romani Imperii princeps). Пізніше прибули ще нові титули, а в хвилі найбільшого поводження, 1707 р., писав ся він: Franciscus II D. G. S. Rom. Imp. et Transilvaniae princeps Rákóczi, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes, pro libertate confoederatorum regni Hungariae statuum et

сплїв ся нерозривно з іменем і долею сього молодого вельможі, так що сьогодні годі їх розмежувати від себе, годі означити докладно, де кінчила ся справа національно-політичної боротьби, а де починав ся інтерес *domus Rákócziánae* в протилежності до *domus Austriacae*¹⁾. Обі справи сильно впливають на себе: з одного боку угорське повстанє має в собі щось з династичного характеру (мініютура одночасної боротьби Штюртів), з другого — його провідник здобув собі в історії мадярського народу славу головного національного героя, який дочекав ся напів містичного культу серед земляків.

Франц Раковці мав дуже високе понятє про свій рід. Сю зарозумілість впоювано в нього змаленька, до того власна незвичайна амбіція та обставини життя піддержували і розвивали сю гордість. Що правда, серед сучасних йому панських родів Угорщини й Семигорода ніякий не міг іти йому під пару, навіть високоталановита родина Бетленів. До кінця XVI в. Раковці не мають ніякої визначної політичної ролі — се одна з середньобогатих шляхотських родин північної Угорщини, аж ціс. Рудольфом піднесена до степеня маїнатів розбогатіла наданнями, купном і подружжями²⁾. Зараз 1606 р. Жиїмонд Раковці був короткий час семигородським князем, а син його Юрій (I), жонатий в Зузанною Лорантфі, яка принесла йому багату Мункачівську домінію, володів Семигородом довший час (1630—1648) і виступав 1648 р. кандидатом до польської корони. По нїм князував (1648—1660) син Юрій II, в р. 1648 кандидат на „козацького“ князя України, опісля 1657 р. претендент до

Ordinum ut et Munkácsiensis et Makoviczensis dux, dominus haereditarius in Sáros-Patak etc. На вигнаню по 1711 р. звичайно уживав скромного, справді діїчного, титулу: *comte de Sáros*.

¹⁾ Про „дім“ свій вгадує Раковці часто, як ось: *Ultimum me esse domus meae, cui Austriaca offensissima est* (*Confessiones* 41). Історично сей антагонїзм не зовсім правдивий.

²⁾ *Rákóczi*, часом *Rákóczy* — се прізвище уроблене на подобу наших на: ський і цький. *Rákócz* = Раковець, назва, яких доволі на Угорській Русі і Словаччині, очевидно словянська; *Rákócz-i* = з Раківця або Раковецький. До якого Раківця треба привизувати се ім'я, докладно не знати, мабуть до того, що в Землинській столиці недалеко Михайловець (*Nagy Mihály*) (пор. *Szirmay, Notitia topogr. pol. com. Zemplén. §§ 130 і 131*; його ж *Notitia hist. § 315*); в кождім разі в сий Раківцем звязана історія княжої родини. Маєтності родини Раковці в часі її розцвіту лежали переважно на етнографічній території Угорської Русі. І взагалі, в історії закарпатської України рід сей грає дуже визначну роль. До неї маємо надію повернути колись окремо.

польської корони, спільник Хмельницького і Шведів, учасник плянів на розбір Польщі, що закінчив свій похід на Польщу катастрофою і втратою княжого стола. Жінка його — Софія Баторі, остання з того роду, по смерті мужа повернула до католицтва (Раковці були завзятуцкими кальвінами) і в тій вірі виховала свого сина Франца „І“, якому задля того та задля молодости (1660 р. мав 15 літ) не судило ся бути князем¹); він став тільки дідичним наджупаном-Шариша. Жінкою його була Олена (Ілона) Зрині, дочка засудженого на смерть (1671) хорватського бана Петра за участь у змові маїнатів, остання в тім роді. І муж її був також втягнений у сю змову принадою удільного князівства, але від тяжшої кари спасла його мати, що була в ласках у цісаря і єзуїтів. Інтернований на маквицькім замку умер молодю (1676 р.), полишивши двоє дітей Варвару Юліянну і Франца Леопольда, якому припала голосна роля проводиря угорського повстання. В р. 1682 горда вдова вийшла другим разом замуж за „короля куруців“ Емериха (Імре) Тикилія, що саме тоді був на вершині своєї слави і певний турецької підпори снував мрії про удільне князівство на Словаччині. По віденськім погромі, коли Тикилі боров ся при турецькім боці, жінка його замкнула ся в Мункачеві і боронила його хоробро до р. 1688. Стративши засоби живности і надію на поміч Тикилія, здала замок цісарським військам. Її завезено у Відень. Тут визначено дітям опікуна в особі кард. Колоніча й уміщено їх на вихованє в монастирських школах. Молодого Франца послано в єзуїтську колетію у Найгавс (Neuhaus, Jindřichův Hradec) в Чехії, пізнійше в Прагу на т. зв. філософічну студію при університеті. Опікун старав ся зробити з нього духовника, одначе молодий Раковці не піддавав ся намовам, і повернув 1692 р. у Відень. Матери вже не застав; її позволив цісар удати ся до Тикилія в заміну за захоплених ним двох цісарських генералів. В р. 1693 відбув Раковці подорож по Італії, а по повороті 1694 р. дістав від цісаря грамоту на повнолітність, маючи ледви 18 літ життя. Переважно проживав у Відни, обертаячи ся в кругах німецької аристократії²). Неза-

¹) Ще за життя батька семигородські стали вибрали його на князя і султан затвердив, з вимовою, що не відступить від кальвінізму; одначе в заколоті по 1660 р. найменше було мови про його права до Семигорода, головню з огляду на неприхильність Туреччини.

²) Сестра його ще перед тим вийшла за цісарського генерала гр. Гюберта Аспремонта (Aspremont), що жив також переважно у Відни.

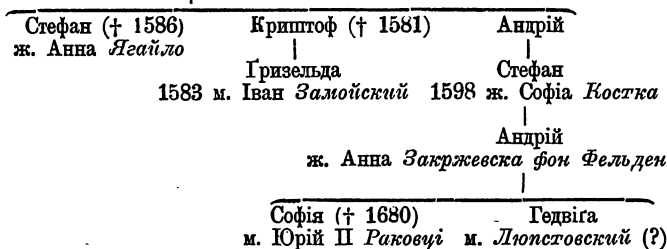
баром оженив ся, без відома і против волі цісаря, з німецькою княжною Шарльотою Амалією Гессен-Рейнфельс. Її отець виробив йому у цісаря потверджене титулу „князя римської імперії“ і він увійшов в широкі круги і посвоячив ся з ріжними німецькими княжими домами. Тим способом станув висше своїх предків, які женили ся тільки в Угорщині¹⁾.

В тім самім році (1694), разом із признаною повнолітністю, став Раковці шарішеським надзупаном (comes), що йому належало ся правом дідичности. Ся хвиля замикає ту частину його життя, що т. ск. лежить поза межами історичного значіння. Тепер же, мимо молодих літ, самою силою обставин мусів він

¹⁾ Сам Раковці згадує про своїх кровних свояків у Польщі. Спори́днене було дійсно, хоч далеке і не кровне, а се через родину Баторі з Шомльов. В родових деревах воно представляєть ся ось як:

а) Баторі:

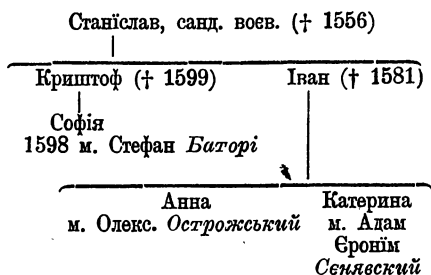
Стефан сем. воев. († 1534)

б) Раковці:

Жигмонд († 1608)
Юрій I († 1648)
Юрій II († 1660)
ж. Софія Баторі
Франц I († 1676)
ж. Олена Зрині
(1682 Тикмлі)
Франц II
(1676—1735)
ж. Шарл. Ам.
Гессен-Рейнфельс

в) Костка:

(Nagy Iván, Magyarország családai czimerekkel I, X; Żychliński, Złota księga szlachty polskiej XXX; Niesiecki VI, X. Раковці згадуючи про своє свояцтво з Сенявськими (Conf. 138) був мабуть під впливом книжки єзуїта Дурієвського про родину Костків, що вийшла у Кракові (1702) саме в часі побуту Раковця в Бережанах).

увійти у сферу важних політичних питань своєї вітчизни¹⁾.

Якийсь час нічого не змінило ся. Молоденький надзупан більше перебував у Відні, проганяв час забавами і дармованем в аристократичних кругах, мало займаючи ся справами свого уряду. Тимчасом зайшли важні справи, які повернули його увагу в инший бік. В його землинських маєтностях вибух хлопський бунт (1697). Селянне (переважно „руської віри“) доведені до розпуки податковими зди́рствами і військовими утисками зворушили ся під фірмою Тикилія, а навіть раді були б проклямувати Раковція своїм ватажком. В австрійських кругах почали дійсно підозрівати його у змові з підданими і зносинах з Тикилієм²⁾. Мав навіть вийти приказ арештованя його. Він дізнавши ся про се, поспішив чим скорше у Відень, щоб скинути з себе всякі підозріння, і тут зручним маневром розігнав грізну хмару: він предложив цісареві заміну своїх угорських маєтностей за яке князівство в Німеччині³⁾. Здивувані тим проектом двірські круги, хоч не сповнили того бажаня, полишили князя у спокою, одначе почали його мати ще більше на оці⁴⁾. Він

¹⁾ Жерелом для пізнання сих молодих літ Раковція служить передусім його автобіографія (*Confessiones* 5—43); дальше під його впливом написана *Histoire des révolutions d' Hongrie* (I, 149—153); вкінці на архівних матеріялах оперта студія К. Thaly-a, II *Rákóczi ifjusága* (1881). Остання монографія Márki-я, II *Rákóczi F. I* (1908), не принесла майже нічого нового в тім напрямі.

²⁾ Міністер Кінскі впевняв його: *non esse enim ignaram aulam correspondentiarum mearum et collusionum mearum cum inimicis imperatoris; nec deesse documenta, ex quibus me consciam et famentorem rebellionis subditorum meorum fuisse demonstrari posset* (*Conf.* 61). On mit tout en oeuvre pour le faire accuser ou soupçonner d'entretenir des correspondances avec la princesse sa mère, qui étoit à Constantinople. (*Hist. des rév.* I, 153). Підозріння що до бунту були певно безосновні; деякі зносини з матір'ю чи там Тикилієм можливі, хоч могли бути і невинні; певного одначе не було нічого.

³⁾ *Statui proponere cambium omnium bonorum meorum haereditariorum pro aliquo principatu in imperio et provinciis haereditariis domus Austriacae* (*Conf.* 60).

⁴⁾ Пор. цісарський рескрипт Воєнній Раді: *Man möge ihn bei seinem Versprechen festhalten, das er in Wien jüngst getan, gegen die Rebellen zu dienen; man sollte ihm selbst das Kommando eines Regiments versprechen; verfange aber das Mittel nicht, oder mache er sich dringend verdächtig, dann müsse man sich seiner Person versichern, aber nicht durch die im Augenblicke gefährliche Gewalt, sondern mit guter Manier* (*Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, II, 98—9); пор. *Confessiones* 64).

почав бути обережним, скільки взагалі се було можливо у двадцятькіл'калітного палкого, молодого й амбітного чоловіка. Селянські розрухи були скоро здавлені на вдоволенє як Раковція так і всеї шляхти, що при всій ненависти до „Німців“ помагали їм щиро і хоробро карати патріотичних хлопів... По сих подіях Раковці зблизив ся більше до кругів північно-угорської шляхти і почав переймати ся їх автономістично-опозиційним світоглядом політичним. Особливо знайомість його з ужським наджупаном, графом Миколою Берчейнієм (Bercsenyi Miklós), мала рішучий вплив на дальший напрям діяльності і на всю його дальшу долю. Він то під німецьким одягом Раковція відкрив угорське патріотичне серце — як писав сам князь¹⁾.

Коло них ґрупувало ся ціле товариство людей, близьких собі соціально-політичним світоглядом, найважніші між ними три брати Сірмаї і тільки ж братів Ваїв. При всяких урядових і приватних сходах розмова часто повертала на пекучі питання угорської політики: абсолютизм, дідичність монархії, упадок Семигорода, нескликуване сойму, октройоване податків, військовий утиск, а над усе відсунене шляхти від усіх головних державних справ і найвисших урядів — все те ознаки зросту абсолютизму й централізму, що проявили ся по 1697 р., а особливо енергично по карловицькім мирі (1699), який був видимим знаком побіди габсбурської політики над угорською державною ідеєю. З огляду на все те, в тіснім кружку Раковці-Берчейні виростає план оружного повстання²⁾ і проба порозуміти ся в тім напрямі з „угорським патроном“ Людвигом XIV³⁾.

В піхотнім полку герцога Баденського, що стояв у Пряшіві, був капітан Льоніваль (Longueval), родом Бельгієць, чоловік симпатичний і дуже очитаний, який зблизивши ся до Раковція умів здобути його необмежене довіре так, що допущено

¹⁾ Nec sine admiratione et consolatione animadvertit ille me sub vestitu Germanorum Hungari et vere patriae filii gerere cor (Conf. 67).

²⁾ Ultimus saeculi (1699) nempe labebatur annus, quo currente inter familiares discursus! accepta mutua fide de remedio malorum et miseriarum regni cogitationes meas patefacere inchoavi comiti Bercsenio, quod, praevie, jam tot annis sollicitationibus, quaerelis publicis supplicibusque libellis ad aulam caesaris tentatum, nullam mutationis reliquerat spem; et propterea non amplius de horum reassumptione cogitavimus, sed de excussione jugi, quo colla nostra aggravata sensimus (Conf. 70).

³⁾ Communi (amicorum) opinione conclusimus intentiones nostras regi Galliae communicare et patrocinium ejus exorare (Conf. 72).

його до політичних плянів, що були тайною тільки обмеженого кружка побіч Раковця і Берчейнія. Він то, користаючи з довшої відпустки задля родинних справ у Лієж, згодився занести у Францію листи французькому королеви і міністрови Барбзіє (Barbesieux). Поніс їх в перших днях падолиста 1700 р., а в лютім 1701 повернув з загальною прихильною відповідю Барбзіє, і з устним прошенням, щоб для дальшого порозуміння Раковці прислав повновласти-від себе і спільників. Се останнє домаганє могло здавати ся дещо дивним, і дійсно, товариші, між ними Берчейні, не радили ще посилати таких повновластей. Одначе горячий і недосвідний Раковці був невдоволений тим і не хотів переривати переписки, яка підбивала в нїм амбіцію і написав з початком лютого у Мункачи другий лист міністрови з подакою за прихильність короля й обіцянкою прислати в короткім часі бажаний документ, і передав тому ж самому Льонгівальови. Сей одначе зрадив його. Здаєть ся був він взагалї тайним аґентом призначеним до боку Раковця, після підозрінь 1697 р.¹⁾ В слід за тим наступило арештованє Раковця 18 квітня 1701 р. на шарішєькім замку²⁾. Одночасно арештовано

¹⁾ Раковці сам не був певний, які були мотиви зради Льонгівалє. У згадуванім вже письмі з р. 1706 (призначеним для тих комітатів, що вступали ся за вигнаними єзуїтами) говорить він, що Л. був насланим конфідентом єзуїтів: *Jesuitae nostras per suum a domo professa Viennensi emissarium, capitaneum Longueval a nobis, quanquam primum resistantibus, obtentas literas ad regem Galliae transmittunt et easdem Viennae imperatori manifestant etc.* (Horváth IV, 279). Пізнійше одначе, у своїй автобіографії, не міг рішити, чи Л. був *agent provocateur*, чи звичайний зрадник: *Ignoro ad hunc usque horam dolosum huius hominis procedendi modum, et num ad tradendum me ab aula subornatus, an ad hoc scelus patrandum a propria malitia inductus fuerit* (Conf. 104).

²⁾ На 18 квітня кладуть звичайно дату арештованя Раковця (Szirmai Endrének önéletrajza — Tört. Tár 1882, 416; Pálóczi Horváth György naplója — M. Tört. Emlékek, irók, XXXI, 247); Pulay János, Szathmári békesség — M. Tört. Emlékek, V (Pest 1865), 192. У своїй автобіографії подає він день 28 квітня (Conf. 105), одначе ся дата неправдоподібна, коли вже 23 квітня венеціанський посол міг згадати про арештованє (Malagola, Franz II Rákóczy und der ungarische Aufstand — Deutsche Revue, 1907, I, 91). Хоч є ще й інші дати арештованя (пор. Krones op. cit. I, 341), за певну можна мати тільки 18 квітня (Szalay VI, 52; Horváth IV, 268; Fessler IV, 529; Thaly, Bercsényi II. 307; Acsady, M-ország Tört. I Lipót és I József korában, 542; Márki I, 177).

кількох з кружка, названих Льонівальом, які одначе якраз нічим не був причасні в тій політичній кореспонденції; головний же побіч Раковція учасник тайних плянів Берчейні, довідавши ся випадком про небезпеку арештованя, утік чим скорше у Польщу.

Арештованого Раковція привезено при кінці мая у в'язницю у Вінер-Найштаті (Wiener-Neustadt) і замкнено в тій самій кімнаті, що й його діда по матері бана Петра Зріні. Почав ся процес, в яким Раковці стояв на принципіальнім становищі некомпетенції суду, домагаючи ся угорського, на основі угорських законів; що до самої вини, то старав ся всякими способами удавати невинного, викручувати ся, буцім то переловлений лист писаний був до англійського короля, і складати вину на самого головного свідка — Льонівала. Процес поступав черепашим кроком, тим більше, що почали ся заходи жінки Раковція і єзуїтів, як оповідано, навіть самої цїсареві¹⁾, щоби ратувати князя. Жінка вдала ся за помічю до короля пруського²⁾, англійського і шведського; навіть не без успіху³⁾. Та найважніше те, що княгиня приєднала команданта замку капітана Лемана. Він поміг Раковцію втекти з в'язниці в ночі з 6 на 7 падолиста 1701 р.⁴⁾ і за те був засуджений на муки і смерть⁵⁾.

Раковці пійшов слідом Берчейнія — чим скорше перебрав ся у Польщу.

§ 2.

Коли приходить ся схарактеризувати Франца Раковція, то згори треба відділити від себе два боки його індивідуальности.

¹⁾ Се тверджено навіть на Тайній Раді (Tört. Tár 1897, 391).

²⁾ Лист з Відня 23 квітня 1701, див. Dr. Marczali H., Regesták a külföldi levéltárakból — Tört. Tár 1882, 149.

³⁾ *Misit uxor mea quendam cubicularium cum literis legatorum Angliae et Borussiae regum, per quas nomine principum suorum assecratur, se habere ordines, ut negotium liberationis meae agant* (Conf. 111). Лист до шведського короля 15 жовтня 1701 (Márki, II Rákóczi F., I, 197).

⁴⁾ Побут у в'язниці й утека розказані докладно в автобіографії Раковція (Conf. 109—126); пор. акти Тайної Ради (Tört. Tár 1897, III); кілька інтересних подробиць подає мемуар Бонака (*Affaires du Nord — Revue d'histoire diplomatique* 1889, 388 і д.); поза тим докладно у Вагнера (II, 739); *Theatrum Eur.* XVI, 72—74 й ин.

⁵⁾ Засуди у М. Tört. Eml. ir., XXVII, 441—3.

Інакше виходить образ, коли беремо його як чоловіка; інакше знов, коли оціняємо його політичну роль. Що до першого — то голоси всіх сучасників, які були коли небудь у ближніх зносинах з Раковцем випадають для нього майже завжди прихильно. Висший зріст, гарна кріпка будова тіла, симпатичне, хоч повне зміслової пристраси лице¹⁾, панський, майже маєстатичний вигляд і зверхня огрядність робили приємне вражіння, з окрема приєднували йому багато прихильности серед жіноцтва. Освіту здобув середню, одначе вроджена інтелігенція і практика життя розвинули її; він став навіть помітним письменником. Його французький мемуар про війну 1703—1711 рр. — се твір не без літературної вартости; а його автобіографічні „сповіді“ (в латинській мові) дають зразок глибшого філософічно-релігійного, до містицизму близького ума. Богата його політична і приватна переписка, попри часту много- і пустословність, показують нерозумний темперамент і поетичний розмах. Говорив і писав кількома мовами, по латинськи навіть дуже добре, по французьки добре вивчився аж у пізніших літах, говорив по італійськи, з словянських мов знав руську і словацьку; хоч знав німецький язик зовсім добре, не писав на нім нічого. Пильність і роботящість ішла у нього в парі з охотою до забавного і втішного життя; дипломатичну кореспонденцію полагоджував переважно сам. У зносинах з людьми здобував їх поважання і щирі прихильності, навіть у людей самолюбних. Се було причиною, що хоч в його оточенні було повно інтриг і зазистів, він сам оставав звичайно понад полем боротьби, і як у краю, так пізніше на вигнанні, против його особи не підіймався ніякий поважніший голос. З тими усіма прикметами він зовсім не був пасивною людиною. Він був відважний і хоробрий, небезпека його манила²⁾, як се видно з легкодушної майже необережності у перших зносинах з Францією. Лагідний у зверхнім поведінню, палкий і пристрасний в почуваннях, фізичних і психічних. Одною з головних прикмет його характеру — се високе ціновання свого роду і незвичайно, до хоробливости розвинена амбіція та мрія бути уділним володарем. Се прикмета затемнює політичний бік його історичної ролі і спричиняє, що його особиста доля побіч трагічних мо-

¹⁾ Один з очевидців (французький мемуарист Сен-Сімон) бачить в лиці „татарський“ тип; з поміж знаних його портретів один (з р. 1694 у Маркія I, 136) дійсно показує деякі монгольські прикмети.

²⁾ *Amabam pericula, merebar moriri in illis* (Conf. 104).

ментів має деяку комічну примішку; на його історії після 1711 р. видно щось зі світа „Les rois en exil“.

З його характеристикою як чоловіка вязеться одно окреме питанє, яке завдавали собі нераз історики не вмiючи його гаразд розв'язати: Коли він по повороті з Італії з'явився на Угорщині, тамошні круги політичні приймили його з великою радістю; його ім'я було для них синонімом „давних добрих часів“; однак зараз розчарувалися: Раковці не відповідав їх бажанням; по мадярськи забув говорити, носився по німецьки, взагалі був сильно винародовлений¹⁾. Се виступило ще яркiйше при нагоді селянського бунту. Перестрашений підозріннями з боку віденських кругів почав свою відчуженість від мадярства ще більше маркувати; виминав Угрів, службу держав німецьку²⁾, а навіть, як уже згадано, просив цісаря, щоби йому заміняв угорські маєстности. Се викликало ще більше здивуванє і жаль серед угорської шляхти³⁾. Скільки було щирости, а скільки удаваня в тiм поведєннi? — отєе питанє ставлено вже нераз. Відповідь зовсім ясна тепер вже неможлива⁴⁾. Що Раковці нераз удавав лжодельність супротив Відня — се безсумнівне. Та з його „сповiдi“ виходило б, що се удаванє було від самого початку. В дійсности мусiло бути инакше. В перших лiтах він був справді відчужений від Угорщини і знімчений, хоч певно не збувся ніколи родинних традицій. З мадярських кругів

1) *Discessi (1694) in Hungariam, in qua profecto magno, sed prae timore Germanorum summe occultato, incolarum applausu exceptus fui; sed profecto brevi post adventum meum semper attoniti mirabantur vernaculae linguae oblivionem, peregrinum vestitum et mores, et tepescente affectu praeconceptisque praejudiciis cuncta ex contemptu gentis procedere credebant (Conf. 41).* Хроніст Черєї подає навіть буцiм то автєнтичний висказ Раковцiя, що як би він знав, що одно його ребро має угорськi симпатiї, готов його вирiзати і викинути (*Katona XXXVI, 160*).

2) *Aulam tenebam e Germanis et extraneis compositam. Hungarorum vitabam conversationes, qui omnia acta mea contemptui nationis adscribebant (Conf. 60).*

3) *Nemo mihi de regni et patriae rebus loqui praesumpserat, de quibus aliqui praecedentia et auctoritate praediti nobiles inter se gemitabant..., quos tum mores, vestibus et vivendi ratio et praecipue meus pro imperatore in motibus rusticanis patefactus zelus tenebat alienatos et timidos (Conf. 67).*

4) Німецькi історики підчеркують нераз Раковцiєву гіпокризiю, як темний бiк характеру; мадярськi ж толкують се примусом і радi б тут бачити живучiсть національної свiдомостi з самих молодих лiт героя.

взято його ще майже дитиною (12 літнього) і цілих шість літ виростав серед чужих, між тим у кругах, що з гори і з неохотою дивилися на Малярів. Вплив оточення мусів запускити глибше корінне — се закон людської природи. Хто знає, як би віденський двір не був так відгороджений від суспільності і як би позбувся докучливої неохоти до молодого маїната, а противно притягнув до себе й обсилав почестями та пхнув його на дорогу кар'єри в цісарській-службі — певно не мав би в ній пізнішого небезпечного ворога. Та амбітний Раковці відчув скоро зимно, яке віяло з тих сфер; знайшлися люди, які вміли розбудити родову гордість і національну свідомість¹⁾, пізніший побут на Угорщині та особисті знайомості з тамошньою аристократією довершили діла — і з винародовленого панича виріс бунтівний Маляр і небезпечний претендент. Як отже початкове знімчене мусіло бути зовсім щире і природне, так само розвій родової і національної свідомості, в даних обставинах, не тільки природний, але й доконечний.

Інше діло ся пересадна лъояльність, яку Раковці показав з нагоди селянського бунту; вона дуже пахне гіпокризією, і так її у Відни зрозуміли. Однак й вона мусіла бути до певного степеня щира у молоденького, 21 літнього чоловіка. З ходу подій виходить недвозначно, що бунт заскочив його несподівано і настрашив не тільки з боку т. ск. політичного; він, як і багато інших з угорської шляхти, перепудився також соціальним характером бунту, бо селяне не дуже то докладно відмежували „Німців“ від „панів“; і в своїм дальшому розвитку рух звернувся як раз против сих останніх. Раковці боявся дійсно за свої маєтності²⁾. Страшна перспектива утратити маєтності могла й сердечному патріоті подиктувати плян заміни їх за... певні. Тому то він і йому подібні благають у цісаря військової оборони і дуже жваво помагають „Німцям“ „успокоювати“ поспільство; правительство, наполохане Тикелівим іменем, взяло ся

¹⁾ До таких належав м. п. його шваґер ґр. Апрмон (Conf. 41).

²⁾ Imperatorem adii, fatalium eventuum meorum seriem retuli et inopiam meam omnibus bonis amissis detegens levamen petii... Animatae plebis furori necesse fuerat obviare, ne totius Hungariae incolae aequali iugo oppressi et onere gravati se illis conjungerent; qui sine ulla resistentia nobilitatis depopulabantur bona et Germanos ad interuersionem quaerebant... Bonorum meorum proventibus destitutus, nec imperatore succurrente, aere alieno aggravare me cogebar... (Conf. 57, 59).

дійсно остро й очистило себе від закиду, що се воно підбунтовало селян против панів... З того всього бачимо, що до 1697 р. Раковці справді під німецьким одінням міг мати й напів-німецьке серце і він не зовсім мусів удавати і грати ролю Валленрода¹⁾.

Та разом з тим безустанні підозріння Відня, сліджене за таємними зносинами його з Тикилієм і саме підозріння, що він міг викликати доволі грізний масовий рух, — все те, по успокоєнню селян, мусіло підбивати його амбіцію і впоювати в нього переконане про свою велику політичну вартість та викликувати в уяві приманчиві перспективи на будуче... Тепер гіпокризія могла б бути психологічно оправдана, до того часу ледви; анї вік анї загальний характер його рішучо не надавали ся до такої будь що будь майстерної ролі.

Коли ж маємо зобразити Раковця як політика з голосним історичним іменем, то характеристика мусить випасти куди блідше ніж як приватного чоловіка. Наперед важне питанє, скільки в його діяльності було власної родової й особистої амбіції, а скільки було зрозуміння (хочби в аристократично-автомістичнім напрямі) потреб Угорщини і бажання їй служити — дуже трудне до розв'язки. Дійсного патріотичного почування заперечити у Раковця не можна; всеж таки се пересада бачити в нїм олицетворене любови рідного краю. Очевидно, патріотична струна по 1711 р. звенить у нього дуже сильно й симпатично, та до того часу, серед самої „патріотичної“ діяльності ся струна має троха сумнівну вартість. Діло в тім, що особисті мотиви й амбіції, як уже зазначувано, грали у нього дуже значну ролю і переплітали ся з загально-національними, нераз на шкоду сих останніх²⁾. Ідея княжого стола в Семигороді була у нього така

¹⁾ Вже свідомою осторожністю треба назвати його неприсутність на віденським візді потаблів 1698 р. *Adfui tum ego quoque Viennae, sed a consiliis eorum abstinui me, quamvis vi officii adesse debuisssem; affligabar multum patriae miseras circumspiciens, de qua agitata consilia ministerii viennensis in frequentatis Germanorum societatibus melius noscebam quam congregati magnates* (Conf. 66).

²⁾ Цікаво, що „патріотизму“ більше в його мемуарах, призначених для широкого світа, ніж в інтимних „сповідях“. Помимо того він в сих останніх впевняє: *Credidi praeterea obligaminis juramenti mei fuisse manutenere leges patrias, sublevare miseros, eliberare pupillos et orphanos ab intolerabili jugo, quod ipsis contra jus et aequum impositum fuerat... Abfuit a me ambitio et dignitatis majoris aut coronae acquirendae desiderium, sed eo non obstante regebat me vanum illud*

сильна, що розбивала австрійсько-угорські порозуміння, оперті на далеких уступках в користь автономії й великопанських інтересів Угорщини.

Та подібні „гріхи“ прощають ся дуже радо, а навіть переміняють ся в політичні „дорогоцінності“, коли людина на сім об'єктивнім політичним полі розвинув в повнім блеску признаки таланту, волі і діла. Та у нашого героя всього того дуже маленько. Як політик він зовсім пасивний, рефлекс французької політики, який поза рами зачеркнені інтригантною французькою дипломатією не виступив й одним щасливим кроком. Недостача самостійности, політична наївність і дивний оптимізм, брак швидкості й рішучості в орієнтованю, а кріпкої волі й енергії в діланю, недостача умілости відділяти головне від бічного, важне від другорядного, та незнане людей, лихий їх добір і невмілість панувати над ними — отсе головні перепони в успішности його справи. Остання хиба проявляла ся в слабости до деяких людей — головно до Берчейнія, на якого здав найголовнішу частину свого завдання, підриваючи його з самого почину. Вкінці велика неощадність в такім положіню, в якім він був, — се також грубий політичний гріх. І як з одного боку його особисті прикмети стрічали у сучасників симпатію, так його політична діяльність викликувала часто гострі критичні замітки й докори¹⁾. Шановано його хиба стілько, що вину всіх невдач і промахів майже однодушно звальювано на його генераліссімуса Берчейнія.

Вкінці ще на одну прикмету Раковція як політика годить

desiderium aut potius delectamentum contentationis propriae (Conf. 69). Та се було писано 20 літ пізнійше, коли всі його буйні політичні плани представляли сумну руїну безповоротної минувшини!

¹⁾ Осє кілька зразків: *Ce pauvre prince, qui a une source inépuisable de chimères hongroises dans l'esprit, ne veut pas voir que toutes ces puissances se contenteront de ne point le favoriser... et qu'il n'a que l'empereur seul à redouter... Il veut ne prouver tous les jours que c'est son malheur qui l'a brouillé avec tous ces voisins, à moi qui ai vu de mes yeux que c'est son ambition démesurée qui l'a mis dans l'état où il se trouve* (Des Alleurs au roi 2. II. 1708). — *Les secours d'argent que le roi [Людвик XIV] donnoit, quoique très mediocres, auroient suffi pour former et pour entretenir un bon corps de troupes réglées; mais l'argent fut dissipé et employé à des choses vaines et inutiles, les officiers rebutés, les troupes découragées etc.* (Mémoire de Bonac). Остру і влучну критику Раковцієвого правління в р. 1710 дав шведський офіцер Клінкенштрим у меморіалі для австрійського правительства (Haus- Hof- und Staatsarchiv, Russica). Болючу автокритику читаємо часто у мемуарі (Hist. des rév. II).

ся ще дати позір, а се на його становище в конфесійних справах. Як сказано, був він глибоко релігійний¹⁾; та католицька його ревність не була сполучена з фанатизмом і нетолеранцією; противно, для некатоліків був повний виrozumілости і умів конфесійні справи підпорядковувати політичним²⁾. В тім напрямі його погляди зовсім годилися з загальним настроєм угорських опозиційних сфер, про який була мова давніше.

Як згадувано, різні голоси сучасників дають більше-менше подібну характеристику Раковця, і то в кориснім напрямі, очевидно не як політика, а як чоловіка; за те сучасні гадки про його товариша — Берчейнія, ідуть в напрямі противнім; образ, на який складаються єї голоси, не дуже то принадний.

Граф Микола Берчейні з Сейкеш не міг величатися дуже старинним родом. Що йно в XVII в. вибився сей рід на верх, будучи католицьким та йдучи переважно між цісарськими прихильниками. Графський титул здобув що тільки сам Микола 1689 р. за заслуги в турецькій війні, в якій взяв участь покинувши Тикілія. Був командантом Сегеду, а від 1691 р. надзупаном Уга, в критичній хвилі 1701 р. старався здобути уряд північно-угорського генерала. Жонатий був наперед з Христіною Гомоннай-Друґет, яка принесла йому великі маєтності в північній Угорщині; другий раз оженився 1695 р. з Христіною Чаки, людиною старшою (сам мав тоді 30 літ), але розумною й енергічною³⁾. Під кінець XVII в. належав Берчейні до найбогатших людей в Угорщині; його головний замок в Унгварі, славився великими багатствами, гучними бенкетами й удільно-княжою обстановою. Було щось з прикмет регену у цього гордого магната: швидка масткова і політична кар'єра підбивала його амбіцію щораз більше, головну у військовім напрямі, і давала

¹⁾ Про коротку хвилю деякого вільнодумства див. *Confessiones* 45.

²⁾ *Conf.* 158—163. Зразки його поглядів на конфесійні справи мали ми вже в I-ій главі. Сю його політику розуміли добре сучасники. Так ось добре поінформований Бонак пише: *Tekeli, dont la fortune avoit été si brillante, ayant affecté de soutenir le parti des protestants en Hongrie, aliéna tous les catholiques. Le prince R., quoique zélé catholique, de même que le comte B., profitèrent de cette faute: ils ne firent point de distinction de religion et réunirent par là tous les peuples de Hongrie dans leur intérêts.* Для одних тільки єзuitів не мав Раковці такої виrozumілости, маючи їх за безсумлінних політичних інтригантів, готових все і всюди до зради (*Horváth IV, 627, н. в. VI, 279*).

³⁾ Про родину Берчейні див. монографію К. Thaly-a, *A székesi gróf Bercsényi család (1470—1835)*, доси три томи.

скоро відчувати обмеженість поля для дальших успіхів. Перепони лежали в політичнім положінню краю, в абсолютизмі й централізмі нового режиму. Звідси то зрозуміла ся незвичайна, навіть як на угорського автономіста, просто фанатична ненависть до всього що „німецьке“. Сі почування були так сильні, що по нещасливім закінченню повстання він тільки сам оден не упав на дуся, сам оден був неприступний ніякій гадці про капітуляцію, сам оден тільки не сумнівав-ся-ані на хвилю в кращій будучности угорської справи. Та ся прикмета менше означала сильну, непереможну індивідуальність, як більше незмірно впертого і фанатичного чоловіка, повного егоїзму і зарозумілости, хоч обдарованого великим, без сумніву, розумом. Що се не герой, перед яким чуємо мимовільну пошану, без огляду на його особисті хибі, про се свідчать згідно голоси сучасників.

Берчейні поза тісним родинним кружком мав тільки одного щирого приятеля — самого Раковця, приятеля, що не спроне-вірив ся йому ніколи. Та якраз сей вірний приятель і товариш полишив нам може найострійшу характеристику свого першого міністра¹⁾. Він приписує Берчейнієви одну з головних причин невдачі повстання, найбільше тому, що через нього неможлива була згода серед куруців. Він зражував дуже людей, був для всіх прикрий або своєю грубостю, або їдкістю й іронією. Власних поглядів держав ся дуже вперто, інші легковажив; в радї блищав він вимовою, а в ділі був дуже хиткий і нерішучий; невдачі приписував постійно иншим. Його підозрівано, що стремів до княжої влади, що замотав Раковця в безвихідне поло-

¹⁾ *Ecrivant ces mémoires devant la Vérité Eternelle et mettant à part toute affection humaine, je dois avouer que la personne, mais plus encore le génie, les inclinations et les moeurs du comte Bersény ont été un grand obstacle à la conciliation des esprits des seigneurs hongrois... Plusieurs n'auroient pas voulu se mettre en parallèle avec lui, bien loin de vouloir être sous son commandement. Le génie donc du B., qui ne pouvoit sauffrir l'égalité, parolssoit dur et insupportable à ses inférieurs; il étoit inconsidérément mordant, et satirique dans la familiarité, léger dans la gravité, aigre et méprisant dans la reprehension; opiniâtre estimateur de ses propres sentimens, il méprisoit la plupart du tems ceux d'autrui; éloquent en paroles, hésitant dans l'action, flottant dans le doute; vague et indéterminé dans le conseil, à cause de la vaste étendue de son esprit, il attribuoit toujours aux autres les mauvais événemens... Du reste, étant doué d'un génie fort vaste, il pénétoit facilement les affaires; mais il savoit rarement démêler les talens des hommes et leur capacité... (Mémoires sur la guerre de Hongrie, p. 40—41, в Hist. des rév. II).*

жінне, що його зовсім опановував і зробив знарядом у своїх руках і т. ин.¹⁾

Очевидно не всі закиди були оправдані; передусім не можна впевнити, щоб він мав які небезпечні наміри що до самого князя; більше тут було впертости, зарозумілости й нещасливої руки, аніж злої волі. Між закидами, які робили йому сучасники, важне місце займає велика жадоба гроша. Хоч сам Раковці рад оборонити приятеля від сеї хиби, все ж таки багато на тім правди. Се певно, що ніхто з учасників повстання, навіть сам Раковці, не покинув Угорщини так добре, на далеку будучину, обезпечений, як саме Берчейні. Слідкуючи за долею угорських емігрантів по 1711 р. не можемо увільнити ся від прикрого почування, бачучи з одного боку тяжкі злидні визначних заслужених людей, а з другого ситого і скупого Берчейнія. Про се докладніше описля.

У відносинах між Раковцієм і Берчейнієм полишаєть ся багато ще невиясненого достаточо. Сюди належить передусім питанє, хто з них був *spiritus movens* у політичних плянах і ділах. Читаючи твори Раковція, маємо вражінне, що всьому почин і напрям давав сам автор, а Берчейні грав зовсім другорядну роль. Та голоси деяких сучасників впевняють нас инакше, що якраз дійсним головою й керманичем був Берчейні; й деякі теперішні історики схиляють ся до тої думки. Докладне розясненє сеї справи вимагає ще докладного розсліду; правда мабуть знайдесть ся в середині. З окрема беручи перший момент їх спільної політичної діяльности, конспірацію й порозумінне з Францією, при близшім розсліді мусимо прийти до погляду, що оба *capit rebellium* (так зовуть їх часто віденські урядові акти) мали рівнозначну роль, доповняючи себе взаємно: істо-

¹⁾ Le comte B. plus fin et plus habile que le prince R. profittent de sa vanité, l'élbouit par des apparences exterieurs des respect et de soumission, s'attira le principal manieiment des affaires, se fit donner le commandement général des armées et ne laissant au prince R. que les fasteux dehors de la puissance souveraine, songea à se rendre maître de tout, non pour faire mieux que le prince R., mais pour assouvir son avarice et se précautionner contre les accidents d'une fortune dont il avoit éprouvé les sigeurs (Bonac, Mémoire sur les affaires du Nord).—Esprit vain et féroce. Nul n'avait autant d'influence sur le prince... (ii) se rendu maître absolu de l'esprit du prince R., n'étouffe pas les vaines et vastes idées qui ne tendent toutes qu' à leur perte commune (Des Alleurs 2. II. 1708). Найприхильнішу характеристику подав Du Héron (Thaly II, 391).

ричне імя, молодеча амбіція й палкість ішли в парі з мужеським завзятем і розвагою¹⁾.

Роз'яснене політичного значіння сього першого моменту вдає на значні труднощі, як у своїй імені так у дальшій розвитку²⁾. В мотивах конспірації 1700 р. треба очеридно відме-

¹⁾ Що сам Раковці не був тільки фігурантом в цілій справі, говорить не тільки він сам, але й історія самих листів, у другім був він навіть одиноким ініціатором. Очевидно його участь мала й важну формальну вартість, даючи догідну фірму для заграничних вносин, які рівної не було серед угорських опозиційних кругів (*Sola enim fuit persona mea, quae consideratione domus meae, majorum meorum, aequalium inter se unire potuit, consilia et exterorum principum christianorum conciliare amicitias* — Conf. 67). Про важну участь Берчейніа свідчить знов його утеча, переконане віденського правительства, яке дуже намагалося вхопити його, та — найважніше — його політична діяльність ведена у Польщі 1701 р.

²⁾ Найперша трудність та, що доси незнаний автентичний текст листів Раковціа у Версаль і взагалі не відкрито ще актів процесу його. „Сповідь“ дає дуже небогато до роз'яснення справи, все ж таки виходить з неї, що 1) лист до короля з перших днів листопада 1700 р. (*ad initium novembris* — Conf. 102) був неадресований і дуже загально стилізований, коли Р. міг боронити себе викрутом, будім то лист писаний до англійського короля (Conf. 113); 2) в ній були натяки на опозиційний пастрій в Угорщині і можливість повстання (*non negavi continere eas terminos, qui de suscitandis motibus suspicionem oriri possunt*) та прошене опіки над краєм (Conf. 116); 3) була мабуть згадка про вносини Раковцівих предків з Францією (Conf. 72); 4) перший лист до Барбзіе був мабуть тільки формальним порученням посланця (Conf. 102); 5) відповідь міністра вказувала прихильність короля Р—ви (*proptum in me regis sui animum denuncians* — Conf. 103); 6) другий лист до того міністра містив тільки подяку за королівську прихильність й обіцянку прислати незабаром бажані повновласти (Conf. 104), і взагалі був зовсім інакший від першого листа до короля (*sensus enim primae epistolae differens a secunda differentem exposcebat explicationem* — *ibid.* 108); 7) *corpus delicti* був тільки у листі до короля, і се було б доказом маловажності листів до міністра; 8) обвинувачувано Р—ія в двох справах: а) в кореспонденції в французьким королем, б) в конспірації з магнатами; закиди що до сеї останньої були переважно неправдиві (*quarum maxima pars figmenta fuere* — Conf. 112). Стільки дає Раковцієва автобіографія. З неї виходить (ст. 113), що оригінал листу до короля був у руках властей (інакше він не мав би ніякої доказової вартости); звідси правдоподібний висновок, що лист не був зовсім доручений (воно було навіть небезпечно), а відповідь Барбзіе була фальсифікатом, щоб більше витягнути доказового матеріалу. Се поясняло б також обставину, чому австрійський уряд не подав до прилюдної відомости повного тексту листів, а тільки 2 роки пізніше, вже по смерті міністра Барбзіе, їх короткий зміст. Се сталося, коли появилася не зовсім зрозумілий

жити загальні від особистих. Сі останні слідні не тільки у Раківці (як се висше зазначено), а й у Берчейні. Оба, кождий у своїй сфері і власнім напрямі, почували себе придавленими

End-Urtheil in der auf Befehl Kayzers Leopoldi, als Königs in Hungarn wider Franciscum Ragocty, in puncto rebellionis et perduellionis allergnädigst anbefohlenen Inquisitions-Sache und des darüber vorgenommenen Criminal-Processes, 30 Apr. 1703 (Lünig, Teutsches Reichs-Archiv, part. spec. cont. I, p. 498; Mercure hist. et polit. 1703, 479; виписки у Катони XXXVI, 1703). Тут дата листу до короля положена на 1 падол. а зміст поданий так: Згадавши з почестю прихильність французької корони для своєї родини запевнив, що він сам і цілий край покладають надію на короля як на батька опікуна й визвольника свого; що невдоволені стани тільки бажають користей для короля; що ситуація ніколи не була догідніша й опіка короля дала б тепер красні наслідки; що він сам буде дбати про користь Франції з пієтизму, який одідичив по батьках. Зміст листу до міністра з того самого дня переданий словами: Потвердивши сі наміри, зазначив, що віддавець листа дуже добре знає всі справи і дасть інформації про пляни його всім, кому можна завірити. Відповідь Барбозі мала бути датована 18 грудня: Листи одержані і післянець вислуханий, король піддержить наміри в своїм часі; більше скаже післянець. Знов 11 лютого 1701 р. мав князь писати королеві (sic!): Угри прийняли надію французької опіки, подану міністром, з великою радістю; віддавець листа виявить причину, чому не послано бажаної повновласти від найзначніших Угрів; незабаром буде послана разом з забезпеченем тривкої вірності як загалом усіх Угрів, так особливо самого Р—я. До сього листу додана мала бути ширша інструкція для Льонгвала в справі французької підмоги для Угорщини: щоб король старався приєднати Польщу і Туреччину для піддержування Угрів та прислав офіцерів, мінерів й інженерів. Дальше Людвик XIV мав через Гамбург і Гданськ дати 2-мільонову підмогу і пенсію Р—єви у сумі 200 000 лірів, як тільки підписані комітатами повновласти будуть послані у Люксембург і Мец; змовники зобов'язалися вибити гарнізони у Мункачеві й Унгварі і присилувати до здачі; те саме зробити з иншими відділами, коли б діставши французьку поміч увійшли в Угорщину три армії, одна у Семигород під Тикилієм, друга на Тису, третя на Кошиці; короля запевнено, що Р—і маючи 10.000 війська прихилить собі цілу Угорщину, потягне навіть за собою шлезьких лютеранів і чеських гуситів; для обговорення справи потрібна розмова з французьким послом у Римі або Флоренції; вкінці треба прихилити для справи Англію й Голяндію. — Льонгваль мабув впевняв, що такі поручення діставав він в інструкції для дальшого ведення справи; се однаке неправдоподібно; всі ті пляни не були дійсними проєктами для Людвика XIV, хоч би й устними, а тільки відгомонам політичних і розмов і плянів, обговорюваних у кружку змовників; в їх дусі дійсно працював Берчейні у Польщі. — Як бачимо, то зміст листів, не вважаючи на підозрілість міністрової відповіді, хибний адрес листу в лютого 1701 р., додаткову інструкцію та инші пляни Р—я, доводі годить ся з вказівками „Сповіді“; отже тим способом можна б

і гляділи виходу для своєї енергії у стремліннях до влади й почестей. Та сі зерна могли прийняти ся і виростати на придатнім ґрунті загальних політичних відносин в Угорщині. Берчейні репрезентував світогляд і тенденції аристократичної автономічної опозиції. Раковці — останки державних інтересів краю, спеціально почував себе правним спадкоємцем семигородського княжого стола. Майже одночасно, коли з причини селянського руху на князя упали перші підозріння, прийшов формальний кінець окремішности сього князівства; зречене Апафія II усіх прав в користь цісаря муїло болючо вразити Раковця, що до того часу без сумніву бачив себе будущим князем Трансильванії. Чи й які були зносини його з Тикилєм і матірью, не знаємо; можна догадувати ся, що ся подія була причиною певної виміни почувань, які тільки ще більше відчужили князя від віденських кругів. Карловицький мир, що ігнорував зовсім державні претенсії Угорщини й Семигорода, відбирав останню на-

підійти близько до дійсного змісту кореспонденції. — Та окрім сього жерела єсть ще одно, яке мотає питанє. Віденський придворний історіограф, езуїт Вагнер, подав у своїй історії ціс. Леопольда (1731, II, 737) буцім то автентичний текст листу Р—я до Людвика XIV. Тут мова про ролю французького короля як визвольника й батька всіх угнетених, бажанє народу й автора здобути старинну волю, згоду й одність в краю, обіцянку прислати власноручні письма товаришів (*singulorum autographa*), найкращу нагоду для Франції зробити прислугу Угорщині і самій від неї здобути користь в єспанській справі; німецькі кріпости нужденно зняряджені, а й без того легко упадуть; війну можна буде перенести в австрійські краї; потреба грошевої підмоги і 20 тис. війська через Польщу; королівський муж довіряє вести контролю над приходом і видатками і бути посередником між Угорщиною й королем; в разі успіху підмоги будуть звернені з угорського скарбу; як успіху не буде, змовники мають надію на схоронище у Франції й постійну пенсію; вкінці бажанє, щоб король довів до політичної унії з Польщею. До сих бажань мав Берчейні ще одно: щоб король ввєднав у Турків коли не поміч угорським змаганням, то хоч пентральність. — Очевидно сей лист, у формі поданій Вагнером, зовсім апокрифічний. Він не годить ся ані з автобіографією Р—я ані з урядовим засудом, і взагалі в даних обставинах був би зовсім неможливий. Вагнер мабуть сам скопіював лист; він може й мав в руках процесові акти, тільки стягнув в одно оба листи й устні виявлення Льоніґвала. Між сими останніми була може також ідея польсько-угорської унії, тільки що у згадуванім засуді пропущено се з політичних мотивів. — Як бачимо, конспірація 1700 р. ще далеко не вяснена. Невважаючи на се історики переходять коло неї дуже вигідно, подаючи її або за засудом, або за Вагнером, або вкінці частенько компілюючи безкритично обі звістки. А час би вже вийти на чисту воду!

дію як автономістам так і Раковцєви на сповненє їх бажань і мрій. Чи могло отже бути щось більше природне, як злука сих обох невдоволених елементів?

Сі особисті й загальні стремління могли мати вигляди на якийсь успіх тільки серед відповідної ситуації як серед угорської суспільности, так у міжнародних політичних відносинах. Що до першого, то настрій різних верстов, особливо селянської, давав достаточну поруку, що нове повстанє знайде симпатичний відгомін і підмогу в краю. Труднійше, до того значно важнійше діло було в заграничною політичною ситуацією.

В хвилі завершеня карловицького мира Туреччина не могла дати традиційної підпори угорським сепаратистам, хоч конспіратори не тратили надії, що її буде можна ще заходами французької дипломатії втягнути в війну з Австрією¹⁾.

Польща була також предметом уваги Раковція і товаришів, а саме новий король викликав деякі надії на піддержанє угорського руху, успішнійше ніж се було за Собеского, одначе не стало відваги чи нагоди увійти у ближші зносини з Августом²⁾. Простелити шлях до саксонського двора й польських політичних

¹⁾ *Continuatae contra Turcas victoriae tantum genti barbarae incusserant timorem, ut nihil ab ea amplius sperandum supererat* (Conf. 70). Що Раковці мав таки надію й на Туреччину, видно з його процесу, де йому доказувало, очевидно на основі візань Льонґсала, стремління до відновлення турецької війни (Lünig l. c.).

²⁾ Так представляв справу сам Р-і: *Rescivi quidem ego, Viennae plurimum cum externis ministris conversans, regem Augustum non de toto correspondere spei [imperatoriae] aulae et principem, belli et mundanae gloriae avidum, bellum quaerere; sed nimisquam inconsultum periculosumque videbatur principi ignoto, ignotae aulae nostra consilia aperire* (Conf. 70). З другого боку насуваєть ся підозрінне, що угорській опозиції не були тайні стремління Августа. Віп, як знаємо, ще 1697 р. предкладав Людвикови XIV з свого боку відкликанє своїх наймлених військ з Угорщини і наїзд на Чехію і Шлезк (Legrelle III (1890), 473; Naake, *Die Wahl Augusts — Hist. Viert.* 1906, 52—53); і се дивно сходить ся з рахунками угорських змовників втягнути у спільну справу шлезьких протестантів і чеських гуситів (див. *End-Urtheil*). Й сам Август мусів мати якісь відомости про бажаня угорських змовників, як се видно з його меморіялу (серед 1700 р.) французькому королеви; про се буде мова нижше. Можливо, що вже тоді були якісь політичні нитки між угорськими магнатами й польським королем, і не панувала така повна резерва, як оповідає Раковці. Се не було через французького посла Du Héron-а, який заявив ся у Варшаві в маю 1700 р.; про се впевняє сам Раковці (Conf. 72).

кругів мала аж французька дипломатія. Підмогу з боку Польщі уявлювано собі менше-більше в тій формі, як се було за Тикч-лія (яворівський трактат 1675 р.)¹⁾. При тім відгрівано давнійшу ідею польсько-угорської унії, яка мала б бути мабуть аж короною визвольного руху²⁾.

На скору й дійсну поміч угорські малькомтенти могли рахувати тільки з боку Франції³⁾, яка тоді заходила ся енергічно коло того, щоб прихилити собі сторонників для еспанської сукцесійної справи, яка задля смерти баварського княжевича увійшла на новий шлях в напрямі — невстереженої війни з Австрією. Французька дипломатія мала трудне завдане: против габсбурзько-англійсько-голяндської коаліції поставити иншу рівновартну силу по бурбонським боці. З огляду на слабість Туреччини, занятя Швеції північною війною і невеличкі успіхи серед німецьких князів (приєднано тільки Вітельсбахів) було для Франції важною справою притягнути на свій бік Августа, не так в характері польського короля, як радше саксонського курфюрста, та подумати про підготоване диверсії в габсбурських краях, очевидно й на Угорщині. Та з сею останньою справою не треба було спішити ся, її можна було відложити на кінець, коли вже війна почала ся би. Тимчасом несподіване відкритє конспірації поклало сю справу на денний порядок скорше ніж того бажав Людвик XIV⁴⁾.

¹⁾ Schlossers Archiv I, 322—3.

²⁾ Ватлер вкладає в лист Раковця до Людвика XIV такі слова: Quod ad regni gubernandi rationem politicam attinet, ni m. v. aliter censeat, iisdem cum Polonia electionis ac immunitatum legibus administrandum videtur, quin potius ut turcicae simul austriacae potentiae resistendo sit, e Polonia Hungariaque unum regnum efficiendum (II, 737). Очевидно, в листі нічого подібного не могло бути; такі бажання могли мати поки що тільки змовники межи собою.

³⁾ В гуртку змовників розважувано також евентуальну поміч з боку Ганновера або Прусії, та їх приєднав собі цісар (Conf. 70—71).

⁴⁾ Висказувано в історичній літературі догадки, що конспірація Раковця і Берчейпії була спровокована Людвиком XIV і його агентами, особливо паргородським Феріольом (Pray, Hist. regni Hung. III; Horváth IV, 267, VII, 279; Fessler IV, 529; Márki I, 171); в дійсности на се нема ніякого певного доказу; так само й участь французького посла у Відні Вілляра (Villars) більше ніж сумнівна (Klopp, Der Fall des Hauses Stuart, IX, 67; Legrelle IV, 316); сам Раковці говорить ясно (Conf. 72), що не мав до нього довіря, хоч знав його особисто.

IV.

§ 1. Втека Берчейнія у Польщу; схоронище в Кальварії; знайомість з Менцінськими; побут у Варшаві; зближене до французького посла і до королівського двора; заходи австрійського посла; невдатна васідка. — § 2. Раковці втікає у Польщу; приїзд у Варшаву; стріча з Берчейнієм; захист у Мінську; знайомість з Сінявськими; переїзд на Русь; побут у Мощениці, Дикові і Бережанах; нові старання австрійського уряду.

§ 1.

В хвили арештованя Раковція приятель його і найблизший учасник політичних замислів — Берчейні вибрався саме з своєї маєтности Бруновець¹⁾ в дорогу у Відень, щоби добивати ся для себе нового визначного уряду. В часі спочивку у Тирнавії (Nagyszombat) дігнав його слуга арештованого Стефана Сірмая і звів про все, що стало ся і що грозить самому графови. Сей зрозумів небезпеку, як стій попрощав ся з жінкою, звелівши їй їхати далше у Відень, а сам повернув у Бруновці²⁾. Тут в сусідніх гір мав можливість переконати ся, як відділ австрійського війська перешукував за ним замок. Переконавши ся, що йому нема чого далше оставати в Угорщині, рішив ся утікати в Польщу, взявши з собою кількох вірних слуг³⁾.

Виминаючи людей, міста й городи, верхами гір, серед небезпек з боку опришків, за те при грошовій підмозі єзуїтів, добирали ся втікачі до польської границі⁴⁾. Вдаючи прочая дійшли до Кальварії⁵⁾. Тут виявив Берчейні довірочно своє по-

¹⁾ Нітрянська ст. над р. Вагом.

²⁾ Мало се бути 21 квітня 1701 р. (Pálóczi Horváth, 247).

³⁾ Il prit le parti de se retirer en Pologne avec quatre ou cinq de ses plus fidèles domestiques (Hist. des rév. I, 155²⁾).

⁴⁾ Про сі події оповідає, очевидно на основі оповідання самого Б-я, автобіографія Раковція (ст. 134) і за нею Histoire des rév. (I, 155). Інших жерел нема зовсім; та се не перепинило історика Таля в монографії родини Б-ї (II, 303—306) розмалювати широкий драматичний образ сеї втеки, позичивши красок і подробиць у фангавії. Між иншим неможливо, щоб дорогу з Бруновець до границі можна перебути у двох днях. — Про поміч від єзуїтів диви Horváth loc. cit.

⁵⁾ При польсько-угорській границі було дві Кальварії: т. зв. Зебжидовська в краківськім воєводстві і Пацлавська у руськім, коло Добромиля. У котру прибули втікачі — трудно рішити зовсім певно (Monasterium quoddam Calvariae a perigrinis undique frequentatum petiit — Conf. 134; Il alla au mont Calvaire, pèlerinage célèbre et

ложінне одному з монахів. Монахи урадили віддати його опіці комусь із шляхти. В сусідстві жив небогатий та знатний іменем шляхтич Павло Менціньський, полковник у короннім війську, мабуть державець невеликої посілости¹⁾. Найліпшою рекомендацією для Берчейнія мало бути се, що сей полковник — як упевняли монахи — великий ворог Німців (очевидно саксонських військ). Він приймив їх дуже щиро, одначе не міг довгий час удержувати у себе втікачів, тому віддав їх своєму своякови Казимирови, велюнському старості, багатому панови, що мав замок недалеко Варшави, у Мінську²⁾. Берчейнієви було се дуже на руку, він знайшов у старості щирого опікуна і вірного приятеля; через нього міг зблизити ся до політичних сфер, яких тепер потребував. Стало ся се у другій половині мая 1701 р.³⁾ Староста дійсно подбав про те, щоб прихилити йому людей на королівським дворі, головню міністра Байхлінґа, а через сього й самого короля. Се й удало ся. З початком липня дійшло до того, що король приймив угорського маґната на таємній авдієн-

peu éloigné des frontières — Hist. I, 161²⁾. З огляду на се, що вони мали втікати через Зілінський (Zsolna) прохід виходить, що се була краківська Кальварія і сюди з Бруновець було дійсно найблинше. З другого боку звістка про францисканський монастир, крім інших подробиць, велить бачити тут руську Кальварію (у краківській були Бернардини). В кождім разі догадка Таля (II, 306, 353), що тут мова про Ченстохову, не видержує ніякої критики.

¹⁾ A patribus persuasus fuit in vicinia degenten nobilem Mecsinskium invisere, qui in exercitu polonico officialis supremi in legione quadam vigiliarum praefecti fungebatur officio (Conf. 134). [Les religieux] les menèrent à un gentilhomme voisin, colonel dans les troupes de la République (Hist. des rév. I, 161). Що се був Павло М., вказує його військовий уряд (Niesiecki VI, 360; Żychliński I, 178). Належав він до лінії дзялошинської, що мала свої маєтності в околиці Дуклі, але сам мабуть не дістав землі, тільки його брати. Що саме мав він коло Кальварії, годі знати; певно тільки те, що був убогий (homme d'ailleurs fort loyal, mais assez pauvre, ensorte ne pouvant retenir le comte dans sa maison).

²⁾ Habere fratrem capitaneum vielunensem magna autoritate inter nobilitatem palatinatus sui praeditum (Conf. 134). Frère du staroste de Viclum de la famille des Meteinski (Hist. I, 161). Був се Казимир, з лінії жарецької (Niesiecki, Żychliński, op. cit.), яка постійно видавала велюнських старостів. Він не був братом Павла, тільки дальшим свояком, хоч можливо що якраз Павлів брат Михайло Микола, велюнський під-стольник, був посередником в сій справі. Таль зробив тут вилєнського старосту і велить втікачам ходити аж у столицю Литви (II, 354–355).

³⁾ Ді-Ерон згадує вже 26 мая про побут Берчейнія у Варшаві (Thaly II, 356, 358).

ції в камедульському монастирі у Беянах¹⁾ і робив йому надії на далекоюсгду опіку над ним і цілою угорською справою²⁾. Ще більше, бо справді щиро і горячо, займився Берчейнієм і його справою французький посол Ді-Ерон (Du Néron), який працював тоді завзято, щоб приєднати Августа для політики Людовика XIV, і відразу зрозумів користь із нової угорської афери і дбав про те, щоб таке саме розумінне розбудити й у версальського двора. Усе заповідалося гарно, Берчейні почав політичні заходи на широкі розміри, коли несподівано повиснув над ним меч... австрійського правительства і розвіяв оптимістичну злуду з перед очей.

Військові власті шукали були якийсь час за Берчейнієм в Угорщині. Появлялися поголоски, що він перебраний в „руснацьке“ одінне перебуває серед угорських Русинів і роблено старання, щоб його дістати в руки³⁾; та незабаром цісарський посол у Польщі Штратман дав знати, що небезпечний конспіратор з'явився у варшавських політичних кругах⁴⁾. Той же посол додав мабуть при тім, що в Польщі не було б тяжко вхопити Берчейнія і доставити через австрійську границю. З одного боку почато переказувати поголоску про амністію для втікача, щоби зробити його менше обережним⁵⁾, з другого приготдовлювано його арештоване при помочи посла та міністра Байхлінга. Сей останній був завсіди сторонником австрійської політики і тільки лукавив прихильністю своєю до Берчейнія,

1) In Biali pp. Camaldulensium monasterio (Conf. 135). Очевидно се мова про Беяни під Варшавою (Маркі I, 211 зробив з того Бялу).

2) В Hist. des rév. читаємо, що король дав Берчейнієви quelques terres en Lithuanie pour sa subsistance (I, 161), однак можна дуже сумнівати, чи се було дійсно; була се мабуть тільки якась обіцянка, про яку згадує і французький посол (7. VII. 1701): il (себто Август II) doit lui assigner une retraite dans une de ses domaines et lui donner de quoi subsister (Thaly II, 362); до сповнення ся обіцянка певно не дійшла.

3) Придворна Военна Рада поручила 28 червня 1701 р. північно-угорському головному командантові генералови Нігреллі у Кошицях вести потаємну кореспонденцію з деякими довіреними „Руснаками“ й обіцяти їм, що за видане живого Берчейнія дістануть 1000 дукатів (Kriegsarchiv у Відні, Prot. Reg. 1701, VI, № 275; Exp. 1701, VII, № 190).

4) Штратман писав про се мабуть аж у початках липня; в кождім разі до 28 червня у Відні не знано ще про се.

5) L'envoyé de Pologne à Vienne écrit, qu'on a fait offrir à ce seigneur (Берчейні) une amnestie; il ne paroît pas résolu de l'accepter... (Ді-Ерон до Людовика XIV, з Варшави 16. XI. 1701).

глядаючи тільки нагоди і можливості віддати його Штратманови. По довгих приготуваннях і деяких невдачах в половині падолиста був Штратман певний, що товариш Раковція впаде в руки його атентів¹⁾. Без сумніву, цілий план мусів бути зроблений за згодою самого Августа, принайменше не против його волі²⁾. А його міністер Байхлінг відіграв — як на теперішні погляди — таки погану поліцейську ролю. Берчейні дав себе підійти. Він повірив, що в Ченстохові перебуває емісар Тикилія та бажає з ним розмовити ся, і поїхав туди з трьома слугами на конях (двома власними й одним від Менціньського) і в товаристві буцім то королівського комісара задля безпеки,

¹⁾ Першим, що мав вислідити й ухопити Берчейнія, Воєнна Рада призначила мабуть на власне бажане, капітана Вільдергана (Kriegsarchiv, Reg. 1701, 23. VIII, № 153: *vollmacht zu handfestmachung des gr. Bercheny*). Його місія одначе не повела ся; його, невідомого краю й людей, зраджено і він мусів утікати з Польщі, передавши свою повновасть Іванови Йосифови Брікнерови, також австрійському офіцерови, що був одначе родом з Польщі (*ein bekanntes landskind*). Одночасно поручено генералови Гаслінґенови, що стояв на Шлезку, щоби порозумів ся з Штратманом у тій справі і визначив одного з старших своїх офіцерів під його розкази (КА. Рег. 1701, 6. IX, № 46). Гаслінґен послав йому підполковника ґр. Ауерсперґа (КА. Ехр. 1701, X, № 29), якому видано окремі повновасти (КА. Рег. 1701, 1. X, № 13). Штратман домагав ся ще одного офіцера і генерал ніслав йому ще капітана Брандта (КА. Ехр. 1701, X, № 84). Ауерсперґ був уже десь в половині жовтня в Варшаві (КА. Ехр. X, № 161), а в половині падолиста Штратман доносив у Відень, що вже все приготував до арештування Берчейнія (КА. Ехр. 1701, XII, № 140). Та в слід за тим прийшла реляція Гаслінґена, що оба офіцери, Ауерсперґ і Брандт повернули в порожніх руках (КА. Ехр. 1701, XII, № 177).

²⁾ Брікнер мав королівський паспорт, як потім показало ся; так само мабуть і інші офіцери. В оповіданку переказанім Бонаком головну ролю приписано королеви, він мав згодити ся на арештуване, коби тільки не у самій Варшаві, та зааранжувати атентат на Берчейнія, а Байхлінг тільки мав бути виконавцем королівських приказів (*Mémoire sur les affaires du Nord*, 390). Та се мало правдоподібно. Певвійше те, що розказано в автобіографії Раковція (а за нею в *Hist. des rév.*), очевидно на основі оповідань самого Берчейнія. Тут режисером атентату виходить Байхлінг: *Aula Viennensis apertum consensum [на арештуване B—a] non impretravit a rege, sed ministro persvasit etc.* (*Conf.* 136). *Beichling y étoit fort contraire et quoqu'il marquât beaucoup d'amitié à Berséni il avoit pris le parti de l'éloigner du roi et de le delivrer à l'ambassadeur* (*Hist.* I, 162). Про поміч міністра згадує й наше наведене письмо Брікнера.

буцїм то в міністровій каритї¹⁾. По двох днях дороги, мабуть 15 падолиста, серед лісів, коли Берчейні спокійно мовив рожанець, напав на них відділ польських кінних вояків під проводом австрійського офіцера Брікнера, також Поляка з роду. Віз зупинено, одного слугу убито, иншого ранено. „Комісар“ висїв спокійно з карити, а до Берчейнія підійшов офіцир, вхопив за руку і приложивши пістолет до грудей приказав сидіти непорушно. Сей скоро зрозумів, що се не звичайні розбишаки, як зразу думав, і не гаючи аві хвилинки скористав з першого замішання, вирвав праву руку, стрілив у противника і вискочивши з воза сїв на коня слуги Менціньского і помчав лісом, заки напастники отямили ся²⁾.

1) З оповідання Бонака (ор. cit.) виходило б, що Б—ї сам просив у короля забезпечення в дорозі; Раковцієва реляція знов говорить, що міністер майже накинув йому комісаря (Conf. 136; Hist. I, 162). Чи карита була дійсно Байхліпгова, чи Брікнерова — як він сам упевняв — не будемо рішати. Згадка Бонака про те, що Б—ї їхав на польсько-угорську границу, щоб розвідати ся про угорські справи, неймовірна. Королівським комісарем мусїв бути не хто инший як один з австрійських офіцирів (мабуть Гр. Ауерсперг).

2) В подробицях сього атентату панує непевність. Бонакова реляція говорить, що арештував той самий офіцир, який їхав з Берчейнієм (звав ся буцїм то Бретшнайдер), маючи за собою кількох кінних вояків. Оповідання у Confessiones і Histoire des rév. тожні з малими змінами. Дещо відбігає від того представлення атентату оповідання самого Брікнера, і то у двох оригінальних версіях, які подаємо нижше. Згадана там скарга Менціньского в краківських іродських актах не знайшла ся; вона буде хиба в пйотрківських трибунальських. Суперечности, які виходять з тих варіантів, мабуть вже остануть нерозв'язані.

а) Ioannes Iosephus Brykner lieutenant просить у Военної Ради компанії або капітанської ражі: Nachdem der hauptmann Wilderhann vor einem jahr umb den rebellen Perzeni aufzusuchen und habhaft zu machen in Poln geschickt, während seiner inquirirung verraten worden und sich aus dem land salviren müssen, welcher mir aber seine mitgehabte kay. befehl übergeben statt seiner, weil ich auch im land bekannt war, gedachten Perzeny zu fangen, welches mir auch... gelungen, dass ich ihme Perzeni 12 meil von Warschau in einen Wald angetroffen, welchen mein eigener Gutscher mit pferd und wagen, ohne dem Perzeni etwas wissend, auf die Zhetogauer wahlfahrt 5 tag geführt selbigen attaquiret, gleich wehrlos gemacht und gefänglich genommen, indessen von einem bei sich gehabtten Poläken einen schuss in den hals überkommen ich gleich aus dem wagen gefallen und 5 stund lang vor todten gelegen, das dato die tödtliche wunden noch nicht verheillet; welchen Poläken mein leiblicher bruder gleich darauf todgeschossen, meiner auch nicht wissend aus was versehung meine zuge-

Прибувши до найблизшого села і попросивши ехоронища

gebene officier ermelten Perzeni die flucht in eine kirche nehmen und entfliehen lassen, der sich sodann weiters fortretiret; worauf [ich] mich dann wegen des erschossenen Polacken aus dem land salviren, weilen des Perzeni protectores bei dem polnischen tribunal auf mich wegen des todten Poläken zur erscheinung stark getrungen, all mein hab und gutt derowegen verloren gehen lassen müssen. Признано капітанську гажу (КА. Ехр. 24. IV. 1702, № 250).

6) Капітан Брікнер просить охорони від польського суду: Ew. hochfürstl. gnaden excell. und gnaden geruhen sich gnädig zu erinnern, wie dass dieselbe nebst h. hauptmān Wilderhaan mich vermittels eines kays. ertheilten offenen patents authorisiret vnd beuolmächtiget, den in Pohlen flüchtigen hung. graffen Berceni cum adhaerentibus aufzusuchen vnd quovis modo dessen persohn mich zu versichern vnd in ihro k. m. jurisdiction als den flichtigen rebellen zustellen. Nach deme ich nun in sichere erfahrung gezogen, daß diser Berceni von einem pohnischen starosten (namens Menczynsky) protegiret, alimentiret, mit dieses pferdt, wagen und bedienten, durch das königreich nach Warschaw vnd zurückh geführt wurde, so habe die sache, mediantе ministro quodam regio, per stratagema dahin dirigiret, daß ich ged. B. sub specie amicitiae in meine hände bekhommen, vnd vnter begleitung einiger vermeintlichen threuen leuthen biß fast über die pohlische granizen ohne argwohn gebracht, als ein nachgeschickhter bedienter von ihme Menczynsky mir gefolget, eingehohlet und ohnevermuethet hinterrückh mich gefährlich mit einem pistollenschuß verwundet vnd zu boden geleet, da dann er B. die gefahr vnd das dessein sechend sich mit seinem gewehr und hülfß deß angekommenen Poläcken auß meinen händen gerissen vndt zurückh in Pohlen ad suum asylum et priorem protectores salvieret, womit ich nicht allein von denen bey mir gehabtten einigen Pohlen verlassen, sondern noch in meinem bluth ligend beraubet vnd völlig ausgezogen worden. Aber dises hat sich der ged. Bercenische protector damit nicht vergnügt, daß er seinen clienten wider in sicherheit gesezet, sondern hat mich ex capite raptus vis et violentiae criminaliter in castro cracoviensi angeklaget, vnd die sache praecipitanter per suas machinationes dahin gebracht, daß ich ex primo decreto sub termino 4 septimanarum mich persönlich zu sihtiren vnd über die gegentheilsche criminalanklage zu defendiren citiret worden. Vnd obwohlen meine frau mutter per procuratorem nahmens meiner alles dienliche dagegen gesezet, so ist aber solches vmb so weniger attendiret worden, als meine persöhnliche sihtirung sub poena confiscationis omnium bonorum verlangt würdt. Nun khan ich ohne gefahr meines Lebens vber die confiscation meiner güther dise citation nicht pariren vnd in privato verandtworten, waß ich pro publico et ex commissione i. m. verrichtet; es seye dan, daß i. k. m. durch dero in Pohlen anwesenden herrn envoyé extraordinair oder einen andern subdelegirten mich vertreten vnd das factum, quod non est meum, in castro cracoviensi durch die mir ertheilte patentes vnd allerhöchste approbation zu justificiren aller-

у пароха перебув якийсь час¹⁾ на костельній вежі, доки ксьондз витягнувши від утікача всі гроші не збув ся погоні, яка й туди погнала ся. Другого дня парох завіз переодягненого Угрина у сусіднє місточко до монастиря св. Филипа Нерейського²⁾;

gnädigst geruhen wolten, zuzuforderist aber remonstriren zu lassen, daß diser Berceni criminis rebellionis et majestatis reus flüchtig worden, welchen der starost Menczynsky contra pacta inter regna Hungariae, Bohemiae et Silesiae ducatus cum regno Poloniae erecta, kraft deren selbiger disen rebellen ipso facto zu extradiren schuldig ist, kheine hülff, weniger einige protection ertheilen khönnen, oder mogen auch dahin zu insistiren, daß öfterwehnter starost seinen clienten stellen vnd soforth ihre m. erfolgen lassen, das hohe cracovische gericht aber mich ab omni actione particulari absolviren solle. Vnd zumahlen wegen diser action vnd erhebenen klage auch verfolgung deß starosten meine frau muetter bereits grosse vnkosten auslegen muessen vnd meine gütter durch deß gegenthl. infestationes in empfindl. schaden gesezet worden, annebst man mir auferlegt hat, die mitgewesene fuhr und andere leuthe, qua testes necessarios zu produciren, welches sowohl als die obrige schon erlittene und nach folge nöthige vnkosten, ein grosses betragen werden, so mir ex proprio zu leiden und zu bestreiten ex aequo et justo propter concurrentiam publici nicht aufzubürden seint. Solchennach... zum andern auch gnädigst zu veuordnen, daß wegen der erlittenen vnd noch künftlg leidenden nöthigen vnkosten auch zu gefügten muthwilligen schaden ex aerario caesareo oder aber (iedoch ohne vnterthänigstes maßgeben) aus des B. sequestrirten guethern die refusion und indemnisation verschafft vnd erstattet werden möge. Справу поручено гр. Штратманови (Cons. bell. 23. VIII. 1702 — Haus- Hof- und Staatsarchiv, Saxonica).

¹⁾ По реляції Бонака аж 2 дни.

²⁾ Sequenti diluculo clerica sacerdotis indutus (Hist. de rév. — travesti en cocher) comes ipso paracho comitante in vicinam urbem Studennam nuncupatam... deducitur. Назва місточка робить деякі труднощі. Передусім не знати добре, де був виконаний атентат. Одна версія (Conf. і Hist.) говорить, що було се тоді, коли подорожні минули Пйотрків в напрямі до Ченстохови; друга (Бонак) — що се стало ся коло Рави, 12 миль від Варшави; так само раз говорить Брікнер; другий раз — що се було вже недалеко австрійської границі. В околиці Рави і Пйотркова єсть дійсно місця (але не місточка) з подібною назвою як Studenna: Студзянки межи Вольборжем і Томашовом, Студзянка коло Іновлодзя, Студзянки межи Томашовом і Равою, Студзянки на півд. схід від Рави, Студзянек на півн. схід від Рави; з них тільки Студзянка лежить подальши головного шляху Пйотрків—Рава—Варшава. Куди саме заїхав Берчейні трудно сказати на певно, найімовірніше таки у Студзянек (версія Бонака і перша Брікнера відповідала б тому найкраще). В кождім разі поправка Таля (II, 404) Studenna на Studin — Tuczyn (Гушин) зовсім безвідставна. Також трудно згодити ся на усталену ним дату нападу 16 пад.

звідси переодітий за візника дістав ся у Варшаву і попросив захисту у Ді-Ерона. Сей умістив його в домі французьких місіонарів під іменем „шляхтича з Литви“ Держовського. Так отже цілий атентат закінчив ся компромітацією не тільки цісарського посла, а й самого короля Августа, який старав ся тепер спекати ся всякого підозріння що до своєї участі в сій справі. Для оправдання нападу пущено також поголоску, буцім то Берчейні був найнятий Францією зробити замах на цісарську родину¹⁾. З другого боку — такий вислід політичних заходів на польським ґрунті, які почали ся дуже надійно, пригнобили Берчейнія дуже сильно, морально і фізично; він почав думати навіть, чи не кинути би гіркого хліба конспірації і не пійти у Рим на прощу; тільки поголоска про те, що Раковці втік із вязниці, заховувала ще іскорку надії...

§ 2.

Тиждень перед нападом на Берчейнія товариш його Раковці з молодим угорським шляхтичем Берзевічі, запасши ся також сзутіськими грішми і вексями, утікав що сили з Вінер-Найштату через Дунай в Угорщину, тут горі долиною Вага у спішський Подолинець, а звідси 12 падолиста перейшов польську границу. По трьох днях дороги станув у Кракові. Оглядаючи місто бачив гріб короля Стефана і з великим самовдоволенням думав про своє споріднене з ним. Звідси поїхав у Варшаву, тою самою дорогою, де виконано напад на Берчейнія. Заїхав на найдалше жидівське передмісте вдаючи Француза, щоби не звертати на себе нічних очей, доки не довідасть ся чого про Берчейнія. Про нього знав тільки, що живе у Варшаві „в ласках“ у короля. Пірнувши трохи у мутну передміську воду²⁾, рішив по кількох днях доконче відшукати товариша. Під претекстом сповіді дістав ся (25 пад.) до французьких місіонарів і через них познайомив ся з Ді-Ероном, що жив у сусідстві. Того самого дня зведено його з Берчейнієм при великій осторожности (зразу не вірено чужинцєви, доки не вилетітимував ся перстєнем і доки Берчейні не доглянув його лица крісь розхи-

¹⁾ Дешєші Ді-Ерона 17. і 20. XI. 1701 (переклад у Таля II, 406—8).

²⁾ Conf. 130.

лені дворі¹⁾. Оба приятелі остали кілька днів разом у місіонарів, незвіспі, хоч на королівськім дворі знано вже, що Раковці у Польщі²⁾.

Та довго тут оставати було годі: одно — небезпечно і для посла невиндіно, друге — для них самих безкорисно. Потайки вдало ся їм бути (27 пад.) в Ловичу у примаса Радзєйовского за порученєм посла³⁾, та довго так не могло бути. Тоді то Ді-Ерон продумав для них добрий захист; він рішив віддати їх в опіку давній французькій приятельці Єлисаветі Олені з Любомирських Сінявській, жінці Адама Миколи Сінявського, воєводи белзького, славній у тих часах під іменем „воєводини белзької“. Тільки на той час не було її у Польщі; вона була з своєю мацохою у Карльсбаді. До її повороту дбав про угорських панів Менціньский, ховаючи їх на мінськім замку недалеко Варшави⁴⁾, Раковція під іменем „саксонського капітана“. Взагалі велюньскій староста був їх щирим приятелем; Берчейнієви ще перед тим передав він лист до всіх управителів своїх маєтків, що запевняв йому всюди захист і удержанє⁵⁾.

На Різдво приїхала Сінявська у Варшаву і Ді-Ерон зараз у ночі повів Раковцію до неї, яка вже упереджена нетерпеливо ждала гостей перед домом⁶⁾. З огляду, що дальший побут Угрів коло Варшави став зовсім небезпечний з огляду на Штратмана й відданих йому королівських міністрів, ураджено не відкладаючи, що гості зараз другого дня виїдуть на Русь, де тоді пробував сам воєвода. Раковці як французький, Берчейні як німецький інжинери поїхали туди і в перших днях 1702 р. стали жити у відлюднім, серед лісів положенім дворі в Мощениці

¹⁾ Conf. 131—132; Hist. 160—161. Бонак оповідає, буцім то Р—і знав уже про пригоду Б—я і відразу бажав бачити ся з ним самим (393).

²⁾ Про втеку Р—я з вязниці писав Ді-Ерон уже 20 пад., а 24-го нотував погляд короля, що втікач мусить бути у Польщі (Thaly II, 409—410; Conf. 131).

³⁾ Du Héron 27. XI. 1701 (Thaly II, 416).

⁴⁾ Nihil igitur melius repertum est, quam ut ad capitanei vielunensis, fratris Mencinskii, castellum Minsk appellatum paucis Varsovia milliaribus distans recederemus (Conf. 138). Помилко сього так ясного означеня місця угорські історики пишуть про Мінськ на Білій Русі (Márki I, 216).

⁵⁾ Habebat enlm comes Bercsenius patentes literas ejus ad omnium bonorum suorum gubernatores sonantes... (Conf. 138). Таль (II, 420) відносить сей паспорт хібно до Сінявської.

⁶⁾ Mémoire de Bonac, 394.

(коло Чесанова), де саме тоді був Сінявський. Він приймив гостей широко, тим більше, що його генеалогічне дерево десь там стикало ся з Раковцієвим. Та ся близькість і прихильність, що витворила ся меж ними, не йшла — як побачимо — поза приватні межі, на політичній полі її мало було видко. Полишивши гостям товариша в особі Француза-медика, відїхав воевода у Варшаву на сойм.

Та не довго нове місце побуту угорських втікачів могло остати ся в тайні. З поголоски, що в Мощениці ховаєть ся претендент до польської корони кн. Конті¹⁾, могли Штратманові агенти дійти, який се саме претендент і поробити відповідні заходи. Тому то Угри, не чуючи себе безпечними серед лісів, переїхали у сусідній замок Диків, також власність Сінявського²⁾. Коло 10 лютого приїхав туди воевода з жінкою і рішено, що й тут небезпечно дальше жити. Було до вибору, або розлучити обох товаришів і післати їх у далекі українські околиці, або умістити їх обох у Бережанах, розмірно безпечній кріпості. Гості були очевидно за Бережанами, як не дуже далекими угорської границі, і туди переїхали чим скорше, десь у половині лютого 1702 р. Тут, якийсь час незвісні нікому, перебули вони більше року, в характері інженерів, доки події на Угорщині і ситуація в Європі не привела їх до прилюдного виступу на політичній арені.

Довший побут в бережанському замку, серед чудової околиці, зазначив ся глибше в особисто-приватнім життю Раковця. Меж молодим і палким 26-літнім князем, голосним своїми романтичними пригодами, та його опікункою, також у розцвіті краси і віку, яка до того, по звичаям тогочасного аристократичного світа, зовсім не стреміла до ідеалу вірної жінки — виросла обопільна прихильність, яка ішла далеко... Для „воеводини“ був се один із епізодів її багатого життя, який мабуть не полишив глибшого сліду в її душі; і воевода, правдивий „муж своєї пані“ був у сїм напрямі як що несвідомий, то дуже врозумілий. Політичні послуги, які вона робила для угорської справи (про них низше), мотивують ся у значній частині її особистими почуваннями для Раковця, мають на собі дещо з тої протекційности, що звичайно йде в парі при вигодах для був-

¹⁾ Conf. 138.

²⁾ В Confessiones: Driko; хибно відчитано зам. Dzikó; похибка несправлена перейшла в історіографію.

ших коханків...¹⁾ В життю самого Раковця сї відносини полишили тривкійший знак і мабуть не остали без впливу на подружній розрив, який запанував опісля між ним і його жінкою²⁾.

Для австрійського правительства була втека Раковця і компромітаційною і небезпечною. Коли воно з таким завзятем добивалося вхопити самого Берчейшя, який сам собою і в частині не міг бути такий небезпечний як Раковці, то зрозуміло, що по втеці сього прийшлося накладати енергії і заходів. З одного боку почалися формальні процеси коло конфіскації маєтностей втікачів³⁾, на які серед австрійських і австрофільських кругів було багато халчливих; з другого боку відновлено заходи, щоби дістати в руки обох конспіраторів. Наперед проголошено надгороду за доставлене Раковця: 10.000 гульд. за живого, а 6000 за мертвого⁴⁾. Коли ж виявилось, що він у Польщі, поручено Штратманови вислідити місце його побуту й арештувати. Та приятелі угорських втікачів були дуже обережні. Сї вже другий тиждень сиділи в мощеницькім дворі, коли цісарський посол щойно „впевнив ся“, буцім то вони в Варшаві у французького посла⁵⁾. Міністер Байхлінг обіцяв йому і сим разом свою поміч, а щоби їй придати формальне оправдане, додано до укладу, який саме тоді довершувався межі цісарем і Августом, ще окремих „секретний артикул“ з обов'язком видавати політичних втікачів⁶⁾.

¹⁾ Бонак схарактеризував їх обоюсторонні відносини, як випадало дво-ракови Людвика XIV, дуже елегантно: *La castelane, depuis leur départ de Varsovie, ne trouva plus qu'elle avoit assez d'affaires pour y prolonger son séjour: elle parti pour la Russie, où elle fit honneur à ses nouveaux hôtes, en femme qui s'intéressoit autant à leurs personnes qu'à leur fortune... Ils ont établi les fondements d'une amitié qui peu avoir perdu quelque chose de sa vivacité sans rien perdre de sa solidité.*

²⁾ Жінка його, обвинувачувана в підмові при утеці, була під доглядом у Відні і Празі аж до 1706 р. Про її ревнивість див. Conf. 44; про півнійшу неохоту до неї Р—я тамже 187. Дискретні натяки на відносини до Сінявської тамже 139.

³⁾ Про се широко у Thaly-a II, 311—352.

⁴⁾ K.A. Exp. 1701, XI, № 110.

⁵⁾ *Daß der Ragozzi dahier und bey dem frantzösischen envoyé seine wohnung hat, ist mir von unterschiedlichen und einigen so sehr guten orth und mit solchen circumstantiis beygebracht worden, daß ich es vor gantz gewiß halte.* З реляції Штратмана, у Варшаві 12. I. 1702 — H. H. St. A. Polonica).

⁶⁾ *Mehrgedachter von Beuchling hat mir versprochen, daß wan der Ragozzi so lange hier verbleiben sollte, biß die allianz dem erwünschten success, wie er verhoffete, erreichen sollte, zu dessen aufliefe-*

Та, як згадувано вище, Штратман довідав ся і про ма-
шеницький сховок. Зрадити мав один із слуг воєводи, бувший
касієр, вихрест, видобувши від посла значну заплату¹⁾. Поро-
блено приготування, щоби напасти на двір і захопити угорських
змовників²⁾. Одначе воєвода Сінявський довідав ся якимсь спо-
собом про небезпеку для своїх гостей і перестеріг їх, порадивши
перейти в Мощениці у диківський замок і там чекати його при-
їзду. Звідти, як знаємо, переведено їх скоренько у ще безпеч-
нійше місце — у Бережани. — Таким способом звірина знов ви-
хопила ся ловчим-дипломатам. Се одначе не спинило їх від
дальших старань. Силоміць взяти втікачів було тепер годі, бо
хиба треба було здобувати оборонний бережанський замок, а на
такий крок не міг зважити ся і сам Август, не то Штратман
із Байхлінгом. За те легко міг взяти ся до такого завдання хто-
будь із польських панів, для яких приватні війни, заїзди і т. п.
були т. ск. конституційним добром. І сим разом не хибувало
лицарських одиниць, що раді були заробити яку поважну суму
з цісарської каси³⁾. Одначе й ці заходи не привели до ніякого

rung sein möglichste zu contribuiren (Тамже, в реляції 12. I. і 26. I.
1702). „Секретний артикул“ аліянсу був докладнішим означенем його
першого пункту (про се нижче) і зобов'язував польського короля — daß
ihre könig. mt. diejenigen, so aus Ungarn in das königreich Pohn sich
retiriret und darinnen sich aufhalten möchten, so viel an ihnen nicht
dulden lassen, sondern zu deren auslieferung an i. kays. mt. allen
möglichsten vorschub und beförderung thuen wollen. (Додаток сей
датований 23. I. 1702). ¹⁾ Conf. 138—139.

²⁾ Es ist abermahl ein anschlag auf den Berzeni vor, ich hoffe,
selbiger wirdt glücklicher, alß der vorige, von staten gehen. (З доне-
сеня Штратмана 4. II. 1702, HHSt.A.).

³⁾ Раковці згадує в автобіографії загально про атентати в часі
бережанського життя: Fuit quidam magnas in Polonia, cujus nomen,
quia adhuc vivit, subitico, magnae prosapiae, mihi pariter sanguine
junctae, qui ad instigationem principis Jacobi... magnae pecuniae sum-
ma illi promissa, commissionem de capiendo aut occidendo me susce-
pisse passim credebatur... Nunquam enim nisi 500 plus minus militum
manu comitatus saepe transibat per Brzezanium ad bona sua transiens,
augmentabat quandaque hunc numerum, qui ex abjecta et desperata
praedonum et plebis fece componebatur et illorum ope multa in oc-
culto faciebat, quae praedonibus imputabantur (Conf. 140). Хто се був
той маґнат, трудно рішити на певно. Ся характеристика (але не спорід-
нене) нагадує котрогось Любомирського (Юрія догадуєть ся Маркі
I, 225; Таль підозрівав, безосновно, когось з Радзівілів). — Мабуть чи
не до того самого пана належить инша звістка про намір замордувати
Раковця: У Відні з'явив ся неназваний польський шляхтич і предложив
плян, що разом з приятелями убіє Раковця, очевидно за добру заплату.

результату; на приказ воеводи, чи радше його жінки, стережено замку як підчас війни.

Помалу у Відні почали привикати до побуту в Польщі угорських втікачів і навіть воділи, щоби вони бездільно сиділи у якім панському замку, замість — як ходили поголоски — перейти до Шведів й евентуально дати притоку Карлови XII вмішати ся в угорські й австрійсько-німецькі справи. А того цісарська дипломатія бояла ся як огня. Ще до того насильне усунення Ді-Ерона з Польщі (в осені 1702 р.) відбирало, як могло здавати ся, Уграм найревнійшого опікуна і дорадника. Досить, що Раковці і Берчейні маючи безпечний захист і деяку свободу могли розвинути живу політичну діяльність на користь давно обдуманого плану.

(Далі буде).

При тім покликав ся на польського резидента у Відні Христіяна Шірендорфа. Сей потвердив солідність оферентів і можливість предложеного плану. Проект прийнято і шляхтичеви виставлено відповідну „асекраційну“ грамоту з підписом резидента як свідка. За те Шірендорф мав догану від свого посла Ваккербарта (див. Fischel, Studien, 153—156, тільки що дата „екскульпації“ Шірендорфа мусить бути хибна, не 1702 а 1703). Зі згадуваним приємним маґнатом Р—і погодив ся опісля (Conf. 143). Юрій Любомирський ще 1718 р. брав на себе за гроші обовязок зловити Раковця (КА. Ехр. 1718, V, № 605). — Про иншу пробу згадує Р—і ще загальнійше: *Praetermitto recensere hic quaedam, quae pariter a legato imperatoris rege consentiente contra me molita fuerant, ut ex arce sat secura amoverer; sed quia hic eventus quoque alium concernit, qui ex debilitate animi, non ex malitia consenserat, praetermittendum censui* (Conf. 140). Останній натяк належить мабуть до самого воеводи, який дуже бояв ся за своїх гостей, аби йому не наробили прикростей (Див. його листи до жінки; рук. бібл. Чарторийських у Кракові, № 2516).

Травестована „Енеїда“ Міхеліса.

Написав Ярослав Гординський.

I.

У Італійців, Французів, Поляків, Великоросів, Білоросів та Нідерландців явило ся разом до кілька десятків перерібок і травестій Вергілієвої Енеїди. І ми, Українці, доложили до того свою лепту, а доля хотіла, щоби українська „Енеїда“ Котляревського стала першою зіркою оновлення України. Тому кожда перерібка „Енеїди“ має для нас певний інтерес і ми повинні звертати увагу на такі прояви, вже хочби й ради порівняння з нашою травестією.

Оттим то ми хочемо познайомити ближше український загаль із травестією Німця Міхеліса, бо нею не інтересував ся ближше — о скільки нам відомо — у нас (а навіть і у Німців) ніхто, може тому, що вона мало доступна¹⁾. А тим часом вона цікава для нас, бо стоїть — що правда, тільки в дуже посередній — звязи з поемою Котляревського. Відомо, що наш поет користав немало з Осипова, котрий знова переробив травестію німецького поета Альойса Блюмауера. Сей останній писав під визначним впливом Міхеліса²⁾. Отже приглянемо ся на сьому місці тій поемі³⁾. Головно ходить нам о схарактеризоване самої

¹⁾ Пр. у Львові не могли ми її роздобути.

²⁾ Alois Blumauer, Literarhistorische Skizze aus dem Zeitalter der Aufklärung von Dr. P. v. Hofmann-Wellenhof. Wien 1885, стор. 57.

³⁾ Користуємо ся виданем: Sämmtliche poetische Werke des Herrn Johann Benjamin Michelis. Erste vollständige Ausgabe. I. Theil. Wien. Gedruckt für Franz Anton Schrambl bey Ignaz Alberti 1791. Всі твори обіймають 4 томи, знаходять ся у бібліотечі віденського університету п. ч. I, 120447. Се невеличкі книжечки 16°.

поеми та означене її відносин до Блюмауера та Осипова, який міг її також знати¹⁾.

Передовсім кілька життєписних даних. Йоган Бенямін Міхеліс родився 31 грудня 1746 р. в Ціттау (Zittau), де його батько був зубожілим уже фабрикантом сукна. Зразу ходив молодий Йоган до гімназії в своїй родинній місці та вивчився там добре латинської мови. Опісля перенісся до Липська, де студіював медицину. Це заняття не відповідало вдачі поета — він волів розчитувати в римських, французьких та німецьких поезіях. І під впливом цієї лектури видав він уже 1766 р. свої перші байки, пісні та сатири. Ці твори звернули на нього загальну увагу, але тим часом стало здоров'я молодого чоловіка, що мусів раз-у-раз боротися з недостатком, сильно підупадати. В 22-гій році життя занедужав Міхеліс тяжко на нерви і мусів покинути медицину. З крайньої нужди, в якій він тепер найшовся, виратувала його аж протекція приятелів, що вистаралися йому гарну посаду (Hofmeisterstelle). Та незабаром бачимо Міхеліса в Гамбурзі, де завдяки знайомству з Лессінгом добуває він між иньшими місце театрального поета при Зайлерівській трупі. Та надірване здоров'я змусило його покинути бурляче життя при театрі і він жив від тепер у свого друга й покровителя Іляйма. Щасливі це були хвилини його життя, та на жаль недовгі. Сильний вибух крові спричинив його передчасну смерть 30 вересня 1772 р. Прожив отже ледви 25 літ. Був же безперечно талановитий поет, який однак не мав ще часу розвинутися відповідно. Його творчість (поезії, драми) характеризує передовсім вплив римських поетів (Вергілія, Катулла і ин.)²⁾.

„Енеїда“ Міхеліса не є викінченим твором, се ледви початок, що обіймає 30 строф³⁾. Є ще додаток до листу: An den Herrn Canonicus Jacobi in Düsseldorf. Aus seiner Studierstube. Halberstadt, den 25. Jun. 1771⁴⁾. Титул травестії такий: Beilage. Leben und Thaten des theuren Helden Aeneas. Erstes

¹⁾ Котляревський не читав певно Міхеліса, бо він, як говорять біографи, не вмів по німецьки.

²⁾ Werke I. — вступне слово.

³⁾ Гофманн-Велленгоф згадує ще про початок другої книги, та його не могли ми поки що роздобути. Є також не конче щасливе продовження травестії Міхеліса, якого автором був Фрідріх Беркган (Berkhahn). (Hofm.-Well. I. c. Anmerk. 3).

⁴⁾ Werke, II, 203—223.

Buch. (Doch nur der Anfang)¹⁾. Що Міхеліс міг мати намір докінчити сей твір, виходило би із слів згаданого листу: Ihnen indess zu zeigen, wie sehr ich seit einiger Zeit im Geheimen um die Gunst der allgewaltigen Göttin der Herzen buhle, füge ich meinem Briefe den Anfang eines Gedichtes bey, das Sie bewundern werden. Es betrifft nur das Leben und die Thaten eines, und noch dazu unehelichen Sohnes der Venus: schliessen Sie nun daraus, in welchen hohen Weisen ich erst das Leben und die Thaten der Mutter selbst besingen würde²⁾.

Травестія починаєть ся поданем змісту: Inhalt. Wie der theure Held Aeneas nach Lybien verschlagen wird, und wie er daselbst von der Königin Dido aufgenommen wird. Отсей звичай перейняв від Міхеліса Блюмауер, а від нього Осипов³⁾. Також форму копіює відси Блюмауер. І строфи Осипова будовані подібно, хоч не так само, отже можливо, що Осипов переробив Блюмауера під оглядом форми. Початок сеї форми сягає може ще половини XVII в., коли то знаменитий французький сатирик Поль Скаррон видав свого: *Virgil travesti en vers burlesques*⁴⁾ — тільки що тут нема поділу на строфи. Від Осипова переняв строфічну будову і Котляревський.

Так само початок поеми відбив ся в інших травестіях. Ідучи за Вертілієвим: *Arma virumque cano* (I, 1), починає Міхеліс також представленням героя:

Es war der Held von Venus Stamm,
Der, weil er Feuer scheute,
Aus Troja lief, nach Wälschland schwamm,
Und hungerte und freyte.

¹⁾ Від стор. 213. ²⁾ І. с. стор. 210.

³⁾ Для порівняння наводимо зміст Блюмауера: Wie der fromme Held Aeneas über Meer auf die Fahrt ging und von einem Sturme gar unsanft behandelt, hierauf aber von der Königin in Lybia freundlich aufgenommen und köstlich bewirtet ward (G. Ch. Lichtenberg, Th. G. v. Hippel u. Al. Blumauer. Herausg. von Felix Bobertag. Berlin u. Stuttgart — se 141 т. Kürschners Deutsche National-Litterat., стор. 307). Як бачимо, зміст розширений. У Осипова виглядає „Содержаніє“ так: „Еней претерпѣвши кораблекрушеніе былъ брошенъ на пустый берегъ и принятъ благосклонно Ливійскою царицею, которою угощенъ великолѣпно“. (Виргиліева Енейда, вывороченная на изнанку. Н. О. Часть первая. Спб. 1791, стор. 13).

⁴⁾ Загально доступне виданє сеї поеми маємо в Bibliothèque Nationale, що виходить у Парижі н. д. 212 і сл. Старе виданє є в бібліотеці Наук. тов. ім. Шевченка. Ціла поема обіймає три томики — перший, який нас тут займає, вийшов 1899 р.

Як бачимо, оригінальна у Міхеліса причина утечі Енея з Трої. Се надає Енеєви зовсім відмінні риси характеру від Вертілія. В латинській поемі кладеться головну вагу на *pietas* Енея (і у Скаррона він *homme pieux*, а навіть Блюмауер називає його *der fromme Held*), а Міхеліс і не згадує про се, бо й він мовчить тут про те, що Вертілія інтересувало передовсім, — що Еней переніс троянських богів до Ляціум.

А мусів сей хоробрий герой натерпіти ся багато лиха, бо *St. Iuno nahm die Sache krumm*. Мова тут про завзятого ворога Енея, богиню Юнону. Міхеліс називає її сьвятою — очевидно з раціоналістичними тенденціями, які так ярко виступають опісля у Блюмауера. Раціоналізм Блюмауера був впливом реформ цісаря Йосифа II, але цікаво, що вже й Міхеліс перенятий такими поглядами. А Юнона мала чого лютити ся на Енея, бо

Karthago nähmlich ging ihr nah:
Es hatte Schutz vonnöthen,
Und ging, wie sie in voraus sah,
Durch seine Enkel flöten —

натяк на те, що судьба, якій мусіли підлягати навіть боги, рішила, що потомки Енея знищать любу Юноні Картагину. І тут помітно, що Міхеліс виражається дуже коротко. У Вертілія подано причини гніву Юнони аж п'ять (I, 19—28) і иньші згадані травестії мають їх більше — Міхеліс знає тільки одну і то не ту, на яку всі инші кладуть головну вагу (себто суд Париса), а страх о долю Картагину.

Пропустивши без згадки монольоґ розгніваної на Троянців Юнони у Вертілія та її гостину у бога вітрів Еоля, малює Міхеліс відразу бурю, яка заскочила Троянців близько Сицилії.

Er hatte keinen Büchschenschuss
Sicilien im Rücken,

травестує він слова Вертілія:

Vix conspectu Siculae telluris in altum
Vela dabant... (I, 34—5),

як *Windvoigt Aölus* післав за ним бурі. Заревла буря і

Ein Schiff flog hin, das andre her;
Eins hoch das andre niedrig.

Всього три стрічки зуживає Міхеліс на змальоване бурі,

яка у Вергілія займає великий уступ (I, 81—123), а навіть у Котляревського, що любить дуже скорочувати Вергілієве оповідане, ужито на опис бурі майже дві повні строфи.

Гамір на морі збудив Нептуна. Він зірвав ся з ліжка і кленучи кричав між иньшими до вітрів:

„Und wisst ihr, wer hier Amtmann ist?
 Euch soll der — Bst! ihr Wellen bst!
 Euch Schelme sprech' ich weiter!“¹⁾

Се відповідає Вергілієвому:

Iam caelum terramque meo sine numine venti,
 Miscere et tantas audetis tollere moles?
 Quos ego —²⁾

Розуміть ся, про се, щоби Нептун спочивав у ліжку, нема в латинському оригіналі й згадки — нема того і в иньших трагестіях.

Вітри налякали ся бога моря і утікли так скоро, що лишили навіть den Blasebalg im Stiche — оригінальний додаток Міхеліса. Цікава річ, що тільки ще оден Котляревський говорить про се, що стало ся з вітрами, інакше як у Міхеліса:

„Отут-то вітри схаменулись
 І ну всі драла до нори,
 До ляс мов Ляхи шатнулись
 Або од їжака тхорі“.

У Вергілія і згаданих перерібках не говорить ся нічого про се, що стало ся з вітрами³⁾.

Латинська поема розповідає дальше:

Defessi Aeneadae quae proxima litora cursu
 Contendunt petere et Libyae vertuntur adoras.⁴⁾

Міхеліс трагестує й модернізує се ось так:

Äneas aber dachte fein,
 Lief in den näh'sten Hafen ein,
 Und löste die Kanonen.

¹⁾ Ці слова докладно перероблені у Блюмауера: Still, Wellen, still! — ihr Schurken! ²⁾ I, 133—5.

³⁾ Хняба ще Скаррон каже коротко:

Le vent Eure et le vent Zéphyre

A cela n'eurent rien à dire. (I, 14).

⁴⁾ I, 157—8.

Das Ländlein, Lybien genannt,
Empfing der Schiffe sieben.

І пропускаючи Вертіліїв опис місцевости й польоване на олені, він подібно, як описля Котляревський описує коротко пир Троянців на березі, не вдаючи ся в таке подрібне вичислене страв, як се робить Котляревський, який представив нам тут поживу Українців (І, строфа 13) — оден із дуже частих його способів націоналізования поеми.

Тимчасом не засипляла справи мати Енея Венера. Як раз поглядав Юпітер von seinem gold'nen Schämel на землю, що відповідало би Вертілієвому: cum Iuppiter aethere summo despicieus (І, 223 — 4). Перед ним то й почала Венера жалувати ся і просила, щоби Зевес лишив її дитину в спокою, утихомирив бурю і додержав того, що обіцяв — скорочуючи дуже промову Вертілієвої Венери. А Зевес, поклявши ся на блиск місяця, обіцяє її синові щастє і зараз видає короткий приказ:

„Merkur! fix sporn' und stiefl' dich,
Und meld' ihn bey der Dido!“

До одної строфи зредукував Міхеліс довжезну відповідь, яку дає hominum sator atque deorum у латинському оригіналі Венері.

Парафразуючи відтак досить незручно й тяжко гадки Вертілія, котрий розповідає про те, як то Венера, лививши ся в виді незнакої Енеєви, розповідає йому близше про Картагину (у Міхеліса вона гарна дівчина), описує наш автор так само нецікаво, але коротко будову міста. Точнійше задержуєт ся він при Die Kirche von St. Iuno, котра була Bis auf die Orgel fertig. Тут оглядає він образи ріжних славних малярів, бачить образи, яких темою облога Трої. На них бачить він і себе,

Doch meistens, als die Hauptperson,
Nur bey der Retirade.

Розумієт ся, потонність не могла одушевити ся фактом, що Еней утік із Трої — вже й Вертілій мав багато клопоту, заки здужав виправдати свого героя¹⁾.

¹⁾ Про се докладнійше пор. Virgills Epische Technik von Richard Heinze. Leipzig 1903, стор. 4 і сл.

II.

Тепер виводить автор перед очі читача нову особу — Дідону. Як раз її величество каже себе принести на службу. Розумієть ся, її окружає свита:

Acht Kammerfräulen folgten ihr,
Und hinten schlossen zwölf Hatschier
In mächt'gen Pluderhosen —

очевидно по східному звичаєви. Ані сліду тої поваги, з якою являєть ся Дідона в св'ятині Юнони у Вертілія. Та Дідоні не судило ся дослухати Служби.

Auf einmal brach mit Mordgeschrey,
Ein Corps trojan'scher Helden
Durch's Fenster in die Sacristey

і закричали, що їх Flügelmann (себто Іліоней) вдягає вже білі рукавички й хоче говорити з королевою. Се дотепна перерібка слів Вертілія:

Cum subito Aeneas concursu accedere magno
Anthea Sergestumque videt fortemque Cloathum
Teucrorumque alios.¹⁾

Виступає Іліоней і в досить безцеремонних словах інтерпелює Дідону, чи се на її приказ приймають так зле Троянців у Картагінї. Він грозить Енеєм, котрий довідавши ся про се: Zum Lungenmuse backt' er euch! Дідона успокоює його, обіцяючи покарати свою краєву міліцію, та просить їх до себе на хліб з маслом. Коли б тут був сам Еней, то дала б їм паштетів! Як бачимо, ціла справа виходить у Міхеліса невиразно й не дуже зрозуміло. Дотепу й бистроумности також не багато. У Вертілія говорить Іліоней зовсім виразно:

prohibe infandosa navibus ignes,
Parce pio generi et propius res adspice nostras.²⁾

І про Енея говорить Вертілієва Дідона більше ноздержливо: вона знає добре про славні вчинки троянського героя й тому бажала би, щоби він тут був. Тимчасом у Міхеліса вийшла

¹⁾ I, 509—11.

²⁾ I, 525—6.

Дідона зараз тут в не дуже гарному світлі. Та дотепу тут мало.

Та видно з тим не була така легка справа, коли й наслідники Міхеліса не змогли блиснути в цьому місці більшим гумором. Найдотепніший тут ще Скаррон, якому справді удасться майстерно, передовсім під психологічним зглядом, вирізбити статуйку Дідони. Як тільки Еней почув, що Дідона питається за ним, вискочив із хмари, в яку його закутала мама, щоби його ніхто не пізнав, і спотикнувшись на свою шаблю, крикнув:

„Nur her-damit, Frau Königin!
Und säss' Beelzebub darin,
Er müsste mit hinunter!“

І зараз оповідає простодушно, що він і його дружина перетерпіли багато горя — та слава Богу, вони якось віднайшли ся.

І у Вергілія виступає Еней із Ахатом нечаяно з хмари та промовляє сейчас до Дідони, та воно виглядає тут якось поважніше. До того Міхеліс опустил незвичайно важну обставину, а іменно, що Венера додала Енеєви небуденної краси. Сього не міг уже навіть пропустити й Блюмауер, який досить вірно наслідуює впрочім у сій сцені Міхеліса.

Тепер вітає Дідона Енея радо й запрошує його на свій двір. І незабаром появився едикт, яким приказано приймати Троянців як князів.

Im kurzen wimmelte der Strand
Von Schinken und von Würsten.
Allein bey Hofe ging's erst zu!
Man stand in Gold bis übern Schuh,
Und sass auf Milch und Honig.

Енеєви дуже подобалося таке прийняття. Він посилав навіть за своїм сином Асканом і на всякий випадок каже собі принести den Schlafhabit і пантофлі. І вичисляєть ся відтак сі дорогі дари: гарні, дорогі одяги, скипетр і т. д. А в Міхеліса забирається Еней до довшої, веселої забави й кличе ще до себе сина — зовсім не з таких благородних мотивів, як у латинській поемі.

Пізнійше Блюмауер волів таки вернути до оригіналу, бо і в нього велить Еней принести die Geschenke:

Den Unterrock der Helena,
Den Schmuck der alten Hekuba
Nebst ihren Augengläsern. (I, 319).

Подібно й Осинів. Котляревський пропускає сей епізод зовсім.

Та тут вмішала свою інтригу Венера на злість Юноні. Вона веліла своєму Hanns Сургірог — божкови пристрасти Купідонові іти місто Аскана до Дідони. Малий пустунчик послухав мамі: сховав зараз у футерал крильця, приспав Аскана і прибув до Дідони місто до нього. Якраз відбував ся там пир, їли там при звуці труб всякі присмаки:

Seespinnen, Schnecken, Schnepfendreck,
Und ganze Fuder Frösche.

Се відповідає менше більше Вергілієви, тільки в нього воно значно ширше. Розуміється, про футерал нема в оригіналі згадки: Купідон заходив ся добре коло королевої, зараз вигнав з її душі пам'ять про покійного мужа. Стрівожена вся взяла ся до чарки і чарка стала кружляти. До того й стала пригравати музики, Йопас ударив у струни арфи, співаючи про се, як Нерон наvertsав ся, як др. Фавст заходив собі з чортом. Та Дідоні було не до музики. Вона стала розмовляти з Енеем:

„Was macht die schöne Helena?
„Was Priam, der Betagte?
„O! — sprach sie, „Freund erzähle mir!“
Und so erzählt' er denn, was wir
Vorjetzo nicht erzählen.

Тут і уривається трагедія Міхеліса.

Оттак виглядає „Енеїда“ Міхеліса. Є вона твором ще дуже недозрілим і вимагала би багато поправок або й основної перерібки. Одно тільки трафив Міхеліс знаменито — се форму трагедії: вірші пливають свободно й гладко. Впрочім не представляє сей відривок великої вартости. Не рівняти ся йому із бистроумним, незвичайно дбалим у подробицях Скарроном або із грубим, мало поетичним, та все таки нераз дотепним і саркастичним Блюмауера або вкінці із простодушним, щирим Котляревським, що вміє справді посьміяти ся — а навіть Осипов із своєю сатирою на п'янство стоїть о много вище від Міхеліса. Та все таки він для нас дуже цікавий. Визначний його вплив

на Блюмауера і то часом і у малих подробицях очевидний. Чи Осишов знав його, не вміємо певно сказати.

З Котляревським має Міхеліс багато спільного, передовсім у техніці. Оба вони сильно скорочують оповідане Вергілія, 756 гексаметрів Вергілія дало у Міхеліса 210, а у Котляревського 280 майже таких самих віршів. Та, як кажемо, вражіня обох поем нема що й порівнювати...

Іван Вагилевич як проповідник.

Причинок до зносин Галичан з Росією перед 1849 р. і до історії української проповіді.

Подав *Др. Іларіон Свєнціцький.*

Межи актами Синодального Архива в С.-Петербурзі під н-ром 29 з 1849 р. находитъ ся „Дѣло о рукописи составленной Австрійскимъ подданнымъ Уніатскимъ Священникомъ проповѣди на всѣ воскресные и праздничные дни церковнаго года для пользы Малороссіянъ“. Зачало ся воно 7, а скінчило ся 21-го січня с. с. 1849 р. — і дійшло до нас на 3 листках канцелярийного аркуша. Проповіди зберегли ся також; вони на-ходять ся в тій самій Архиві в рукописнім відділі бібліотеки під н-ром 1521 (давнійше н-р 243). Всіх проповідей 4, на стільки само різної величини зшитках, зшитих разом; всього 28 лл. Заголовки проповідей такі: 1) „Слово. Недѣла¹⁾ По Велицѣдни (То есть Мѣроносицѣ. О смѣлости христіанскої)“; 2) „Слово о томъ что Покаяніе не треба откладати“; 3) „Слово на новыи годъ“ з допискою олівцем другої руки на верху заголовка „переводъ съ російскаго“ і 4) „Слово на правдникъ успенія Пресв. Богородицы“ з допискою на верху текста олівцем — „Сесе все слово говорити за однимъ разомъ въ церкви. Може будетъ декому задолге, того ради, понеже успеніе пр. Богородицы де

¹⁾ ѣ писане на російський спосіб.

храмъ празнується торжественно два дні, — можна бы говорити І. часть першого дня, а ІІ. часть другого дня праздника“.

Слово 1) належить незвістному нам по почерку авторови; зато Слова 2)—4) писані рукою¹⁾ і зложені мовою Вагилевича. Вплив мови Вагилевича можна прослідити і в 1-ім Слові, особливо по бойківським словам та поодиноким зворотам. Всі чотири проповіді складали — кожда для себе — особний зошит з окремою пагінацією, тільки опісля були зшиті разом, намово перепатішовані і місцями переправлені редактором — по почерку, мабуть Яковом Головацьким — доки вкінці не увійшли в бібліотеку Синодального Архива, де їх перенумеровано по листах.

Коротка історія проповідей така: під кінець 1848 р. дістав оберпрокурор св. Синоду гр. Протасов від російського консуля в Бродах зошиток проповідей з пропозицією, щоби Синод видав цілу збірку таких проповідей для ужитку російських Українців, або допоміг авторови чи там редакторови видати їх в Галичині. Синод передав проповіді київському комітету для цензури духовних книг до оцінки. Ректор київської духовної семінарії архимандрит Антоній переглянув — з поручення комітету — проповіді і висказався против їх видавання: проповіді, хоч не дуже лихі, противилися де в чім духови православної церкви і не зовсім достроювалися до поваги богослуження, та найважнійше — мова проповідей занадто груба, яка легко могла би причинити ся до занецищення руского язика взагалі²⁾. На підставі того осуду св. Синод рішив передати зошиток проповідей в свій Архив, не печатаючи їх зовсім.

Хто був сей „Уніатський Священникъ — Австрійський подданный“, який звернув ся до російського консуля з пропозицією печатати проповіді — не звісно. Можна би, що правда, догадувати ся — по почерку поправок — що Яків Головацький, який думав видати збірку проповідей іще в 1844 р.³⁾; а по авторстві ж 2-х найдовших слів і одного перекладу, що Вагилевич. Одначе все те одні тільки догадки. Для нас досить того одного, що оба діячі галицького відродження взяли участь в приготуванні проповідей для російської України, чим най-

¹⁾ почерк топкий, кучерявий, виразний — з характеристичними у Вагилевича буквами.

²⁾ На скільки вірні заміти арх. Антонія можна переконатися з поданих нижче виписок і тексту.

³⁾ Про що доносить Срезневському Вагилевич у грудні 1844 р. — див. мої „Матеріали“, ст. 181.

краще доказали своє зрозуміння культурно-національної одності австрійської й російської України. Що сей замір не удав ся, винно те, що один з них замість звернути ся до суспільних діячів, своїх закордонних знайомих і приятелів, заблудив в круги чиновництва, яке вічливо сховало цілу справу до архиву.

Вважаючи сі проповіді цінним пам'ятником для історії галицько-руського відродження, ми подаємо коротшу проповідь Вагилевича в цілости, з довшої Успенської даємо тільки деякі більше поетичні уступи, хоч ціла вона може найлучша; з інших подаємо тільки деякі більше характеристичні для світогляду авторів речення й словарний матеріал, який може де в чім освітити розвій літературної мови в Галичині. Про саму мову проповідей можна би завважати те, що редактор старав ся справити її декуди на український лад, а в інших місцях надати їй більше церковного характеру. Мова Вагилевича майже така сама, якої він часто уживав у своїх писаннях в 40-ові роки, бажаючи загладити різниці між галицьким і великоруським язиками.

Акти Синоду подаємо в цілости.

Дѣло о рукописи составленной Австрійскимъ подданнымъ Уніатскимъ Священникомъ проповѣди на всѣ воскресные и праздничные дни церковнаго года для пользы Малороссіянъ. Началось 7 января 1849 г. Кончено 21 января 1849 г.

а) С-Птб. декабря 30 дня 1848. № 8866.

Святѣйшему Правительствующему Синоду — Предложеніе.

Г. Министръ Народнаго Просвѣщенія въ прошедшемъ 1847 году, препровождая ко мнѣ въ рукописи четыре проповѣди на Малороссійскомъ языкѣ, сообщилъ, что онѣ представлены ему консуломъ нашимъ въ Бродахъ, а симъ послѣднимъ получены отъ Австрійскаго подданнаго Уніатскаго Священника изъ Лемберга, которой проситъ объ исходатайствованіи дозволенія на напечатаніе сихъ проповѣдей, составленныхъ на всѣ воскресные и праздничные дни церковнаго года, для пользы Малороссіянъ, а также объ оказаніи ему на сей предметъ денежной отъ нашего Правительства помощи. Означенныя проповѣди рассмотрѣны были по распоряженію моему Кіевскимъ Комитетомъ для цензуры духовныхъ книгъ, отъѣвъ коего о нихъ за № 11 считаю нужнымъ предложить при семъ въ списокъ на усмотрѣніе Святѣйшаго Синода, прилагая и самыя проповѣди въ подлинникъ. Оберъ-прокуроръ Графъ Протасовъ. За Директора Фришъ.

б) Выписка изъ отзыва Кіевскаго Комитета для цензуры Духовныхъ книгъ въ канцелярію Оберъ-Прокурора Святѣйшаго Синода отъ 30 Генваря 1848 года за № 11.

Цензурный Комитетъ для Цензуры Духовныхъ книгъ, на разсмотрѣніе коего были присланы 4 проповѣди на Малороссійскомъ языкѣ, присланныя Австрійскимъ подданнымъ Уніатскимъ Священникомъ изъ Лемберга, честь имѣетъ сообщить, что по отзыву Члена сего Комитета, Ректора Семинаріи Архимандрита Антонія, читавшаго оныя проповѣди: 1) Одна проповѣдь — на новый годъ — неоригинальная, а переведенная съ Великорусскаго языка изъ собранія словъ бывшаго Ректора Кіевской Академіи Архимандрита Иннокентія, что нынѣ Преосвященный Архіепископъ Харьковскій. 2) Другая проповѣдь — въ день Успенія пресвятыя Богородицы — довольно хорошая, только въ ней на стр. 15 слова Писанія: той твою блюсти будетъ главу толкуются по чтенію Вульгаты и разумнію римскихъ католиковъ не о Христѣ Спасителѣ, а о Пресвятой Богородицѣ; есть также выраженія неприличныя, на прим. на стр. 9 „Она (Дѣва Марія) неперевирала Божіими дарами, хотябы они незнати съ чего сложилися¹⁾“. Также на стр. 11, несовсѣмъ приличная молитва къ Божіей матери²⁾. 3) Въ словѣ о томъ, что не должно отлагать покаянія, на 6 стр. помѣщена нескладная повѣсть изъ какихъ-то книгъ взятая „объ одной матери недбавшей о свою душу; котору набожный сынъ никакимъ способомъ не могъ до покаянія привести“. 4) Слово въ недѣлю Мироносицъ очень необработано и наполнено неумѣстными примѣрами, взятыми изъ древней языческой Исторіи о Сце-

¹⁾ Слова чужой вставки — не Вагилевича.

²⁾ На ст. 11 — 39, л. 25 в проповѣди читаемо: „И такъ тотѣ всѣ, котры заслѣплѣны блудомъ своихъ предковъ, отказуютъ тоту честь Маріи дѣвѣ, яку ен самъ гѣсподъ Богъ даетъ, повинни замолкнути; мы жалуючи ихъ слѣпоту удаемося до тебе Маріе дѣво, дивѣючися и радуючися зъ того що тобѣ гѣсподъ сегодня передъ всѣми святыми удѣлилъ въ чести и славы (!) першенство; ты сидишь найближше Бога; тобѣ есть дана вся власть и сила, и по свидѣтельству одного отца, ты своіими молитвами можешъ всячино у Бога выпросити. Царице неба и земли, цы ты въ твоеи несказанной счастливости будешъ памяати и на насъ бѣдныхъ пробывающихъ на земли; цы будешъ на престолѣ величія о тихъ дбати, котри тутъ на семъ свѣтѣ въ нуждѣ и бѣдѣ пробывають? — Здаетъ ми ся любезны брат., Марія дѣва уймаючися за насъ у Бога забезпечила насъ зъ своего престола, что она маєтъ всю материнску любовь и милосердіе до насъ, и наше упованіе на лю повинно быти тѣмъ твердѣйше, бо сегодня Марія дѣва вѣнчається, и она есть не только Матерью найвыжшего, аліи такожь и нашу Матерю о чемъ въ слѣдующей части будетъ толковано.

волѣ, о Клеопатрѣ, о Гладіаторскихъ бояхъ; есть также мѣста противныя нравственному чувству, напр. на 12 стр.¹⁾). Вообще же языкъ, на которомъ написаны эти поученія, есть самый грубый, на которомъ не только печатать, но и говорить церковныя поученія, по его мнѣнію, не слѣдуетъ, дабы подъ предлогомъ общенародности и ложной простоты неискать Русскаго языка, а наипаче неподвергать уничиженію церковную кафедру и проповѣдуемое съ ней Слово Божіе. (Вѣрно: За начальника Отдѣленія Барсовъ).

в) Копія. № 21. 1849 года-января 10 дня по Указу Его Импер. Величества, Святѣйшій Правительствующій Синодъ слушали предложеніе Его Сіятельства Г. Оберъ-Прокурора св. Синода, Графа Ник. Андр. Протасова, по дѣлу о рукописи составленной Австрійскимъ подданнымъ Уніатскимъ Священникомъ проповѣди на всѣ воскресные и праздничные дни церковнаго года для пользы Малороссіянъ. Приказали: По несуществованію надобности въ изданіи особыхъ проповѣдей на Малороссійскомъ нарѣчій и по замѣченнымъ со стороны Кіевского Комитета для Цензуры Духовныхъ книгъ недостаткамъ въ вышеупомянутыхъ проповѣдяхъ на означенномъ нарѣчій, представленныхъ Австрійскимъ подданнымъ, Уніатскимъ Священникомъ изъ Лемберга, Святѣйшій Синодъ опредѣляетъ: проповѣди сдать въ Синодальный Архивъ для храненія впредь до востребованія; въ канцелярію же Оберъ-Прокурора передать выписку изъ сего опредѣленія. Подлинное опредѣленіе 19 января 1849 года подписали: Никаронъ митрополитъ Новгор. и СПтб. Іона митрополитъ, Инокентій аеппъ Херсонскій; Игнатій аеппъ Воронежскій; Гедеонъ аеппъ Полтавскій; оберъ-священникъ Василій Кутневичъ; оберъ-секретарь Ілья Бейеръ; секретарь Григорій Севастьяновъ; протоколистъ Диковъ.

¹⁾ В рукописі (ст. 12, л. 6) одмічено NB ось такий уступ: „Также повиннысьмо и тогда показатись смѣлими, колисмо въ припадку утратили свою невинность и спасеніе. Хотбы хваливъ того парубка, котрый быся далъ на пѣдмову якоисъ распустной жѣнки, або якоисъ иншой (додано—важною) особы, и черезъ того, шо тота особа въ великого и богато роду, хрѣху (!) нечистоты нехотѣвъ бы противитисѣ? Хотбы похваливъ тому дѣвку, котра несмѣла бы противитисѣ похоти якоисъ особы, черезъ того, шо тота особа изъ богато и славного роду. Памятайте, шо черезъ того, шо декотріи люде другимъ дуже пѣдлагають, черезъ верхъ пѣтъдаютьсѣ, й надто богато имъ уваджають — не троха лиха на свѣтѣ буває“. — (Чи не вказівка на відношене „панства“ до „хлопства“, яке підчас панщини зазнало від вельможних не мало „ласки“?)

1. Слово о томъ что покаяніе не треба откладати.

Отголѣ начѣ Ісусъ проповѣдати: покайтесьѣ приближи бо сѣ царствіе небесное. Маѣ. IV, 17.

Вѣттакъ зачалъ Ісусъ проповѣдати: покайтесьѣ бо приближилось царство небесне.

На початку христіанства было всему миру отъ разу звѣстно, что тайною крещенія (!) грѣхъ первородный (съ котрымъ кождый родится черезъ грѣхъ прародителевъ) и всѣ мнши грѣхи отпускаются, и чоловікъ крещеніемъ на ново родится; черезъ того богато людей молодыхъ и старыхъ, только передъ смертю въ остатной годинѣ своего житья креститися жадали, чтобы такимъ способомъ, якъ ново нарощена дитина просто прійшли до царства небесного. И тоти люди передъ крещеніемъ називалися оглашенными, а по крещенію вѣрными. Али что черезъ сесу поведѣнку трафлялося: правда что богато въ нихъ было счастливыми и якъ собѣ желали, такъ ся имъ стало; али богато въ (нихъ¹⁾ поумирало некрещенными, и что неуспѣлося ихъ водою и духомъ окрестити, якъ погане на вѣки пропали. Кто бы теперѣшними часами по давному звичаю крещеніе ажъ до смерти откладывалъ, и межи нами жилъ некрещенный, былъ бы отъ кождого высмѣяный и нерозумнымъ називанный. А тимъ больше заслугуетъ той быти высмѣянымъ и завстиданнымъ, котрій покаяніе своего житя до остатной години откладаетъ. Бо якъ грѣхъ есть двоякій, первородный и учиненный, такъ и крещеніе есть двояке: крещеніе водою и крещеніе тайною покаянія. Первородный грѣхъ тайною крещенія обмывається, а учиненный грѣхъ лишается — и тимъ страшнѣйшій есть чимъ розмайнѣйшій. Черезъ того, абы и насъ въ другомъ крещенію то есть въ покаянію, за то что его откладываемо, смерть несподѣванно неспоткала, якъ колись немало оглашенныхъ: буду вамъ говорити сегодне о томъ, что страшна рѣчь есть покаяніе откладати до остатной години своего житья, и чтобы сте сесе могли ясно порозумѣти, коротко ростолкую вамъ что: 1) чимъ дальше откладываемъ наше покаяніе, тимъ тяжше прійдетъ намъ оно зачати. (и что)²⁾ 2) намъ не есть извѣстно цы будемъ мати только часу абы сѣмо могли покаяніе наше закончити.

І. Коли бы покаяніе на томъ залежало, абы тяжко сдыхати и плакати за грѣхи при сповѣди и при молитвахъ, тогда покаяніе немоглобы тяжкимъ называтися, ани шкодило бы его откладати. Бо чоловікъ уже въ природы такій есть, что по кождомъ лихомъ дѣлѣ жалуеть, кается

¹⁾ дописано олівцем.

²⁾ зачеркнуено оловцем і дописано: „а притомъ“.

и немає супокоя; и для того, чтобы ся ему провиня отпустила, до молит-овъ (!) навертается. Али не только на томъ одномъ залежитъ правдиве покаяніе, черезъ котре можна бы мати отпущеніе грѣховъ, ласку божу, спокойне сумнѣнье и чисте сердце. Бо насъ отъ грѣховъ не можеть очистити, али въздыханіе, хотѣбы оно въ глубины сердца походило, али жалъ съ горкимъ плачемъ, али сповѣдь, хотѣбы найменьшій грѣхъ на ней выповѣлисьмо, напоследѣи али чтанье псалмовъ и молитовъ на покаяніе, хотѣбы каждого дня повтарялося; коли при всемъ томъ неотвѣтнимо гадки свои, и житѣе непоправимо. Бо лише таке покаяніе при котромъ отвѣтнимо лихи гадки, желанія и дѣла, таке, кажу, покаяніе есть Богу милымъ и для души спасительнымъ. Что оно тимъ тяжше зачати и допроводити, чимъ дальше откладалося видно дѣло; бо чимъ больше разовъ грѣхъ повтаряется, тимъ сильнѣйше въ сердци нашемъ вкореняется, и мы тимъ слабиши стаемся его неремочи.

Что сесе такъ ся дѣеть, каждому звѣстно, каждый знаеть, что коли кто деякій грѣхъ повтаряеть, мало помалу до него привыкаетъ: першій разъ тяжко отважитися до одного або до другого грѣха, другій разъ уже легче приходитъ, третій разъ еще легче, и такъ чловѣкъ въ самой привычки страшнымъ грѣшникомъ застаеть. Кому не есть извѣстно, що привычка поводитъ и завѣдуетъ чловѣкомъ? Кому не есть извѣстно, что привычка такъ запутаеть чловѣка, чтося высотати не можеть? Кому не есть извѣстно, что привычка, другою природою робится? — а что своей природы стречися не есть въ нашей силѣ? Красно описуетъ пророкъ Іеремѣя привычку перемѣнену въ природу: Коли Арабинъ перемѣнить свою чорну барву, а рысь скинетъ зъ себе свою таркату шкуру, то тогда и тотѣ, котри до лихого привыкли зможуть добре робити (XIII, 23). Якъ сильна есть привычка, переконаются всѣ грѣшники, богато разовъ жалуютъ за свои грѣхи и мѣняютъ свое житѣе поправити, али еще не встигли спамятатися, коли уже знову впади въ свой передній грѣхъ. Паница зарѣкается больше не пити, блудникъ зарѣкается больше нечистотою негрѣштити, обесудникъ (поймаетъ) обѣцуетъ языкъ за зубами держати, али чому жъ жаденъ зъ нихъ недотримуеть своей обѣцанки? — Тому, бо они привыкли до питья, до блуда и нечистоты, до обесуды и брехонь; — а привычку покинути дуже тяжко приходитъ. Коли бы были зъ початку противилися хѣти до грѣха такъ, якъ ся належитъ, не прійшлобы было до привычки, а привычка непрерывшлабы была въ другу природу; и такъ не привычка нами али мы привычкою былибы сьмо завѣдовали. При томъ еще и того несчастье лучится, что зъ одного грѣха сто иншихъ плодится — и такъ, кто передъ того несиловался одного ворога перемочи, теперъ зъ стома боротися маеть. Знаемо, что коли зъ початку малый бурянь зъ города дѣ-

нуємося выполоти, той бурянь вѣттакъ по цѣломъ городѣ розростется и все добрѣ насѣня заглушить — такъ что вся праца и заходъ безъ хосна востануть, такъ что колибысмо хотѣли вычистити ажъ тогда городъ, дуже великои роботы треба. Отже жъ такъ и житє грѣшника, котрій отъ дня до дня въ больше грѣхи впадаєть, что якъ люты вороги его гублять (такъ что онъ)¹⁾ якъ насѣня подѣ буряномъ заглушуетъ и якъ соль на водѣ растаплиетъ и на вѣки пропадетъ. Уже зъ сего видно, что чимъ глубше въ болото грѣховъ заграязнено, тымъ тяжше намъ прїидетъ грѣхи свои перемочи.

Якъ вороги есть всяки, такъ и способъ всякій добираетъ, абы ихъ перемочи: ивнимъ способомъ боронимся отъ врага човѣка, ивнимъ отъ врага звѣра, такъ и на грѣхъ есть иишій способъ чтобы его перемочи. Способы, котрима можемо перемочи душевныхъ враговъ, то есть грѣхи, суть сеси: заповѣди божи, коли ихъ пазимо²⁾, сумнѣнье, коли на его напомниманіе уважаемо, мѣркованье и розвага въ нашей головѣ. Колижъ мы сесы намъ давы способы неупотребляемо, али лишаемо абы якъ зброя заржавѣли, то чимъ же вѣттакъ будемъ боронитися отъ грѣха? Коли свое сумнѣнье заглушимо, а розумъ заморочимо, кто насъ побудитъ абы покаятися, абы поправити житя и врага душевного перемочи? Той, котрій такъ робить подобный есть до жолнѣра, котрій на войнѣ отъ враговъ доти неборонитъ, доки они ему все тѣло непоранили: али тогда уже поздно боронитъ, коли вся сила пусто и дурно утратилъ.

Нема большого несчастья и безумности, якъ свое покаяніе отъ дня до дня откладывать; бо что дня грѣхъ надѣ нами робитъ сильнѣйшій, а мы слаби; а черезъ того тяжко приходитъ намъ покаятися. При томъ еще и того незнаемо цы будемо мати досить часу покаятися.

II. Уже съ того, что покаяніе намъ тяжко приходитъ, видно же на него спускаться неможна, бо кожде тяжке дѣло тяжко зачинаетъ и тяжко кончитъ. Котрій грѣшникъ зачнетъ тогда покаяніе, коли грѣхъ въ другу природу перемѣнитъ? Цы легче тогда будетъ скончити покаяніе, якъ теперь, коли еще при початку грѣха есть? Али даймо на того чтобы можна щиро покаятися, того самого дня, котрого човѣкъ муситъ умерти, ктожъ знаетъ на передъ годину своєи смерти? Кто маєть тугу силу на одну пядь свое житє продолжити, и вызначити собѣ день своєи смерти, чтобы собѣ откласти дни на покаяніе? Той богачъ о котромъ Евангеліе споминаєть: надѣялся долго жити, али ошукался, бо еще той самой ночи передъ котрою робилъ собѣ на долге житє на-

¹⁾ зачеркнуто, поставлено „и“.

²⁾ Сей виразъ підчеркнуто олівцемъ і на маргінесі замічено — „ва-лахишъ“.

дѣю, была взята его душа, и съ того что собралъ что ему лишилося? Цы не знаеть кождый въ насъ же житье наше есть подобне до тѣни, котру дѣля задрѣти можна, якъ передъ очима нашими счезаетъ? Цы не знаете что пророкъ Давидъ кажетъ: чоловікъ якъ трава, а дни его якъ цвѣтъ полевой отцвитають (Псал. СІІ). Ани молодой, ани старый, ани богатый ани убогий не есть скученый отъ немилосѣрднои косы смерти. Ты молодой тѣшился въ того, что отъ теперь еще будешь долго жити, али кто можетъ забеспечити ся въ твоей надѣи? — цыс невидѣлъ, что еще молодшихъ отъ тебе на марахъ выносили до гроба? — цы не знаешь что наветъ дуба силно вкоренного въ земли вѣтеръ ввалить? Чтожь тобѣ скажу старый чоловіче, котрый надъ гробомъ трясешься? Коротко сказавши тысяча пригодъ можуть намъ житье отбрати — а никто не можетъ его продолжити; бо цы жь неумираеть богато лкдій, котри хотѣлибы еще жити?

Подумаи собѣ чоловіче, что хотѣбься былъ жилъ отъ Адама аж до сегодня, то еще и тогда неназвалбься свое житье долгимъ (!), али бысь дивовался, что оно такъ борзо скончилось. Чтожь можна сказать о вѣку який теперь люде проживають? Цы не есть вѣкъ нашъ якъ роса, котра скоро сонце вйдетъ заразъ счезаетъ? цы не есть житье чоловіческе якъ паутина, котрой дѣля доткнешься, то ся порветъ? Черезъ тото пилуй за вчасу чоловіче, житье твое поправити, бо який въ сего свѣта отходишь, такой прйдешь и на тамтой свѣтъ; коли отходишь чистый можешь надѣятися гаразду, а коли отходишь грѣшный такъ очѣкуеть на тебе кара.

Коли жь такъ неизвѣстна есть година нашей смерти, для того страшно и небеспечно покаянiе откладати. Знаходитъ ся красна повѣсть въ книгахъ о одной матери недбалой о свою душу, котру набожный (сынъ) ниякимъ способомъ немогъ до покаянiя привести — и для того одного разу запросилъ еи темной ночи до себе на вечерю, али латарн передъ нею нести заказалъ. Черезъ тото что дорога по над глубокой яръ ишла и дуже темно было, мати при кождомъ ступни кричала: сыну, кажи дати свѣтла! бо что ступну боюся чтобымъ въ пропасть неупала. Тогда сынъ еи отповѣлъ: боишься — есть чого боятися мати! Каждый ступень есть ти страшный для тѣла безъ свѣтла, али еще страшнѣйшій есть онъ для твоеи душѣ, коли не запалишь душевное свѣтло покаянiе, бо въ темнотѣ твоеи то есть въ грѣхахъ впадешь въ большу пропасть нѣжь котра есть подъ нашими ногами. Въ сѣи повѣсти хороша наука есть для насъ: бо кождый грѣшникъ такъ блиско пропасти находится якъ тота мати, и незнаеть коли остатна на него прйдетъ година, коли остатный разъ ступить и упадетъ въ пропасть! Незнаешь ты панице, цы nebudeť сесе послѣдне твое питье! — Такъ ани ты нечистый не-

знаешь, что за послѣднимъ твоимъ нечистымъ дѣломъ наступитъ твоя погибель! Чтожъ о тихъ скажу, котри отъ сихъ еще горьши, на котрихъ небо и земля повстаетъ и отомститися хочеть?

Тутъ можна запытатися: чоловіче, або ты невѣришь, что тобѣ Богъ грѣхи простить, або вѣришь? Коли невѣришь чомужь ворога страшного и лютого неперепросишь и неперестанешь дражити? А коли вѣришь что ти Богъ грѣхи простить, якъ есь безбожный, что Бога для того ображаешь, же онъ есть милосердный и тобѣ отпустить? Коли Богъ есть добрый, то для того ты повиненъ быти лихимъ? Коли онъ есть милосердный, то ты повиненъ грѣшити, абы онъ малъ способъ тобѣ отпустить? Запытаю ся тебе грѣшнику: цы надѣнешся долго жити, або нѣ? Коли жъ надѣнешъ ся, цы неовиненъ есь ему дяковати, что ти далъ таку дорогу рѣчь, котру тысячу иншихъ немають. Якъ можешь быти такъ легкомысленный и гадати, что ти Богъ далъ долше житье отъ другихъ, на тото абы съ его долше гнѣвилъ? А коли ненадѣнешся долго жити, здоровый разумъ наказуетъ ти, короткій часъ своего житья, для хосна души обернути. Теперь есть часъ, теперь зачнѣте о вашемъ гараздѣ дбати, теперь зачнѣте о вашемъ покаянїи гадати; перестаньте таки дѣла робити, по котрихъ колись будете каятися что есте ихъ робили; покиньте таки дѣла, котри на семъ або на тамтомъ свѣтѣ будете оплаковати. Теперь есть часъ, коли еще маєте силу лихи дѣла покинути, а добры робити. Бо памятайте всѣ грѣшники, что якъ покаянїе откладаете, то або оно вамъ тяжко прїйдетъ, або николи вамъ будетъ его вробити; и цы есть кто такіи безбожный, котрій бы собѣ зичилъ въ грѣхахъ умерти, и якъ грѣшникъ передъ престоломъ страшного судителя небесного стати? Отжежъ отъ сего дня еще возьмѣте собѣ намѣренїе и покладѣте тверду гадку житье свое поправити, уже отъ сего дня жийте такъ якъ святе письмо научаетъ (Сир. V, 8): Не лѣнуйся чоловіче навернутися до Бога, и не откладывай отъ дня до дня твое покаянїе, бо нагле Господь объявитъ свой гнѣвъ, и подѣ часъ кары згинешъ. Наупередъ доки еще не упалъ есь въ смертельну хоробу, смирися, и отъ грѣховъ своихъ отречися; неспирайся завчасу дати обѣцянку покаятися, и неспускайся, что по смерти оправдаешся. Слуханте сесе напомниманїе бо оне есть боже напомниманїе, и кто Бога послушаетъ тому Богъ дастъ обѣщанне свое царство. Аминь. (Рук. 1521, ст. 1—7).

2. Изъ „Слова на Успенїе Богородицы“.

а) Марїя восходитъ на небо крапше отъ сонца, чистѣйше отъ мѣсяца, яснѣйше отъ зѣрѣ, оздобнѣйше отъ зорницы. Иисусъ ей милый и любезный сынъ идетъ напротивъ неи, и она скланяется съ любовью къ нему якъ невѣста въ св. письмѣ, обоймивши своего милого“. (л. 22 — ст. 7).

б) „Коли праведный гнѣвъ божій зрушуется, коли на божій розказъ всѣ небесны духи хапають оружія, чтобы сей злочестивый свѣтъ позаслужѣ укарати; тогда Иисусъ нашъ милосердный спаситель, свѣому прогнѣванному отцу показываетъ свои найсвятѣйши раны; а Марія показываетъ Иисусу свое матиринское сердце подъ котрымъ его девять мѣсяцевъ носила, и такъ гнѣвъ божій отвергается“. (л. 26 об. — ст. 14).

в) Молитва по проповіді: „О царице неба, о наймилосерднѣйша дѣво Маріе! мы припадаемъ въ глубокомъ смиреніи съ херувыми и серафыми передъ величнымъ престоломъ, на котрый ты сегодня вступила; глань (!) ласкаво на насъ, на твои дѣти, котры на тебе твердо уповаемъ, мы еще тутъ на семъ не для — одного горкомъ свѣтѣ пребываемъ и всѣ стараемся прійти тамъ, де ты пануешъ. Пресв. дѣво Маріе можешь намъ помочи до доступенія сего замыслу; выроби намъ у твоего любезного сына ласку, чтобы мы ишли за твоимъ примѣромъ и слѣдовали твоимъ святымъ добротамъ ажъ до конца нашего неразъ тяжкого житья. Поручаемъ тобѣ пречистая дѣво Маріе отъ сегодня на разназавше вѣрный нашъ брай, дай что бы въ немъ православ. (благочест.) вѣра и щире набоженство непоколибимо твердо пребывали; глань (!) также Маріе дѣво ласкаво на того котрому Господь Богъ далъ рядити и панувати въ семъ королевствѣ, на помазану и святу особу нашего цѣсаря, дай чтобы справедливость и покой съ нимъ на престолѣ пановали, дай чтобы подъ его (рядомъ) имѣ найвышого господа гавсегда розширилося, ажъ доки сподобается Богу дати ему вѣнецъ вѣчної счасливости. Сесе есть, Марія дѣво наша сегоднѣшна молитва, мы надѣемся что ты якъ наша мати зъ любви до насъ еи дополнишь, бо ты найближи при святой Троицы; тобѣ по Бозѣ належитъ ся отъ насъ наибольша слава, власть, честь, величіе на всѣ вѣки (часы), и тебе призывають славятъ небо и земля, ангелы и люди (л. 28).

3. Словарні й правописні приклади.

а) З 1-ого Слова: ище — шо — залежи — причини — тѣлеснѣ й дѣшевиѣ сили — зъ збровмъ — выдѣти — кривавивъ — оустромила — гадѣ — сеси — злѣ обычаи — робѣ — вѣтѣзы — вѣтѣвомъ — надъ звичайми — де — безпеку — робомъ (= рабомъ) — нашѣ — завшеде того напередъ своїми шчина мали — бѣла — хѣсна — який кривды чинити — тилко — благимъ — недбали о своей чести — мовчали — лукавымъ и збышнымъ людемъ — ворѣства (сб. ворогованя) — колоту и ворѣства — мѣркѣвати — листового шума бо-йтѣ — потѣмъ вѣтакъ скажу — доброту вѣказувати — зъ отваговъ — што — е — бѣлше — ще — сумлѣнѣе — сумнѣнѣе — приводи —

люцкѣ — завѣсть — сумнѣнѣ (пом.) — и сесе черезъ тото такъ по-
ступае — ненависты — правда (е) матеръ котра ненависть родить, ко-
рень котрій гоненіе приводить, курка підъ котрою находѣтсѣ найцѣ не-
пріѣтел'ства — пошанѣовѣк — почудуе (кого в знач. bewundern) — на
впередъ тым (= перед тым) — буде его спѣлника Ісусового мѣрку-
вати и карати — повтѣкали — тогда — дбаюче — будутъ — люде —
ани — анѣ — же — въ погибелѣ труте — такожде — не дивися —
не сходитсѣ — невітновѣдае — по своєї воли безъ лишне — обходитсѣ
благо и людѣно — не дбае ани на тото шо ся грозить хто на него —
не науприкруесѣ нѣчемъ — вона — миже людьми — не любятъ —
чѣсь — чѣсу (постійно) — мѣсцы — инѣ — ненавидѣть — своєвъ
ревностіювъ — спосѣбъ — христіанска — візнати — вповѣсти — ві-
магае — обѣцѣнку — похвал'но — православну вѣру (постійно) —
віткликали — катѣвъ — вѣнецъ — ване — „Хвала Богу ѣ слава
правамъ цѣсарскимъ мы теперъ не примушенісма за нашу вѣру кровь
проливати“ — жѣдае — „О якъ богато (на боці — много) такихъ
людей є котрі черезъ малый страхъ вѣры своєї пурають и вѣтрѣка-
ютсѣ, черезъ малый хосенъ набожен'ство и вѣру перемѣнюють, черезъ
мале силованіе своєї вѣры таѣтсѣ“ — везнававъ — черезъ верхъ
пѣтъдаютсѣ и имъ уवादжають (= уступають, вгаджають) — віпадки —
не уवादжаюче на ихъ брихливу прозьбу — видати — потѣмъ вітакъ —
иншій — оу царіе — перечитисѣ зъ напасливими жидами (= спро-
тивлятися) — щига — бесѣдѣвъ обсудливихъ варуемсѣ — йно ли-
шень — цы — бол'ше — въ потокъ стрикнути — въ мѣрскомъ бездні
поринати — людіе зневидють — зъ пустихъ бесѣдѣвъ — погибелѣ —
абихсѣ вни невтопивъ — стрекаю — пеке(х)ну пѣтъ — теперъ але,
(поправлено на типеръ али), — „тогда вітакъ ѣ насъ такъ якъ св. му-
чениковъ, ѣнѣ паньскій гнѣвъ и ганьба, ѣнѣ жаденъ розказъ ѣ кара
старшихъ, ѣнѣ жадна паньска ласка и обіцѣнка, анѣ жадна людска
обсуда, не зможи насъ вітъ сеи нашої цѣрквы, ѣ вітъ віры нашихъ
дѣдѣвъ ѣ прадѣдѣвъ вѣтвернути... не лѣнуимосѣ, ѣнѣ встыдаимосѣ до
нашої вѣры признаватисѣ; бо коли мы будемъ встыдатисѣ нашої пра-
вославной вѣры, Ісуса спаса, и его слѣвъ, тажъ добре памѣтаймо на
тото, шо ѣ сынъ Божій (человѣческій) буде встыдатисѣ вітъ насъ тогдѣ,
коли прійдетъ во славіѣ отца небеснаго съ стыми агглами судити насъ
и весь міръ: Амѣнь“.

Поправки: кривда на кривду; від — от; мовчали — молчали;
окіпченя: -овѣ, -евѣ на -ою, -ію; люцке бесѣды — людскіи б—ды;
жовнѣр, жовнѣрскій — воин, военскій; вітакъ — въ пѣслѣди; чѣсами
— часами; везнавав, візнавав — визнавав; яконсь — якои си; втра-
тили — утратили; сегодни — сегодня; тогды — тогда; нѣжь — неже;

котрый — котрій; въ тѣмъ — въ томъ; але — али; вни — внеи; жинокъ муроносиць — женъ.

б) З 4-ого Слова: Въ сихъ набылѣныхъ словахъ — доводъ — яоневажъ — пошановокъ — лишень — старался о томъ — али хотянъ — предся — сесу утѣшну тайну — представляю вамъ любезны братае до розгадуваня — дибля что ся была зачала — доскональны — (туга Б-ці по умершм синови порівнана з туюю невісто по жениху — Пѣсня Пѣснй (!) 5, 8 и 34) — (за-милимъ) горѣла невѣста — божеться и клинеться — либонъ — грижа (в знач. гризота) — слава и величностъ — ва твой всѣ доброты (передше — доброты) — въ пригожномъ ладѣ — розлѣчено представити (в знач. докладно) — хотянъ росповѣлъ бымъ вамъ всѣчино — радощами — витязка Юдиень — сею славну жову — что есьмо набыли — витязки дѣла — сесу — будьте уважливы — (отъ Бога) всѣчино беретя — старунокъ — велики гаразды — вдяка — материнства божого — свѣго — въ землю вагреблено — али — дѣва Марія властью божію скучѣна отъ смерти — ити на встрѣтъ — сего — пробытка — пробытокъ — найвыжшей — дѣтя — дѣтій — жонами — роба божя — добрѣтами — Марія заветѣла всѣ сотворенья (в знач. перейшла) — Марию причисту — вѣствовати (кимъ = опѣкуватися) — воипити — двоити (сумнѣватися) — ученика — жѣно — окрѣме — завсегда — ближе — и сесі причины, котры додають потугу до радости — сегодншій — зъ предѣлка — лицѣмъ божѣмъ, оничѣмъ иншѣмъ — о божѣ всемогущѣмъ — возвышѣна — радуючи ся о своєй пытомои счастливости — недбаеть о ничѣмъ якъ лишѣ о свою славу — любовь Маріи дѣвѣ (dat. зам. gen.)... на небесахъ... есть далеко щирѣйша и хосливѣйша — иншого замыслу — наше убожество, наша безчасностъ, наши слабости, а по дѣколи и наши лукавости — православны христіане — допѣвне — низвѣряться на що (— тратити на дѣю) — поранье (старанье) — поруганье — многі незличены — клеветникі — уменшѣна — на всиленскихъ соборахъ — выдавали (келтовали) — въ нашихъ нѣждахъ и журѣхъ — прибѣгайти (imperat.) — удаваитеся до неи бо она (Марія) гнѣвъ божій потолить — жонѣ — мати части (парти) зъ еи материнскои любві — на пути доскональности — въ тузѣ и журѣ — сыновне упованье на кого — задосытъ причины до радости — сегодншій — обхожуймо вынѣшній прѣзидникъ — отдаватися до побожныхъ молитѣвъ.

Авторство Марка Вовчка.

Подав Василь Доманицький.

Дивна доля випала одному з першорядників письменників українських — Маркови Вовчкови. Блиснув він (чи власне вона — Марія Марковичка) ясною зорею на українському небозводі, закріпив серця українського і не українського читача своїми, як охрестила їх одна реакційна часонись: „мерзостно-отвратительными картинками“¹⁾, тоб то своїми гуманними, проймаючими до мозку кісток оповіданнями з кріпацького життя на Україні, і дуже швидко не чути його стало, десь зник він, умер для українського письменства. Не чути стало його на українському полі вже з половини 1860-их років. А як ще в додачу в вересні 1867 р. помер Опанас Маркович, то й склала ся зараз така, зовсім правдива, здавало ся, легенда: „Як вмер Опанас Василевич, то з ним вмер задля українського письменства і Марко Вовчок, не перестаючи працювати на полі загальноруської (!) літератури“²⁾.

Безперечно, що настоящу правду про те, хто і в якій мірі з подружжя Марковичів був автором „Народніх оповідань“ і взагалі справжнім Марком Вовчком, міг би розказати той, хто особисто добре знав Марковичів, хто перший відкрив нового письменника і завдяки кому побачила світ більша частина усього написаного М. Вовчком, тоб то П. Куліш, що видав „Народні оповідання“ (I том), „Чари“ в збірнику „Хата“ (Спб. 1860) і умістив в „Основі“ кілька її оповідань. Голос такого чоловіка мусів би найбільше заважити. І він заважив справді найбільше... В листі до проф. Огоновського р. 1889 Куліш ось що пише: „Ті опо-

¹⁾ Бібліотека для Чтенія 1859, кн. XI.

²⁾ Петровъ, Очерки истории укр. литературы XIX ст., стр. 374.

відання писали вдвох Марія й Опанас, і в історії української літератури мусимо їх двох уважати одним писателем...“ Маркович „маючи в серцю божу іскру, оповідав живим словом. Гарно проповідував він Христову правду, і як гарно проповідував, так і чинив, між тим коли Марія писала так, а чинила инак. Скільки в Марковички було запеклого егоїзму, стільки в Опанаса саможертвования й любовної щирости“¹⁾).

Так сказав Куліш, а за ним і усі інші люди те саме говорили до самої смерті М. Марковички (р. 1907), і навіть над свіжою її могилою: Марковичці належала тільки фабула, кісткя оповідання, а надати їм душу, зробити їх блискучими малюнками українського життя, надати їм чудову форму що до мови, міг тільки Опанас Маркович. Ніхто, крім хіба дра І. Франка²⁾, не пробував навіть „усумнитися“ в тому, що прорік старий, зневірений, хорий душею Куліш, автор „Історії возсоединенія Руси“, пасквіля на Шевченка і т. и. дивних річей, викликаних його хворобою; ніхто з Українців не прийняв на кредит нових його історичних міркувань та нової критики Шевченка, а те, що наговорив він про Марка Вовчка, прийнято за правдиву, не фальшиву монету.

А проте, як би критики наші потрудилися були вібрати до купи хоч те, що говорив той самий Куліш давніше, тоді коли Марко Вовчок тільки ще проявив ся, то вже одно те звезило б їм принаймні критично поставити ся до категоричного вислову Куліша про авторство Марка Вовчка.

Першу згадку Куліша про Марка Вовчка знаходимо в „Русскомъ Вѣстнику“, яка, правда, нічого не говорить про те, хто саме автор: „Нѣкто, назвавшій себя Маркомъ Вовчкомъ, прислалъ одну тетрадку... принялся ее читать. Читаю и глазамъ своимъ не вѣрю: у меня въ рукахъ чистое, непорочное, полное свѣжести художественное произведение! Было прислано сперва только два небольшихъ разсказа. Я пишу къ автору, я освѣдомляюсь, что это за повѣсти, какъ они написаны. Мнѣ отвѣчаютъ, что живя долго съ народомъ и любя народъ больше всякаго другого общества, авторъ насмотрѣлся на все, что бываетъ въ нашихъ селахъ, наслушался народныхъ разсказовъ, и плодомъ его воспоминаній явились эти небольшие повѣсти“³⁾).

¹⁾ Огоновський, Історія літератури руської. Ч. III, від. I, с. 226.

²⁾ Л.-Н. Вістник 1903, VI, 85 („Новини нашої літератури“).

³⁾ Русскій Вѣстникъ 1857, т. XII, Современная Лѣтопись, 227.

Так пише Куліш в жовтні, як не в падолисті р. 1857 — ніби то він не знає, що автор — Марія Марковичка, а тим часом вже 29 серпня того року Марковичка пише з дороги (з Борзни) до чоловіка: „Бачила Сестру надруковану¹⁾“, — ти получиш усе на тому тижневі, або пізніш ще трохи, або вишле Каменецький з Петербурга“. Бувши тоді ж таки в серпні в Мотронівці у Куліша, де Марковичка познайомилась особисто з ним, вона пише в другому листі: „а всі вже знають, мій друже, що я переслала в Петербург П. А. де-що; все то вже читало і перечитало“... Просили авторку прочитати „Чумака“ — Марковичка прочитала, і додає з сього приводу у листі: „Я його (Куліша) просила не друкувати сих Чумаків, бо почула читаючи йому, що з них ще буде щось добре, а тепереньки — ні ще, тільки догад на добре“²⁾. 11 вересня „Оповідання“ вже були видруковані. Пишучи лист з Орла (від родичів) до чоловіка, М. Марковичка запитує його: „Чи получив ти книжечку од Білозерського? Там всього одинадцять повісток, бо ту, що птиці літали³⁾“, не помістили, чим мене дуже звеселили, за тим, що вона з фантастического роду, а Куліш в предисловії писав, що се факти етнографическі списані, то вона й не іде туди, а проте він каже, що дуже-дуже добра, і міні не оддав. Поправок зовсім нема, щоб тамъ що було вставлено, — ні, тільки де, то счеркнуто, бо каже Куліш, що я дуже сиплю багатствами — треба на далі берегти. Він каже, що се тільки моя проба пера, да чи мало він каже!“²⁾ А з одного пізнійшого листа Куліша до Марії Марковички (15 марта 1860 р.) довідуємо ся, що підчас першого побачення Куліш розмовляв з Марковичкою з приводу її писань — говорив „о гармоніи крупныхъ и мелкихъ частей между собою“²⁾.

Ну, та се все факти невідомі досі, неопубліковані. А от вже й відомі... В листі до Шевченка 26 падолиста того ж таки 1857 р., тоб то коли вже вийшли у світ „Народні оповідання“ Марка Вовчка, Куліш ось що пише: „Побачиш, які дива у нас творять ся: уже й каміння починає вопіяти! Деж пак не диво, що Московка преобразилась в Українку⁴⁾ да такі по-

¹⁾ Сестра — перше оповідання в першому виданню „Народних оповідань“, датованому, правда, слідуючим 1858-им роком.

²⁾ З недрукованих листів Марії Марковички до Оп. Марковича.

³⁾ „Чари“. Марковичка не дала в оригіналі ні одного заголовка до оповідань (усі їх поробив Куліш), через те й говорить вона так про своє оповідання.

⁴⁾ Курсив мій. В. Д.

вісті вдрала, що хоть би й тобі, мій друже, то прийшлись би в міру! Ось побачиш, що́ на світі степові квітки!“¹⁾ Трохи пізнійше, 22 грудня, Куліш послав Шевченкови томик „Оповідань“ з листом: „Посилаю тобі, брате Тарасе, з сею поштою „Оповідання“ Вовчка. Як то ти їх уподобаєш? Пиши щиро, як думаєш, бо ти в нас голова на всю Україну“²⁾. Очевидно, посылка не дійшла до адресата, що сидів тоді у Нижньому Новгороді, і Куліш 1 лютого вдруге послав: „Посилаю тобі, брате Тарасе, удруге Вовчка. Як прочитаєш, то далєбі помолодшаєш! А все таки до мене зараз пиши твоє щире про ёго слово“³⁾.

На сей раз Шевченко очевидно одержав вже книжку, бо в Дневнику своєму з 18 лютого 1858 р. записав про Марковичку: „Малюга (земляк з Київа. В. Д.) увѣдомилъ меня, что Марко Вовчокъ — это псевдонимъ М. А. Марковичъ — и что адресъ ея можно раздобыть у Данила Семеновича Каменецкаго. Какое возвышенное прекрасное созданіе эта женщина! Надо будетъ написать къ ней и благодарить ее за доставленную радость ея вдохновенною книгою“⁴⁾.

Ще в однім листі до Шевченка того ж р. 1858 (без дати) Куліш згадує про писання М. Вовчка, кажучи, що „у нашому товаристві повинна царствувати щира воля суда. Не всюди я те скажу про Марка Вовчка або про Вас, розбіраючи Ваші писання, що скажу в своїй громаді і з того щирого суду, мені здаєть ся, повинна вийти для нашої молодой словесности велика користь“⁵⁾.

Але виїхавши з Петербурга р. 1858 на хутір до себе, Куліш раптом чогось розгнівав ся і на Марка Вовчка і на Шевченка (власне на їх писання). Не знати напевне, з якою позицією звернула ся тоді до Куліша Марковичка — мабуть просила редагувати деякі нові її оповідання, які було задумано або навіть розпочато чи й написано⁶⁾. Але на се (чи щось подібне) Куліш дав таку одсіч через повіреного свого у всіх літературних справах Каменецького: „Что до Вовчка, то рука моя къ нему болѣе не прикоснется. Пускай сличаетъ мою печать съ своими оригиналами и выправляетъ по даннымъ мною образцамъ художественной редакціи“⁷⁾. Если же въ себѣ сомнѣваетъ-

¹⁾ Киевская Старина 1898, II, 231, Письма П. А. Кулиша къ Шевченку. ²⁾ Ibid. 231. ³⁾ Ibid. 233.

⁴⁾ Кониський, Жизнь украинскаго поэта Т. Г. Шевченка, О., 1898, стор. 550. ⁵⁾ Киев. Стар. 1898, II, 233.

⁶⁾ Може бути з тих, що пізнійше видруковані були в „Основі“.

⁷⁾ Курсив мій В. Д.

ся, то пусть ему помогут другие люди со вкусомъ. Я сдѣлалъ для новаго писателя такъ много, какъ никто никогда ни для кого новаго и никому невѣдомаго. Этого съ него довольно. Не вѣкъ же мнѣ разрываться изъ великодушія¹⁾. Печатаніе же новихъ пьесъ должно опредѣлиться количествомъ проданныхъ экземпляровъ²⁾. Таке саме пише він до Каменецького через місяць (в листі з 8 серпня): „...Вовчкомъ зайнятися мнѣ некогда. Вас. Мих.³⁾ имѣеть довольно вкуса. Онъ можетъ сдѣлать исключенія, а это едва ли не главное въ редакціи. Шевченка можно призвать на совѣтъ. Но, право, было бы страшно приостановить мнѣ свои работы, чтобы опять вести писателя, которому уже отворены мною настѣжь двери и показана дорога“!⁴⁾

Таким чином маємо перед очима два факти: Куліш сам узнає за автора Московку, що „преобразилась в Українку“, знає про се якийсь Малиуга в Київа, що в початком 1858 р. був у Нижнім Новгороді, а разом з тим Куліш каже, що йому так багато довело ся попрацювати над оригіналами нового письменника і довести їх до степеня „образцовъ художественной редакціи“, та вже більше рука його до писань Вовчка не доторкнеть ся. Що до першого факту, то можна навести ще кілька доказів, і то не звідки як з самої „Основи“: „Намістник Шевченка, Марко Вовчок, ізріс далеко од батька у чужій науці, а перелетів таки чужі гори, порвав усі пута, не стемілись міцні крила у молодого орляти, і став він на чесну і просту дорогу, дійшов до самої душі народньої“⁵⁾. І знов: „Наш Марко Вовчок, як бжолა Божа, випив найкращу росу із квіток нашої мови, бо покохав її, покохав той люд⁶⁾, котрий вплив всі свої думки та гадки, все своє серденько тією мовою. Без любови одна міц його таланту не помогла б йому; нічого б він не вдіяв і одним розумом...“ („Основа, 1861, IV, 83).

Але коли ми маємо кілька висловів Куліша про М. Марковичку, як про автора „Оповідань“, і то такого автора, над яким він попрацював „такъ много, какъ никто никогда ни для кого нового и никому невѣдомаго“, то про авторство Опанаса Мар-

¹⁾ В другім листі до Каменецького про Шевченка ось що він говорить: „Съ Тарасовими сочиненіями нечего спѣшить... А когда позволятъ, пускай Тарасъ отнесется ко мнѣ самъ, а я набиваться съ выправками не хочу, имѣя у себя много работы“ (К. Стар. 1898, V, 236).

²⁾ К. Стар. 1898, V, 235. Лист з 7 липня 1858 р.

³⁾ К. Стар. 1898, V, 241.

⁴⁾ Василь Михайлович Білозерський, півнійший редактор „Основи“.

⁵⁾ Основа 1861, кн. IV, стор. 34. По стилю можна пізнати тут П. Куліша.

⁶⁾ Курсив мій. В. Д.

ковича ніде не знаходимо й натяку, навпаки, маємо одну звістку, що Куліш вважав його лише за доброго критика. Але комплімент сей на його адресу сказаний був його жінці, М. Марковичці, то ще не знати напевне, на скільки щирий був той відзив. „Він (тоб то Куліш) лічить тебе за великого критика, що в тебе єсть чутка якась ніжна — так він сказав мені“, пише в листі до чоловіка М. Марковичка в вересні 1857 р., після побуту у Куліша. І в листах своїх до чоловіка Марковичка, згадуючи багато разів про „Оповідання“, що мають вийти у світ, ніде ні разу не натякнула, що друкують ся, вийдуть і т. и. „наші“ (коли вже не „твої“) оповідання, а виразно каже, що „я послала“, що „Чумака“ ще хотіла б переробити, що пише ось, гостюючи у родичів в Орлі (1857 р.), нові річи і пошле один примірник Кулішеви, а один йому, чоловікови, та й то ще може не все, а хіба витяги, бо усе довго переписувати¹⁾.

На тому становищі, що Опанас був лише „критиком“ писань своєї жінки, стоїмо й ми, бо за тим промовляють фактичні матеріали, що є в наших руках, тоб то оригінали усіх 11 оповідань першого тома „Народних оповідань“, оповідання „Чари“ та частина „Три долі“, написаного вже після виходу в світ І т. „Народн. оповідань“. На тих оригіналах ми бачимо поправки Опанаса Марковича, з тою лише різницею, що поправки 1857 р. (незначні, правда, бо то вже на чисто переписані оригінали) було прийнято, а доволі численні поправки в „Трьох долях“ в бруліоні (в початковій редакції), писаному рукою М. Марковички, усі, окрім одної чи двох, М. Марковичка відкинула, і зовсім слушно (про се буде далі). Вони ж виясняють нам і роль Куліша в редакції Вовчкових оповідань.

Перейдемо до тих оригіналів. В паперах покійної М. Марковички зберігає ся продовгастий зошит, формату листового паперу, у синій твердій бібулі замість окладинки, дуже характерний для Куліша: в таку синю бібулу він оправляв мало не всі рукописи, що попадали до його рук, і по ній самій можна відразу збагнути, що рукопис побував у Куліша²⁾. В зошиті є ори-

¹⁾ Про те, як добре знала мову Марковичка в році 1857, що листи її до чоловіка писані чистою гарною українською мовою, що більша половина українських її творів написана заграницею, де не було чоловіка або іншого кого, хто б помагав її чи поправляв, що нарешті кілька річей написала вона в останні роки свого життя, на сьому тут я не спинаю ся, а відсилаю цікавих до своєї статі „Марія Маркович — автор „Народніх оповідань“ (Л.-Н. В. 1908, кн. I).

²⁾ В таку синю бібулу оправляв Куліш не тільки рукописи, а й

їнали усіх 11 оповідань, що видруковані р. 1857 (датовані 1858-м) Кулішем у Петербурзі під титулом „Народні оповідання Марка Вовчка“, та ще „Чари“ („та що птиці літали“), якої не пустив Куліш в першій томі, бо се оповідання „з фантастического роду“, а умістив його пізнійше в альманаху „Хата“ (Спб. 1860), теж добре поправивши. „Въ „Хату“ вошли и Ваши Чари“ — пише Куліш до М. Марковички в листі з 24 лютого 1860 р. — на которых, по прежнему, неотнятому у меня праву, я набросилъ покровъ старинной легенды“¹⁾.

Сі оригінали після того, як видруковано було книжку, Куліш повернув Марковичці, і вони доховали ся серед її паперів аж до наших часів. По сих оригіналах перш за все можна встановити хронологію оповідань, бо під більшою частиною їх стоять дати, які Куліш в оригіналі позакреслював. Крім хронології під оповіданнями, маємо ще й хронологію того, в якому порядку прибували вони до Куліша, бо безперечно вони не відразу були до нього послані. Сам Куліш в XII кн. „Русскаго Вѣстника“ за р. 1857 оповідає, що „въ числѣ матеріаловъ, доставленныхъ мнѣ изъ разныхъ концовъ Малороссіи для дальнѣйшихъ томовъ Записокъ о Южной Руси, нѣкто, назвавшій себя Маркомъ Вовчкомъ, прислалъ одну тетрадку. Взглянувъ на нее мелькомъ, я принялъ написанное въ ней за стенографію съ народныхъ разсказовъ, по моимъ образцамъ, и отложилъ къ мѣсту до другого времени. Тетрадка лежитъ у меня на столѣ недѣлю и другую. Наконецъ я удосужился и принялся ее читать. Читаю — и глазамъ своимъ не вѣрю: у меня въ рукахъ чистое, непорочное, полное свѣжести художественное произведеніе! Было прислано сперва только два небольшихъ разсказа“²⁾.

Куліш каже, що прислано було спочатку два оповідання, і се були безперечно „Викуп“ та „Знай, Ляше“ (пізнійше „Отець Андрій“). (До речи завважу, що ні одно оповідання в оригіналі не мало заголовка — усі їх повигадував Куліш — тим то й виглядали вони справді неначе якісь етнографічні записи). „Викуп“ в оригіналі Куліш позначив цифрою I, „Знай Ляше“ — II. Що се була немов особна якась цілість, знати й з приписки автора під другим оповіданням: „Оба разсказа — истинныя проис-

відбитки з „Основы“ та ин., як се можна бачити в Чернігівському музею ім. В. Тарновського та в бібліотеці „Кіевскої Старни“.

¹⁾ З недрукованих листів до Марії Марковички.

²⁾ Русскій Вѣстникъ 1857, XII, Современная Лѣтопись, 227.

шествія. Послѣднее случилось недалеко отъ Звенигородки". Дат під оповіданнями нема.

Але коли правда, що послано було зразу до Куліша тільки два оповідання, то готово було вже в той час багато більше, аж 8, бо усі 8 (а між ними й „Викуп“ та „Знай, Ляше“) писані на однаковому папері, однаковим атраментом, однаковим великим, чітким, розбірним письмом, і як можна догадувати ся з дат під оповіданнями — написані протягом одного тижня. Написані — я розумію як переписані, виготовлені до висилки Кулішеви, а коли справді вони повстали, для сього нема ніяких даєних — можна лише догадувати ся, що вже в Немирові, тобто в рр. 1856—1857.

Переписані вони в такім порядку: III — Свекруха (без дати), IV — Чумак (без дати), V — Одарка 15 цвітня 1857, VI — Максим Грімач 16 цвітня, VII — Сон 18 цвітня, VIII — Чари 23 цвітня. Повстає питання: чи перші два оповідання послані були в якісь інші копії (на що нема підстав), чи такі послані були отсі оригінали, що ми маємо, а решта 6 — пізнійше, коли вже Куліш звернув ся до автора? Але ніхто не може поручити ся, що Куліш в „Русському Вѣстнику“ не ужив містифікації: трудно думати, щоб автор, посылаючи свої писання, не подав своєї адреси (Немирів), не написав якомсь листа... Висовую сей сумнів тому, що характер письма перших 8 оповідань зовсім однаковий (зовсім не те бачимо на оповіданнях IX—XII!), і сильно виглядає на те, що усі 8 послані були до Куліша разом десь після 23 цвітня 1857 р. Друга порція оповідань вислана була Кулішеви у липні: „Сестра“ датована 1 іюля, „Козацька кров“ 2 липця, „Козачка“ 4 іюля, „Панська воля“ 8 липця, отже антракт був аж два місяці, і се немов справджує слова Куліша, що перші оповідання лежали у нього кілька тижнів. Писані сї оповідання нашивдку, дрібним письмом, на іншому папері (перші 8 на парижському рожевому, а сї вже на сірому російському, фабрики Аристархова). Потім, перші 8 очевидно були переписані в Петербурзі до друку, бо в оригіналах дуже мало або й зовсім нема поправок, тим часом як порівняння їх з друком показує, що поправок було чимало (се й дало привід М. Марковичці писати до чоловіка про Кулішеві поправки: „Поправок зовсім нема, щоб там що було вставлено,—ні, тільки де, то счеркнуто“), а останні 4 оповідання вже не переписували ся, а просто виправив їх Куліш до друку (текст, наголоси, абзаци) і віддав в друкарню складати; через се ми

й бачимо там приписки олівцем: „Signat. 2“, „Sert. 25“, „набирать до сихъ поръ“, прізвища складачів: Куртнер, Усачев, наказ Куліша: „смотрите же: въ зеленѣчку“ (який, правда, не поміг нічого, бо склали таки „в зелепочку“) та інше.

Цензорський дозвіл на книзі позначено 7 августа 1857, очевидно тільки після 7 серпня почали складати, а 29 серпня Марковичка була у Куліша в Мотронівці і бачила там вже надруковане оповідання Сестра (Куліш у книжці дав оповіданням свій порядок).

Така історія повстання першого тому „Народніх оповідань“, як свідчать про те їх оригінали.

Тепер звернемо ся до участі в сих оповіданнях Опанаса Марковича та Куліша.

Що до участі Опанаса Марковича, то вона безперечно була, і була чимала: Опанас Марк. був не тільки критиком перших літературних проб своєї жінки, але бувши найпершим учителем її що до мови, поки вона потім не перегнала свого учителя, він безперечно виправляв мову в писаннях її, — краще сказати не виправляв, а давав над текстом свої варіанти. Правда, ті оригінали з р. 1857, що в наших руках, не говорять нічого про такі поважні поправки, бо переписані вони на чисто, але про се, перш за все, найкраще свідчить шматок брудіона оповідання „Три долі“, написаного найпевнійше заграницею, коли подружжя Марковичі були там разом в р. 1859—1860. На тих 4 сторінках поштового паперу, що зберегли ся (брудіон оповідання), ми бачимо дуже багато поправок (дописок над текстом). Правда, М. Марковичка з усіх їх тільки на дві згодила ся, але то вже інша річ: се свідчить тільки про те, що у неї почуте артизму розвинене було більше, як у чоловіка. Справді, чи не краще сказати: за нелюбого йти (Марковичка), як віддаватись (поправка Оп. Марковича)? або: мати вмовляти стане — як: буде вмовляти та напoлїгати? або: та він і не знає і не дбає, що ти кохаш, як: та йому байдуже... не дбає, чи ти живеш на світі, чи ні? або: лихо із тим коханням — ніж: морока із тим...? або: й пішла до господи тиха та ясна — ніж: пішла помалу до хати, сама як світло поночі? або: коли вже на правду йде — як: коли вже за правду годить ся? або: усміхаєть ся зимно — як: усміхнувши ся, ні гадки? або: твоя правда — як: правда, на лишенько? Ні на

одну з тих поправок чоловіка Марковичка не пристала. Крім того Ол. Маркович додає ще подекуди слова і цілі речення, на які авторка теж не пристала, бо вони були зовсім зайві.

Щоб поправок таких Опанаса Марковича що до стилю та мови було менше і в тих 12 оповіданнях, оригінали яких збереглися, трудно думати, але разом з тим не може бути сумніву, що й в тих оповіданнях авторка не могла пристати не вагаючись на всі поправки, а кермувала ся більше своїм художничим чутем. Само собою, що де була явна помилка що до українського синтаксису або фонетики, то тут суперечок не могло бути: авторка почувала добре, що вона робить багато помилок і що до української мови, а ще більше що до вимови, а разом з тим правопису. Навіть вже в останні роки (1902), коли посидала вона до „Кіевской Старини“ казку („Чортова пригода“) і чоловік її (д. Лобач-Жученко), що переписував з бруїона оповідання, запитав, якої правописи (особливо що до і, и, ы) треба додержувати, то вона відказала: „Там краще знають, як треба — поправлять!“

Треба правду сказати, в останніх своїх, незадовго до смерті, писаннях Марковичка пише вже виробленим правописом і сливе що не робить помилок проти української фонетики. Се не трудно пояснити тим, що в останні часи (1878 р.) вона жила серед українського люду (1878—1885 в Чорноморії і в Ставрополі, 1885—1893 в Київщині, в Канівському повіті, 1899—1906 р. в Ставропольск. губ.), при тім жила не тільки серед нього, а й з ним, і переважно з ним, і незвичайно чутке ухо її вхопило найтонші відтінки української мови. Сього не може досягти відразу людина, яка б талановита, навіть ієніяльна, вона не була, що приїхала на Україну з Московщини з самим мінімальним знанням української мови. І от за шість літ побуту свого на Україні вона справді на диво не тільки вивчила ся, а й вистудіювала українську мову, знала її так, як дуже небагато Українців її так знають, а все ж писала (та певно й вимовляла) із значними помилками проти української фонетики, особливо що до твердого і, якого напр. північні Українці органічно не можуть вимовляти. Я подам далі цілу низку таких лінівістичних помилок М. Марковички, які я вибрав з її листів 1857 р. до чоловіка, з оригіналів оповідань переписаних теж 1857 р. і листів та оригіналів оповідань з р. 1859—1867 (підчас побуту заграницею). Завважу лише принагідно, що з листів і оповідань заграничних видно, як на чужині помалу забувала ся українська

мова і як Марковичка все частійше уживає в листах явні русизми, а в оповіданнях ще й польонізми. Сим і поясняється в значній мірі той закид їй, що мова III тому „Народніх оповідань“ значно гірша як в перших двох (і тої мови в III томі ніхто — ані Оп. Маркович, ані Куліш не поправляли — додам ще до того).

Отже найтяжче, як знати, давалося Марковичці українське і, и, ї. Вона пише: жу́рітесь, з тім, з кім, пош́іе, попрікипали, други (=і), литала, посиді́(=и)те, помиркуйте, посивив, змарнила, хлопчіком, хібкú, дрибнесенько, співа, пере́ві(=и)ває, прібіжить, сестрі́ці, дни, рі́бочко, у намі́сті, прі́йжжа, прі́мічаю, повисив, бубонив (=ів), Тімош, які́йсь, вин, по ті́х, жинка, в осе́ні, яки-то, прі́віз, таки (=і), зелені́х, ві́рні́х, прі́витались, прі́мічає, посі́діли, кі́піло, підпі́рас, до церкві́, вишива́нім, прі́йшли, прозв́і(=и), гро́зв́і(=и), двичи, папирчик, що-весні́, благі́й (=ий), в слові́точку, полі́няли, покійно́и, заихала, нічого, вибирався, старо́и, хоро́ши, штані́, широ́ки, здоро́ви, ввичі́, пішли, цві́нта́рь, ого́лити (=їти), очі́пок, бі́ли, скрі́ві, ягі́д, зві́(=и)лися (се все з оригіналів 1857 р.). Правда, дещо можна покласти на карб взагалі неуважного писання; може бути, що писала вона нічого, ягід, очіпок, хороши і т. и., а вимовляла як слід: ні́чого, ягі́д, очі́пок, хоро́ші, але й поза тим бачимо доволі безперечної плутанини між твердим і м'яким і. До кате́горії з неясним і можна зачислити ще й отсі приклади: бі́ску́чий, нина́че, слези́ма, регот, стре́бнула, на дро́жжах, кре́сло, збе́рались, ху́тор, дзвони́цею, мі́х зам. мо́х. Коли додам ще до цього русизми: ка́чає голівкою, сма́зані, обле́гли, чо́тире, та́ку жа́лібну́ зам. тако́ї жа́лібно́ї, то се будуть коли не всі, то в ко́ждім разі характерні́ші помилки Марковички проти української мови і правописи в оригіналах першого тому „Народніх оповідань“ (правописні помилки, подані тут, в оригіналі мало не всі поправлені рукою О. Марковича, але я притягнув їх сюди навмисне на те, щоб показати, як власне писала по українськи М. Марковичка на самому початку своєї літературної праці на українській мові).

Припустім, що оригінали „Оповідань“, послані Кулішеви, поправлені були рукою О. Марковича, а через те сливе що нема помилок що до мови. Але от листи її до чоловіка з того ж таки року 1857 — і в них бачимо те саме: доволі помилок що до правописи і зовсім мало русизмів. Се вже найкрасший документ,

безперечний, бо вже листів що до мови ніхто Марковичці не виправляв.

Отже бачимо в них таке: сіділи, ціх, Немірів, нічь, повіришь, сподиваємось, прїиду, обнимаючи, дāли(=ї), з жинкою, прійшла, цилув, болити, з ведра, у знакомїй(=ої), у Півтаву, і русизми: тебѣ, за теби (може описка), почти, еше, притоптивая, лае (зам. гавкає, хоч сей русизм оден раз знаходимо й у Шевченка в „Катерині“: На кого собаки на улиці лають?)

Значно більше помилок що до мови і правописи, а особливо русизмів, бачило в листах і оповіданнях, написаних за границею (р. 1860—1867). В листах бачимо: обої, прійшов, сїгодня, ліст, приболшай, мізінна пучка, добров, оддїльно, со мною, іграється, помню, работати, переписиваю, хазяева, затушив (= загасив), слїди видні (= видно), ступені (= сходи).

В оригіналах оповідань, написаних за границею (частина їх видрукована в Л.-Н. Вістнику за р. 1908, кн. I—IV), стрічаємо: батюшка (vocat. зам. батюшко), со мною, дзвониця, на столцях, с білими, полимя, висило, біліх, ддинне зеркало, розгледали, із-за двери, по виду своєму, на прекміті, сїмь, спочівати, чорніх, обкуривали, якімісь, к нам, висить, кто, чїсть (= честь), теперь, поповичь, новаго, каліточка, ні обчем, дзвіну, вижислїш, солнце, толкала (= пхала), зеленім (ablat.), поперехрещівана, карабелі, вороні (=и), до церкви, кріслічки, от (= од), хвилию, без сіл (= сили), дурніх, рви (= ровї), садитись, на великомъ, зліплених, гарячі уголя, без помічи, головою, лічіти, знаєть.

Се з одного оповідання „Дяк“ стільки. В иншому знов („Лист III з Парижа“) читаємо: малиновий ковер, волосья і світі і перевіті, коло її двері, садїба, жонки (= жінки), пасека, вісьму (= бсьму), козакова(=ого) унука, дідова кия.

Як бачимо, помилки більше разячі, як в листах і оповіданнях з р. 1857, але коли все ж узяти на увагу, що се й усе, що можна було наприклад винотувати в двох великих оповіданнях (коло 4 аркушів друку), то ще не можна сказати, щоб помилок було багато; тим більше, що помилок проти духа української мови (не проти її чистоти) зовсім не бачимо, небагато їх є і проти українського синтаксису¹⁾. Перечитай, навіть побіжно,

¹⁾ Та ще ж і те треба мати на увазі, що оригінали, які є в наших руках тепер, се все брульони. Переписуючи для посилки в редакцію,

такі оповідання Опанас Маркович, Куліш, чи навіть хто з менших знавців мови¹⁾, і від сих незначних, власне більше формальних, помилок не остало ся б і сліду. Коло першого і другого томів „Оповідань“ походила, як знаємо напевне, рука Куліша і, як можна з певністю думати, в деякій мірі — Опанаса Марковича. Але третій том „Оповідань“, куди увійшли: Кармелюк, Невільничка, Девять братів і десята сестриця Галя і Ведмідь, написаний увесь за границею і рукописи послано просто до друку видавцеві Яковлеву. Очевидно, що там мусіли бути усі отакі гріхи що до мови, які ми тільки що бачили, як ще більше їх не нарobili складачі в друкарні та коректори.

Перейдемо до участі Куліша в „Народніх оповіданнях“ М. Вовчка. Справа з нею зовсім ясна, бо маємо оригінали оповідань, виправлені рукою Куліша. Куліш узяв ся до них радикально. Сам він каже, правда прибільшуючи свої заслуги, що „я сдѣлалъ для новаго писателя такъ много, какъ никто (!) никогда (!) ни для кого (!) новаго и никому невѣдомаго“, дав „образцы художественной редакціи“. Справді, попрацював він над оригіналами багато, але не більше як се робить кожний совісний редактор, коли попаде йому до рук свіжа, нова, видатна праця. А оповіданнями Марковички Куліш, як сам він признаєть ся, не аби як захопив ся: „Читаю и глазамъ своимъ не вѣрю: у меня въ рукахъ чистое, непорочное, полное свѣжести художественное произведение!“ То варто було трохи попрацювати коло таких „произведений“! Ото ж він і дає їм „художественну редакцію“: придумує для кожного оповідання заголовки (у Марковички не було ані однієїнького), на початку, замість motto, подає уривки з народніх пісень або дум, скорочує текст (часами 2—3 сторінки викреслює), додає по кілька рядків, заміняє окремі слова і вирази влучнійшими, на його думку (все се подаю далі, порівнявши оригінали з I-им виданням „Народніх оповідань“). Безперечно, Куліш зробив чималу послугу і авторці,

авторка завше переробляла і виправляла текст (се ми бачимо напр. на „Пройдисвітові“, „Листах з Парижа“, „Медвідь“, писаних за границею: друкований текст значно поправнійший, ніж в оригіналах-брульонах. А вже ж тексту не виправляли ні в редакції „Вечерниць“, ні в ред. „Мети“ — навпаки, там побожно репродукували навіть усі явні помилки!

¹⁾ Куліш, як ми бачили, вважає, що міг би добре редагувати оповідання Марковички наприклад Вас. Білозерський.

і українській літературі, бо з художественного і без того твору зробив перлину, якою і що до змісту і що до форми любується не одно покоління, особливо останньою (блискучою мовою). Але тут як раз і важно нам знати, що саме з тих „багатств“ народньої мови належить Марковичці, а що Кулішеви, і в будучому науковому виданню се неодмінно мусить бути показано. Як видно з поданого нами далі матеріалу, процент поліпшень з боку Куліша що до самої мови зовсім невеликий, а часом можна навіть сказати, що поліпшення ті не зовсім щасливі і скорше виглядають як погіршення. Наприклад Марковичка зовсім, як треба, пише: хрест, хрестини, хрестить, перехрестити, а Куліш скрізь виправляє на: крест, крестини, перекрестити і т. и.; М. пише: прикіпів на місці, К. поправляє: на місті (!); замість: „а дурить нас не гоже“ переіначив: „а дурить нам не гоже“ („Сон“), зам. пройде, проїде — прийде (!), зам. од шуліки — од шуліка (!). Повикидав він чимало характерних подільських виразів і позаміняв їх середньо та східно-українськими; викинув напр.: розпач (змінив на: одчай), крок (ступінь), хвилька (мінутка), поскаржитись (пожалітись), дочекати (дождати ся), ганити (зневажати), затриматись (підождати), лишати (кидати), здобувок (здобуток), відтоді (з того часу), пожартувати (пошуткувати), засинати (засипати), одмолоділа (помолодшала), захоровала (занедужала), різні (всякі), сукню прасовати (плаття вигладити), небіжчик (покійник), навідати (одвідати), покохала (полюбила); дрібніші поправки: замість теї — тої, бодай — богдай, Панас — Опанас, хоч — хоть, тоді — тогді, зам. від — скрізь од, мабуть — мабуть, Яків — Яков, пахуще — пахуче, почне — пічне, грюкає — грукає, ссяють — сяють, за мене — про мене, біля — коло, тсе — отсе, хай — нехай та инше.

Марковичка була вдячна Кулішеви за поправки, бо високо ставила його авторитет, як українського діяча на літературній ниві. Ніколи ні одним словом ніде не обмовилась вона, що щось не по її поправлено, переіменено: вона на літерацьку амбіцію не хорувала. І от пізніше, коли порвані були у неї з Кулішем на завше стосунки, вона проте присвячує йому одно з своїх оповідань у III томі, а ще пізніше, уже по смерті Куліша, коли Л. Пантелєєв у своїй книжці: „Изъ воспоминаній прошлаго“ (1905 р.), забувши дещо, а певніше — мало знавши про петербурських Українців, зневажливо і неправдиво розказав про Куліша, вона написала до газети „Русскія Вѣдомости“ (де вперше

друкували ся ті спомини Пантелеева) лист, в якому протестує проти перекручувань автора і, визнаючи всі гріхи старого Куліша, боронить Куліша молодого, достойного і щирого працівника на українській ниві...¹⁾ Тільки не знала вона, що той самий Куліш так їй віддячив, що з його легкої руки її розвінчано було, як українську письменницю і найменовано навіть „нахабною кацапкою, що вкрала почесний (літератський) вінець“.

Але може й краще, що вона не знала...

Тепер зберемо до купи те, що говорило ся: 1) Куліш сам не один раз називає М. Марковичку автором „Оповідань“, як раз в ті часи, коли вони тільки що появили ся; 2) Опанаса Марковича він ніде не називає автором, — найбільше хіба чутким критиком; 3) Опанас Марківчич дійсно поправляв мову в писаннях М. Марковички, але вона до тих поправок ставилась критично; 4) писала М. Марковичка з помилками і проти мови і проти правопису українського, але помилки ті не такі вже й великі, хоч все ж, щоб не вражати читача, вимагали чиеїсь редакторської руки; 5) Куліш пильно проредатгував увесь I том „Оповідань“ (правдоподібно, так само і другий, в „Основи“), але редакція його не була чимсь надзвичайним; 6) М. Марковичка 1857 р. володіла українською мовою чи не свободнійше, як заграницею, а тим часом заграницею написала цілу серію українських оповідань, яких її ніхто не поправляв, нарешті, як знаємо, 7) кілька оповідань написала вона в останні роки свого життя. Все се, узятє разом, безперечно промовляє за те, що всякі розмови не тільки про Опанаса Марковича, як автора, а навіть про спільне авторство Марковичів — безпідставні, і справжнім автором, справжнім Марком Вовчком був не хто инший, як Марія Марковичка²⁾.

¹⁾ Про се буде в одній з найблизших книжок Л.-Н. Вістника.

²⁾ Уже сі рядки були видруковані, як одержав я від рідного брата М. Марковички, Дмитра Вілінського, дуже цінні спомини про сестру. Сей брат 10 літ жив в родині Марковичів (від р. 1851—1861), жив як раз в ті часи, коли М. Марковичка почала писати по українськи і рішучо стоїть на тому, що власне вона була автором, хоча й зроду Великороска, а Опанас Маркевич не міг бути не тільки „творцем чогось суцільного і викінченого, але навіть керманичем („руководителем“) Марії Александровни в її літературній роботі...“ В. Д.

С Е С Т Р А.

(Народні оповідання, 1858, 1—34).

Заголовок в оригіналі не було. Куліш спочатку був дав заголовок Тітка, а тоді закреслив і під низом написав Сестра. Нумерація XI (хронологічно). Розділи теж скрізь Куліш позначив.

Друкований текст:

Оригінал.

Стор. 1.

Ряд. 3: ..наче снитця

— 4: хтось у колиці

— 6: якъ поховали пані-матку

— 8: було каже,

— 9: нехай уже діточки,

— 2 зн.: хотъ тамъ

— 1 „ Ажъ ось

Стор. 2.

Ряд. 2: Мій женихъ був...

— 13: Дармо, що...

— 7 ви.: ...любячий до мене!

— 2 „ ніхто нічого не вравив

Стор. 3.

Ряд. 3—4: нехай Богъ милує

— 10: свіжа й повна

— 13: кажуть люде: „як одна

Стор. 4.

Ряд. 13: Та якъ учеплятця,

— 11 зн.: Уже жъ я...

— 6 „ вона свого докаже,

— 3 „ въ ласкавою мовою,

— 2 „ я говорю до неї,

наче снить — привиджуєця.
...въ колиці, до теплихъ пер-
стівъ пригортавъ (се за-
креслив Куліш в оригіналі).

якъ маму поховали (поправлено
рукою К. в оригіналі)

було кажуть (попр. К. в ориг.)

нехай діточки (попр. в ориг.)

хотъ тамъ

коли

мій чоловікъ

Даром, що...

любячий до мене! Горнить ся
було якъ той голуб сивий
(закресл. К. в оригіналі)

ніхто не вравив!

хай Богъ милує

свіжа а повна

...що „як одна...

...вчеплятця

уже я (поправл. К. в ориг.)

а вона...

въ розмовою ласкавою (попр.
К. в оригіналі)

я ваговорю...

Друкований текст:

Оригінал:

Стор. 5.

Ряд. 4: та й кланяється

— 13 зн.: глечичка

— 5 „ слізьми вливаюсь

Стор. 6.

Ряд. 3: братовихъ дівчатокъ

— 5: й не злічити

— 10: якъ ўзликъ

— 5 зн.: вінъ, веселий, увійшовъ

Стор. 7.

Ряд. 12: Що мати їй сказала?

Стор. 8.

Ряд. 7: Що се въ тебе за думки такі, сестро!

— 8: Зглянься на Бога!

— 14 зн.: Не кидай, ми тобі будешъ

Стор. 9.

Ряд. 3: газнаю чужої стороні

— 5: ніхто не сяде, не зажуритця коло мене

— 6: не промовить

— 10 зн.: и не огляднуюсь

— 3 „ й гралась

Стор. 10.

Ряд. 3: вичитую

— 8: за коваля Ляща

— 11 зн.: въ речи захожу

— 2: наче моя душа бідолашна

Стор. 11.

Ряд. 9: та добра доля веде?

— 12: то разомъ и піїдемо

Стор. 12.

Ряд. 12: шкода журитись

— 12 зн.: й крестилась и вінчалась

— 8 „ й погосподарювала

— 4 „ дознався бувъ владика

Стор. 13.

Ряд. 13: полуднуймо

— 4 зн.: невеличке

Стор. 14.

Ряд. 2: й боязно

— 9: противъ мене

да кланяється

глечика (попр. К. в ориг.)

слезами...

дівчатокъ

й не злічити за день (закресл. К. в ориг.)

якъ вузликъ (попр. К. в ориг.)

він веселий увійшовъ

що мама їй казали

Се въ тебе десъ недобрі думки, сестрице! (попр. К.)

Зглянься на Бога, — не роби сего! (попр. К.)

та не кидай, та ми... (попр. К.)

чужу сторону

ніхто зо мною не сяде, не зажурить ся

не перемовить (попр. К.)

й не оглядаюсь (попр. К.)

гралась (попр. К.)

читаю (попр. Б.)

Леща (попр. К.)

у річі...

се вставка К. в оригіналі; замість сього в оригіналі тільки стоїть вдруге: щебече

...доля провадить?

то й разомъ піїдемо (попр. К.)

журитця (попр. К.)

й хрестилась, и шлюбъ брала

погосподарювала

дознався владика (попр. К.)

пополуднуймо

невелике (попр. К.)

й боязко

проти... (як і скрізь у М. В.)

Друкований текст:

- 11: що я ніколи й не бачила
 — 10 зн.: простягъ руку
 — 5 „ и внучечку мою вті-
 шишь

Стор. 15.

- Ряд. 1—2: блискотіла оченятами
 — 4: отъ воно и вклонилось, и
 привітало
 — 6: чи згадують мене?
 — 12: псальми співає
 — 8 зн.: отъ же все мині
 — 5 „ а доросла, то повинна
 — 3 „ а здоровъе

Стор. 16.

- Ряд. 3: купують у воді віти
 — 6: закриваючи всю білу стіну
 — 7: а хатина жъ
 — 9: коло тої хатки
 — 10: й на небі
 — 11: и на воді. Господи!

Далі в оригіналі є ще 4-рядки, викреслені, певно, аж у коректурі. Ось вони: „Сей світъ, якъ маківъ цвітъ, — каже стара (сі два слова К. закреслив). Якъ то на тімъ буде! Зговорила (попр. К.: каже було) стара, похитуючи головою.

„Боже мій, Боже!“ промовила (попр. К.: промовить) пані-матка стиха. А панъ-отець звівъ (попр. К.: підведé) темні очі вгору: „слава Господеві!“ рече.

- 2 зн.: А вінъ: „Такъ се
 справді...

Стор. 17.

- Ряд. 6: та чи здорові жъ вони...
 — 7: мабутъ, забули мене?
 — 4 зн.: що хвилини

Стор. 18.

- Ряд. 2: якъ сямъянна
 — 6—7: одказує чоловікъ раді-
 ючи
 — 9 зн.: такъ я й зомліла
 — 2 „ та просять

Стор. 19.

- Ряд. 11 зн.: и я наче помолод-
 шала
 — 10 „ по двору
 — 5 „ й промитої води

Оригінал:

- що я й ніколи не... (попр. К.)
 ...простягъ морщинату руку
 (попр. К.)
 то співаннямъ, то щебетан-
 нямъ и унучечку мою розва-
 жишь (попр. К.)

- ...карими очима
 отъ вона и вклонилась, и приві-
 тала
 ...за мене?
 псальмів співає
 та все мині...
 а доросле, то повинно
 ...а здоровля (попр. К.)

- ...похили віти (попр. К.)
 наче зрісся въ білою сті-
 ною (попр. К.)
 а то хаточка (попр. К.)
 коло тії хатки...
 й на небові...
 и на миглястій воді (попр.
 і доп. „Господи!“ К.)

- А вінъ: Ә, ә! Такъ се справді...

- Та чи здорові вони...
 ...за мене?
 що-хвильки (попр. К.)

- якъ посімъянпа
 Бувайте здорові, моло-
 дице!
 ..й омліла
 та просять (попр. К.)

- та я наче одмолоділа (попр.
 Куліша)
 по дворищу (попр. К.)
 промитої води

Друкований текст:

- 2 „ и про гроші...
— 1 „ „Ти думаєш, ми тобі

Стор. 20.

Ряд. 1: Йще сѣ тебе треба бѣ
узяти

- 8 зн.: тоді не було
— 2 „ хоть и вѣ стороні

Стор. 21.

Ряд. 4: то про мене забудуть

- 13 зн.: И москаль прійде (?)
— мине
— 12 зн.: пробіжить
— 8 „ чи річка розливаєтця

Стор. 22.

Ряд. 3: та й пішла собі міста
питати

- 4: заулки перекрѣшую
— 13 зн.: такъ уже тутъ заве-
дено
— 12 „ коло васъ стану
— 9 „ людѣ якъ та комаш-
ня копошетця

- 6 зн.: гуркотить

Стор. 23.

Ряд. 1: дивітця жѣ бо, молодичко!

- 2: ну жѣ бо
— 10: я й ваше намисто
— 10 зн.: штовха ёго

Стор. 24.

Ряд. 3: кажуть їй

- 6: що-небудь запрацюю
— 9: одѣ людей
— 11 зн.: стольчики всякі, коло
стіни рядѣчкомъ
— 2 зн.: Отсе, мамо! Що зро-
бите...

Стор. 25.

Ряд. 1: ані плаття вігладить

- 5: Бачу, що міні...

Стор. 26.

Ряд. 2: якъ у Йваненківськихъ...

- 4: такъ жити не можу
— 7: по-паньски
— 8: ...просто було каже
— 9: що ти се химеруєшъ
— 10: вертяться у тебе на думці

Оригінал:

і за гроші
...що ми тобі

Эге! себѣ то зѣ тебе ще
треба взяти (попр. К.)
не було тоді (попр. К.)
хоть и вѣ стороні вона

то за мене...
И москаль проїде—мине (попр.
невдатна К.)
проскаче (попр. К.)
...розливаєтця и тече бистрою
хвилею (попр. К.)

та й пішла... місця...
перехрїщую
така вже тутъ поведінка

біля васъ...
люди снують (попр. К.: людѣ
снує, — але закреслив) якъ та
комашня
гуркотить

...молодички!
А ну жѣ бо...
я ваше намисто...
шторхає ёго

кажуть ті (попр. К.)
щось запрацюю
відѣ (так і скрізь!) людей
— стольчики різні коло стінки
рядѣчокъ
Тсе (так скрізь пише М. В. зам.
оце), мамо! що й зробите...

ані сукні випрасовати
Бачу, щось міні...

якъ у Иваненківськихъ
...жити не можу — умру!
по-паньскій
...просто каже
що ти химеруєшъ (попр. К.)
вертяться на думці

Друкований текст:	Оригінал:
— 10 зн.: чому ти її на розумъ...	чому на розумъ...
— 5 „ такъ повелось теперъ	...тепера
Стор. 27.	
Ряд. 8: не пнися въ паніі	...в паніі
— 9: не плодивъ ні злодіів	не плодивъ зъ роду ні... (попр. К.)
— 10: ні душоубцівъ, якъ инші	ні хвастаківъ (попр. і доп. К.)
багатіи роди	
— 12 зн.: коло неі впадала	старалась (попр. К.)
— 11 „ на старости літяхъ	на старости літяхъ падала
коло...	коло... (попр. К.)
— 2 „ покійника	небізчика
— 1: бувъ чоловікъ	чоловікъ бувъ (попр. К.)
Стор. 29.	
Ряд. 1: питаютця	питають
— 7: кажу	питаю
— 12 зн.: мої любі ...якъ би то	любні... дебъ то...
— 6 „ загорювала	загорювала
— 1 „ крестики	крестики
Стор. 30.	
Ряд. 3: Провела земляківъ	проводила (здасть ся, сама авт. поправила).
— 1 зн.: грошей не дамо	гроши не дамо
Стор. 31.	
Ряд. 1: ми грошей не дамо	гроши не дамо
— 3 зн.: а який же то...	а який же (додав К.)
Стор. 32.	
Ряд. 5 зн.: ажъ гнетця	ажъ слівъми умився (попр. К.)
Стор. 33.	
Ряд. 11 і 9 зн.: бумагу...	бомагу
— 6 зн.: нехай	хай (попр. К.)

Дата під оповіданням (Куліш закреслив): 1 іюля 1857.

Ю О З А Ч К А.

(Народні оповідання, 1858, 37—67).

Стор. 37.	
Ряд. 4 зн.: де вона прійде... Та	...прийде (попр. К.) ...Та й дів-
й дівчина жъ	чина (додав К.)
— 3 зн.: велична, хороша	хороша, велична (попр. К.)
Стор. 38.	
Ряд. 5: Якъ би погулять	Якъ би то погулять
— 6: якъ тамъ... ні жилося	не жилося
— 7: лиха одбути. Занедужала	лиха одбути, якъ кожному створінню (закреслив К.) Захорювала

Друкований текст:

Оригінал:

Стор. 39.

Ряд. 1: не хибпуло

— 9 зн.: загорюешъ... хйба три ступні

— 8 зн.: а въ лихихъ

Стор. 40.

Ряд. 1: Ажъ ось шле сваті

— 8: Догадались тогді вже всі

— 13 зн.: та и вдарилась

Стор. 41.

Ряд. 2: первий чоловікъ

— 9—10: Побачивши Олесину тітку,—„Здорові, каже, були...

— 10 зн.: тоі

— 6 „ та й оповістила

Стор. 42.

Ряд. 2: то звелимо

— 4: а на всіхъ улицяхъ

— 4—5: такъ и снують

— 13: після „селу на соромъ!“ було ще два рядки: „Не вступи-
мось кроку, не пустимо крумбернихъ сватівъ! Не
дамо дівчини!“ — (Куліш се викреслив).

— 2 зн.: здатній

Стор. 43.

Ряд. 4: потягъ старий до своі

— 9: Вже й нічъ

— 2 зн.: безпомощнийъ

Стор. 44.

Ряд. 10 зн.: та розсудливої мови

— 7 „ мабуть

— 3 „ не чути й въ-роду

Стор. 45.

Ряд. 5: не одговоряли

— 6: не послухала

— 12 зн.: котрихъ дівчатъ то

матері й не пустили въ дружки

— 11 зн.: котрі...

не хибпула (К. додав був до
не хибнула — ти, але закре-
слив і поправив на: не хиб-
пуло)

загорюешъ... три кроки (по-
прав. К.)

а що вже въ лихихъ (попр. К.)

коли шле сватівъ (попр. К.)

Тоді вже догадались усі
(Тут вийшло непорозуміння в
друкарні: Куліш над то ді до-
писав вгорі 2, а складачі дума-
ли що се 2, а на наголос не до-
гадалися — думали що 1, через
се сі два слова й переставили.
А в коректі К. не доглянув).

та вдарилась (попр. К.)

перший (попр. К.)

„Здорові були“... (пододавав
К.)

теі (попр. К.)

та й одповістила

то кажемо (попр. К.)

а по всіхъ...

такъ и кишать (попр. К.)

здатний

потягъ до своі (попр. К.)

вже нічъ

безпомощнимъ

розсудної...

мабіть (так скрізь)

не чути въ-роду (попр. К.)

не вговоряли (попр. К.)

не послухалась

котрихъ... та матері не пустили

й въ дружки (попр. К.)

котрі (попр. К.)

Друкований текст:

— 10 зн.: та жалуючи

— 2 „ прямий якъ яворъ

— 1 „ иде собі покєоломъ
Стор. 46.

Ряд. 5: Изъ Золотаренкомъ?

— 6 зн.: не подобна річъ

— 6—5 зн.: по весілляхъ гуляти

— 2 зн.: що ти зробивъ
Стор. 47.

Ряд. 1: а що буде послі, не подумавъ еси та й

— 7: хотъ

Стор. 48.

Ряд. 5: слівми

— 6: коханне мое!

— 8: мое подружже дороге!

— 10 зн.: сердиті

— 6 „ И марно її літа молоді перейдуть

Стор. 49.

Ряд. 9: де її посадити

— 14 зн.: не почула молода

— 12 „ що той світъ

— 8 „ й годинки

— 5 „ почавъ

Стор. 50.

Ряд. 6: довнавъ би втіхи

— 9: у зелєпочку

Стор. 51.

Ряд. 4: коло неі

— 5: Що-длія Божого діточки
ії, як бубонъ, збіті

— 11: веселоі минути

— 11 зн.: поворухились

— 10 „ Що там за гомінъ!

— 9 „ навчу васъ тихо сидіти

— 8 „ „Голубяточка, та й
стихнуть

— 5 зн.: зелєпочку

— 3 „ Чи мало ж на таку
сємъю треба?

Оригінал:

Куліш попр. в рукописи: жалку-
ючи, але в книжці жалуючи
якъ тополя (К. попр. зразу на
дубъ, потім на яворъ)
иде по кволому (попр. К.)Золотаренкомъ? (додав изъ К.)
не подоба річъ (попр. К.)
тоді гуляти, коли плакати
годитця (попр. К.)
що ти поробивъа що буде, не подумавъ та
(додатки К.)
хочяслезами (попр. К.)
Дівчино моя! (попр. К.)
кохане мое подружжя (по-
прав. К.)
сердовиті
Марно жъ її молодость пе-
рейде (попр. К.)посадовити
не почула й разу молода (попр. К.)
що тамъ той світъ (попр. К.)
й хвильки (попр. К.)
то ставъ (попр. К.)азнавъ би... (попр. К.)
въ зелєнóчку (Друкарська по-
милка, бо в оригіналі Куліш спе-
ціально дописав для складачів:
„Смотрите же: въ зелєнóчку“,
але не помогло).коло еі,
що-дня божого діточки встаютьця
якъ бубонъ збіти
веселоі хвильки
порушїлись
що тє за грукъ!
навчу враже плімъя...
Голубъятчка стихнутьзєленочку
На таку сємъю чи ж мало треба

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 51. Ряд. 1 зн.: багатого

багатого

Стор. 52.

Ряд. 1.: а в мене й безъ васъ
багато росходу

а про мене нехай до останпёго
погинуть, не буду плакати

— 6: такъ було й обмірає

такъ и обмиравъ

— 7: благає ёго булб слізми

благала ёго слізьми

— 8: пожаловати

пожалувати

— 8: вівъ у великому горі

вінъ въ роспачі

— 13: до себе пригорне, та й
розіллєтця слізмй

до себе згорне та й розільєтця
слезина...

— 8 зн.: ажъ у Москву

заграницю

— 6 „ жорстóкий

скрутний

— 5 „ дурно й голову було
клонити

дурно голову клонити

— 4 і 2 зн.: прощайте

прощавайте

Стор. 53.

Ряд. 1: втопивъ

углебивъ

— 2: Одоліютьця... слёзи!

Відоліютьця... слізки!

— 2 зн.: діточокъ

дітокъ

Стор. 54.

Ряд. 1: утоми

втоми

— 6: пёрва

перша

— 8 зн.: ніжєньки

ніжечки

Стор. 55.

Ряд. 8: до паніі йти, бо ій ча-
стенько

до пані йти, бо паніі частенько

Стор. 56.

Ряд. 1: одъ пана

відъ пана

— 3—4: нічого більшъ и пи-
сати, як про твого чоловіка

нічого цікашого й написати, якъ
за твого чоловіка

— 8: зареготала

зареготала, що гукъ по покояхъ
пішовъ й скло забряжчало

— 12: Виженіть її!

Виженіть!

— 12 зн.: про ёго

за ёго

— 11 „ позвалися

пізналися

Стор. 57.

Ряд. 2: то я голодати мушу

я голодати мушу

— 4: не буде й до останку!

не буде до-станку!

— 6: письменна

грамотна

— 12: я напишу

добре, я напишу

Стор. 58.

Ряд. 6 зн.: до Йвана листъ

листъ той до Йвана

— 5 „ бачивъ

одібравъ

— 4 „ одъ пана

відъ пана

Стор. 59.

Ряд. 4: тогді й згадали про неі

тоді й згадали за неі

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 60.

Ряд. 4—6: ні съ чимъ и вирядити: ні сорочечки, ні одєжинки годящої

пі въ чимъ й вирядити, ні сорочечки а ні одєжинки справної

— 10—9 зн.: крестить

хрестить

— 1 зн.: гостру косу

гострую косу

Стор. 61.

Ряд. 8: після слів „скільки людей“ опущено: „Якъ би хто знавъ, або схотівъ її наставить, то вона вдовою була бъ изновъ на волі, не крепачка; та що вже теперъ по тій волі!“

— 10 зн.: А далі такъ уже

Тамъ далі такъ вже

— 9 „ куди хочешъ

де хочешъ

— 7 „ хлопця бери!

хлопця заberi!

— 1 „ місто

місце

Стор. 62.

Ряд. 3: милосердний

милостивий

— 4: якъ спянчитця

коли зъбѣянчитця

— 9: одвѣчати!“ Оттакого коваля виковали!

одвѣчати, каже, та й годі

— 4 зн.: саму изъ малимъ Тишкомъ

саму въ Тишкомъ

Стор. 63.

Ряд. 1: чути такє про тебе!

чути такє!

— 7: вмовляючи

втішаючи

— 8 зн.: роспитався про все

розпитався за все чисто та

— 7 „ провівъ...; съ Тишкомъ

завівъ...; изъ Тишкомъ

— 4 зн.: и дитиночку

дитиночку

Стор. 64.

Ряд. 2: помолодшала

одмолоділа...

— 3: дитини

дитинки

— 5: про Семенка

за Семенка

— 7: журитись

журітєсь

— 7—8: якъ ти думаєшь.. роспитайся

якъ ви думаєте; ..розпитайтєсь

— 10 зн.: небόго! — ...Паничі не віковатимуть ...приїдуть

стара;... Паничъ не віковатиме ...приїде (попр. Оп. М.)

— 9 зн.: приїдуть, и синівъ побачишъ

приїде й сина побачите

— 8 зн.: Та придбай імъ що-небудь

та придбайтє імъ щось

— 2 зн.: А йди лишень, небόго! ось тобі

а йдіть лишень, стара! ось вамъ

Стор. 65.

Ряд. 1: мініаєтця

мініатися

— 5: кудись далеко на хуторъ

на хуторъ

— 6—7: Та якъ би то

та якъ би жъ то

— 11 і 12: два рублі въ місяць

два рублі на місяць

Друкований текст:

Оригінал:

Стор. 65. Ряд. 12 зн.: після слова „зодягну́ти“ К. додав: А міні треба ще й більшъ одъ тебе. Ти яку-небудь свитину накинешъ, та й байдуже, а намъ треба жити по-людськи

— 8 зн.: то й не пушѹ	то я не пушу
— 7 „ И не пустила	Та й пустила
— 6 „ Дай уже їй	Дайте вже їй
— 6—5 зн.: а ми тебе не обіди́мо	а ми васъ не обіди́мо

Стор. 66.

Ряд. 5: хйба нишкомъ на годѣнку

хйба вже нишком...; на малу

— 6: Олександра	Лександра
— 7: и води нікому подать;... лежала й смерти дожидала...	и води нікому дати; й смерті діждала

— 8: коло неі	коло еі
— 11: покличте	закличте

Стор. 67.

Ряд. 4—5: Не обижайте бідного сиротѹ...

Не обіжайте бідную сиротину...

— 5: а слѣзми такъ и	а слѣзима такъ й
— 6: будте до ёго милостиві!	будьте до ёго милостиви!
— 7: трохъ	трѣхъ
— 6 зн.: одного	жадного
— 1 „ після слова „нешасливу“	написано рукою авторки: Тутъ би й скінчити?

Нарешті завважу, що в оригіналі скрізь П а н а с, а Куліш поправив на О п а н а с. Далі в рукописи йде ось який кінець, закреслений червоним олівцем — рукою Куліша: „Йшли торікъ до Києва наши козаки, Петро Шостозубъ й Панасъ Бобрикъ, то Олександрина тітка дуже їх просила: довідайтесь, якъ тамъ моя Олеся проживає? Довідаємось, обіщались (було: довидаимось — попр. Он. М.). У Києві й допитались, де пані живе, пішли туди; на брамі зустрівъ їхъ чорнявий хлопець та й гримнувъ: а куди лізете? та до нихъ зъ дрючкомъ (попр. Оп. М. „дрюкомъ“). Эге, та се Тишко, каже Панасъ Бобрикъ. Бачъ, вражий хлопець, який зъ нёго розбишака вийшовъ! А у матірѹ удався: її обличче.

Петро тільки вѹ очі хлопцеві дивитця, ажъ той на лиці поблідъ, засовістився, далі й каже:

— Не звичайне добрихъ людей стрічаешъ, хлопче! Де жъ твоя мати? Чи жива, чи здорова?

— Мати вмерли, вимовивъ Тишко зъ тиха.

— А ти мабѣть й забувъ, якъ вона тебе навчала та ледацієшъ собі.

— Не забувъ, каже Тишко заплакавши, — коли мене дуже обіжають (зверху Оп. М. додав ще д: обіджають).

— То ти свою біду та на другихъ правиты хочешъ? Э, хлопче! не по правді живешъ!

— Та де бѹ вінъ у панівъ тії правди побачивъ,—вмишався Панасъ

Бобрикъ. Се якъ огонь й вода: коли змішаютьця, або того, або другого не стане.

— Ти таки козацького роду, вмовляє Петро хлопця, треба жъ й поводитись по козацькій чесно й звичайно, то у світі не пропадешъ. Такъ-то, хлопче!

А Тишко тільки плаче.

— Розкажи жъ намъ, якъ тобі жпветця?

— Служу въ покояхъ у пані... носіє на рікъ одну одежину, зноситця — б'є, чоботи сходятьця — б'є... Цілісенький день тупаю безъ спочинку, та все мене лає, та лає, тільки й світу побачу, якъ въ двора вона вийде.

— Се ти мабуть світу шукавъ, якъ насъ друкомъ стрівъ, каже Панасъ Бобрикъ.

— А що хлопче, спитай свою пані, чи не відпустить вона тебе на волю? Скажи: матерчина тітка мене відкупляє. Тамъ не стане чого, ми вже, громада, зложимось — додамо грошей та й визволимъ тебе. Чи добре, брате Панасе?

— А вже жъ добре душу врятовати, брате, чому не добре!

Радятця собі, а тутъ загремихтіла (попр. Оп. М.: „загремихтіла“) коляса, пані приїхала. Тишко якъ вьонъ у браму, та вона вже побачила:

— Тишко! Яки тсе люди?

— Се до мене въ села прийшли, одъ матусиної тітки. Хоче мене тітка на волю відкупити.

— Що? Відкупити?

— А хочемо, пані, каже Петро. Складіть ціну.

— Та що ви собі думаете, дурніі мужики, крикнула, я й слухати не хочу! Якъ смієте у мій двіръ заходити? Поскаржусь, то ви въ турмі насидітесь! Йди до покою, гадино! Я тобі дамъ волі!

— А ви чого ливитесь, гукнула на своїхъ людей, що повибігали ій на зустрічъ, женіть одъ брами ціхъ старихъ злодіївъ!

Мусили одійти старі (було: стари — попр. Оп. М.).

— Отъ такъ-то славний пашъ людъ переводитця, брате Панасе!

— Эге (попр. Оп. М. на „етъ“), брате Петре! Чого не бува, аби здорова наша голова!

4 Іюля 1857.

Ч У М А Ю.

(Народні оповідання, 1858, 71—77).

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 71.

Ряд. 2: нехай йому земля перомъ!

пехай на йому...

— 3: оставивъ

зоставивъ

— 5: хлопчикомъ

хлопчіком (попр. Оп. М.)

— 6: одруживсь

одружився

— 6 зн.: Отъ, стали

Отъ, кажу, стали

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 72.

Ряд. 4: козаче
— 8: материна... завжди
— 11: днів два
— 7 вн.: якъ и звичайно
— 3 „ верну́сь

козацьке
матерчина... завсїгди
дні два
якъ и завше
повернуся

Стор. 73.

Ряд. 2: до якихъ се
— 11: білу руку

— 11 вн.: такъ у-друге

до якихъ то
зразу було „ручку“, але Оп. М.
закреслив ч
такечки (зразу було такочки, —
поправ. Оп. М.) у друге

— 6 „ крапівую
— 4 „ Годі вже
— 3 „ вискочивъ

кропивою
Вже годі
якъ вискочивъ

Стор. 74.

Ряд. 1: знову
— 3: а світомъ

знову
зразу було: съ світомъ, але Оп
М. закреслив съ

— 4: исъ
— 5: а ще
— 10: Тільки жъ
— 11: вернувсь
— 3 вн.: прибіжить

зъ
а ще й
Але
повернувсь
прїбіжить

Стор. 75.

Ряд. 1: „Та за Йвана
— 2: багатиръ!
— 3: Якъ пону́ривъ... то до
самого дому
— 10: жу́рїтись
— 11. дівчата
— 12: мабуť
— 13: А сама

Да за Івана
богатиръ!
Якъ опу́стивъ... до самого...

— 1 вн.: Вінъ уже теперъ трей-
тю жінку взявъ

вздихати
дівки
мабіть
в оригіналі теж було так, але по-
тім поправлено на: „Сама...
Вінъ вже теперъ третю жінку
взявъ

Стор. 76.

Ряд. 5: такъ и золотівъ
— 7 вн.: и крести
— 3 „ а пережила чумака

зразу було: такъ вінъ (закресл.)
и крести
в оригіналі сього нема: додав
в друкованім тексті Куліш

— 2 „ кріпкий

зразу було: кріпкий, а тоді Оп.
М. поправив як слід

Стор. 77.

Ряд. 3: а крестъ поставить изъ...
— 5: гілля
— 6: крестъ... геть изъ...

а хреста поставить зъ
гильля
хреста... геть съ...

Дати в оригіналі нема. В оригіналі нема зовсім розділів, — то вже
Куліш зробив їх аж 5.

Крім того в оригіналі є правописні поправки Оп. Марковича: братіку (зам. братику), нижче (зам. низче), дні (зам. дни), рібочко (зам. рібочко), багатство (зам. багаство). Нарешті на стор. 77, 2 ряд. було: „а то його поховати“ (помилка), Оп. М. поправив: „а на того його поховати“.

О Д А Р Ю А.

(Народні оповідання, 1858, 81—94).

В оригіналі вгорі над текстом Куліш дописав таке „motto“:

Чи не було річеньки утопітись міні?
 Чи не було кращого полюбитись мині?
 Довелось стидо-бриду
 Ціловати мого виду
 Непасте мое!
 Недоля моя!

Пісня.

В друкованому сього нема.

Друкований текст:

Оригінал:

Стор. 81.

Ряд. 2: памъ, покійникъ
 — 3: не тимъ би згадувати
 — 5 зн.: та й поглядає
 — 2 „ недобримъ словомъ
 згадуючи

небіжчикъ
 не тїмъ би...
 та поглядає
 не добромъ...

Стор. 82.

Ряд. 10: про Одарку...

— 10: попрікипала
 — 11 зн.: не дійшла... п'ятнадцятий рокоць...
 — 11 і 9 зн.: ище

за Одарку (попр. на про рукою Куліша).
 попрікипали (попр. в оригіналі як треба рукою Куліша)
 не дійшла... тринадцятий рокоць
 було зразу: іще (попр. на ище рукою Куліша)

Стор. 83.

Ряд. 3: та хутко
 — 10: вернесся
 — 13: въ вічи її не побачишъ
 — 9 зн.: буде те
 — 3 „ та ходимо
 — 2 „ Вже третій
 — 1 „ вернулась изъ двору

да хутко
 зъ тїмъ вернесся
 въ вічи не побачишъ
 а буде те
 да ходимо
 Вже третій
 повернулась зъ двору

Стор. 84.

Ряд. 11 зн.: тогді
 — 3 „ розкажи жъ

тоді
 розкажи

Стор. 85.

Ряд. 1: та й вийшовъ
 — 6: моя дбню

а самъ
 моя донечко

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 85.

- Ряд. 8: Одъ ёго
— 9: одъ шуліка
— 10: ище
— 11: котра ві прийде
— 7 зн.: огледітьця за мною

— 4 „ вже паробки зъ двору
й прибігли за нею
— 1 „ часъ перебути

- Одъ нёго
одъ шуліки
ище (попр. рукою К. на и ще)
котра не пройде
за мене (попр. рукою К. на за
мною)
вже прибігли за нею
часъ побути

Стор. 86.

- Ряд. 2: поведемо

— 5: якесь ище лих
— 6: Богдай
— 9: та не їх и сила
— 11 зн.: Ми до неі
— 2 „ що її Одарка

- заведемо (попр. на поведемо ру-
кою К.)
якесь то ище лих...
Бодай
та й не їх сила
Ми до еі
що еі Одарка

Стор. 87.

- Ряд. 1: та одружився
— 11—10 зн.: И отто дано намъ до неділі время зобратись, а сами
впередъ повіялись, — се додаток К. у друкованому тексті.
— 8 зн.: Дождались
— 6 „ схопила її — вразу було
сама авторка.
— 5 „ промовляє
— 1 „ благословивъ

- да одружився
да одружився
Діждались
ще: на руки, але закреслила
каже
поблагословивъ

Стор. 88.

- Ряд. 1: моя доню
— 7: „коли пани пожалуютця“,
каже до насъ, то...
— 8: роги виправляють
— 10: питаю въ Одарки
— 11: мині на серці важко
— 2 зн.: у блискучихъ

- доню (моя под. К. в друк. тексті)
коли пани поскаржатця, то...

роги на правляють
питаю Одарки
мині чого-сь на серці..
у блискучихъ

Стор. 89.

- Ряд. 2: гордовитий
— 7: Вони й попростягали ру-
ченята — цілуйте!
— 9: посадили гаптовати

— 6 зн.: та міжки
— 4 „ Оттаке лих!
— 3 „ тانه моя Одарка

- гордоватий
„Вони простягли рученята, а сами
одвертаютця!“ (попр. рук. К).
вразу було: почали вчать гапто-
вати (попр. рукою автора).
да ніжки
се под. К. в друков. тексті
в оригіналі чомусь Одарка автор
поправив на Одарко (?)

Стор. 90.

- Ряд. 2: тихесенько
— 2 зн.: сяють

- тихенько
ссяють

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 91.

Ряд. 3: одчиніть
 — 4: віконце... побачу
 — 7: привести
 — 11: перекрестила
 — 11 зн.: тогді... одвести

відчиніть
 вікно... zobачу
 привести
 перекрестила
 тоді... завести (попр. на одвести
 рукою К.)
 навідати
 відчинено

Стор. 92.

Ряд. 12: одъ вікна
 — 10 зн.: одвідала

мене одъ вікна
 навідала

Стор. 93.

Ряд. 6: пильно-пильно

пильно (зразу було теж двічі
 пильно, але перше викреслено
 рукою автора)
 — покляла (зразу було: положила)
 тоді
 ой покинули
 ой покинули
 та любі! Мамо!
 її й поховали

— 14: положила
 — 12 зн.: тогді
 — 8 „ ой покинули жъ
 — 7 „ та любі!
 — 3 її поховали

Дата в оригіналі: 15 Цвітню 1857 року. — В оригіналі нема розділів — поробив їх Куліш.

С О Н

(Народні оповідання, 1858, 97—110).

В оригіналі на початку Куліш дописав замість „motto“:

Ой коли бь тогѡ Синь Божий намнѡживь,
 Хто щірни любощи на сей світь пролѡживь!
 Щірни любощи — серденьку одрада.
 (в друкованому сього нема). *Пісня.*

Стор. 97.

Ряд. 7 зн.: Хотъ

Хоч

Стор. 98.

Ряд. 1: трейтѡго
 — 3: Якъ тамъ
 — 7: Ой татоньку
 — 12 зн.: видумає що-небудъ
 — 11 „ про васъ

третѡго
 Якъ то тамъ
 Ой таточку
 видума щось
 за васъ (попр. олівцем рукою К.
 на про...)

— 4 „ образі киянські
 — 2—1 зн.: вишиваними; и па
 рѡшникахъ квітки, и кругомъ
 квітки та зілля пахучі

икони киянські
 вишиваними въ квіті и всеякимъ
 зильлямъ пахущимъ й квітками
 уквічани. Живемо собі та й жи-
 вемо...

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 99.

Ряд. 7: два місяці вповні

Стор. 100.

Ряд. 3: Дівимось

— 5: ставні, молодії

— 6: вражі бурлаки

— 9: така прудка

— 11 зн.: Ми вь-ростичь

— 10 „ якъ хмара

— 6 „ стоячи нерухомо; а ру-
ки простеръ, щобъ переймати;
у зубахъ люлька;

— 3 зн.: Та й замовкъ

Стор. 101.

Ряд. 1: очи якъ у орляти

— 4: сяє

— 6: літала

— 8: теперъ

— 10: Ивана... Ивана

— 12: Тогді

— 13: сватівъ до тебе слати

— 7 зн.: своєю дорогою

— 6 „ вь голові

— 5 „ а серце такъ и промовляє міні любні чумакови речи — се
варіант Куліша (в друкованому тексті), бо замість того в ори-
гіналі стоїть: „Знаю добре, що чумаць говоривъ міні любні
речи, а слово до словечка зложити не можу, тільки пам'ятаю,
що прощаючись поцілювавъ мене у самі уста...

Стор. 102.

Ряд. 4: обступлять

— 8: обвіявъ

— 9: правдоньку

— 10 ви.: Ну лишъ

— 9 „ Сцеплятьця

— 4 „ присінались

— 2 „ Полюбила

Стор. 103.

Ряд. 1: „Такъ и есть !“

— 1: високого

— 3: О, та й хороший же вдав-
ся !

у-повні

Дивитись

ставни та гонкні

вражі сини

така то прудка

а дівчата вь ростичь

якъ чорная хмара (чорная
викреслив олівцем Куліш)

що якъ ставъ, то й стоявъ неру-
хомо, ніби виточений зъ каме-
ню, та люльку пихкавъ

так було вразу і в оригіналі, але
рукою Оп. М. поправлено на
змовкъ

очи ясні якъ у орляти

ссяє

в ориг. було вразу літала, пі-
знійше попр. Оп. М. на літала

тепера (вразу було: теперъ)

Йвана... Йвана

Тоді

сватівъ слати (до тебе додав К.
в друков. тексті)

дорогою (своєю додав К. в друк.
тексті)

вь головці

вь голові

оступлять

овіявъ

правдочку

А ну лишъ

Сцеплютьця

присипали

Покохала

Еге

після сього слова в ориг. стоїть ще :

гудуть дівчата якъ бджоли
О, та й хороший же вінъ уро-
дився !

Друкований текст:

Оригінал:

Стор. 103.

Ряд. 3—4: Золоті уста!

— 12: Ми посідали

— 12 зн.: Я ажъ крикнула: О?

— 8 „ достане

— 3 „ про твого батька

— 1 „ а дурить намъ не гоже

Стор. 104.

Ряд. 1: куривъ

— 2: хмурий

— 12: и висватають

— 13: А нуте

— 13 зн.: Сіяла... сіяла

— 12 „ Сь кимъ

— 7—6 зн.: якъ се ти все те знаєш?

Стор. 105.

Ряд. 7: Смутно міні та сумно

— 9: іі

— 11: чи то жарти

— 9 зн.: Поміркуймо

— 6 „ Колибъ, Господи, щасна!

Стор. 106.

Ряд. 6: Охъ міні лишечко!

— 8—9: слова видруковані курсивом

— 11: не топліть

— 12 зн.: Хиба ми

— 10 „ Я радесенька

— 8 „ почаствовавши

— 7 „ „А дитина наша“, каже

— 2 „ кажуть мати

— 2—1 зн.: якъ уже провели

Стор. 107.

Ряд. 3: й веселіше трошки стало

— 6 зн.: що найкращий, вишиваний

— 4 зн.: Старіи жъ

Стор. 108.

Ряд. 2: нічъ міні з нимъ

— 3: Отъ тобі, доню, й той місяць

— 7: Тоді

Въ ёго золоті уста...

Ми хутенько посідали

„О? покрикнули дівчата
дістанеза твого... (попр. на про олівцем,
рукою Куліша)

а дурить насъ не гоже

палив (попр. на куривъ олів-
цем, рукою К.)

а хмурий

виставають

А ну

Сіяла... сяла...

Зъ кимъ

Якъ то ти все знаєш?

Сумно міні та смутно

еі

чи такъ жарти

так і в оригіналі

Коли бъ щасна!

Охъ моє лишечко!

в оригіналі не підкреслені
друкарська помилка; в ориг. як
слід: не топіть

Хиба жъ ми

Я раденька

почаствовали

в оригіналі каже нема

кажуть міні мати

якъ вже проводили

й веселіше трошки

що найкращий вишиваний (ма-
буть недогляд Куліша, бо мова
йде про рушники)

Батько й мати

в оригіналі зъ нимъ нема

Отъ се, доню, твій місяць

Тоді

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 108.

- Ряд. 9: про все розпитала
— 12 зн.: Якъ би не своїми очима бачивъ
— 7 зн.: щебече
— 1 „ проводила ёго

за все...
Якъ би не на свої власні очі бачивъ
пошебече
проводила я ёго

Стор. 109.

- Ряд. 7: та за те жъ
— 9: а теперъ
— 10: та щё
— 12: Господь до Себе
— 10 зн.: випроводила! Та якъ же змарніла
— 8 зн.: така ти стала!
— 6 „ Такъ
— 5 „ я дождала

да за те жъ
а тепера
да ще
...до себе
проводила. Та якъ ти змарніла (зразу було змарнила)
яка ти стала!
То такъ...
я діждала

Стор. 110.

- Ряд. 6: крильми...
— 6: співає
— 10: не вернетця
— 11: чоловікъ
— 6 зн.: вернувся
— 5 „ Отъ уже ми

зразу було: крилами, потім поправлено
співа (зразу було співа)
не повернетця
то чоловікъ
повернувся
Отъ вже якъ ми

В оригіналі є дата: 18 Цвітню 1857 року. — Розділів нема — поробив їх Куліш.

ПАНСЬКА ВОЛЯ.

(Народні оповідання, 1858, 113—120).

Стор. 113.

- Ряд. 8 зн.: зроблене все

зроблено усе (попр. К. на все).
Після цих слів в оригіналі було ще: „Така вже хазяечка въ неі якъ зоренька ясна!“ але закреслено.

- 7 „ глядючи
— 4 „ якъ де попаде
— 3 „ вітхає
— 2 „ Ажъ ось

глядячи
„де“ дописав в ориг. Куліш
вітхає
Коли (попр. на Ажъ ось Куліш в оригіналі).

Стор. 114.

- Ряд. 1: первичку
— 2: уже
— 3: и крестить, и цілує, и колише, и співає

первичечку
вже (попр. К. на уже).
й хрестить, й... й... й...

Друкований текст:

Стор. 114.

Ряд. 12 зн.: съ хати

— 4 „ на пречудо

— 2 „ Тимъ времѣмъ

Стор. 115.

Ряд. 3: одбѣдемъ

— 4: пятниця й субота якісь
толочні

— 10: по-панськи !

— 12: колясу

— 13: стратитця

— 11 зн.: досягла

— 9 „ Такъ говорить

— 8 „ учити

— 4 „ учено

— 3 „ мабуť

— 2 „ за стіну

Стор. 116.

Ряд. 1: про... лихо

— 6: та навѣть и въ молодиць

— 11: про... дитину

— 13: дитину

— 8 зн.: ище

— 5 „ звелівъ... однести

— 3 „ однесу

Стор. 117.

Ряд. 2: кари здобути

— 3: ище

— 7: уже

— 9: Чи ви жъ

— 12 зн.: прокинулось изновъ

— 11 „ Радилась

— 9 „ уже

— 6 „ дать

— 5 „ хотъ

— 3 „ васипати почала

— 3 „ и не здрігнулась

Стор. 118.

Ряд. 1: Положила

— 2: перекрестила, та й пішла

— 3: сварились

Оригінал:

зъ хати (попр. К. на съ)

ні въ року (К. попр. в ориг. на
певрѣку, а в друк. тексті ще
на пречудо)

Тимъ времѣмъ (попр. рукою К.)

будемъ

а пѣятницю й суботу якісь толош-
ні (попр. К. на пятниця й су-
бота)

по панській

калясу

зтратитця (попр. К. на стратитця)
достягла

Такъ то говорить

вчити (попр. К. на учити)

вчено (попр. К. на учено)

мабіть (попр. К. на мабуť)

за стінку (ж закреслив К.)

за... лихо

та й навѣть й въ молодиць

за... дитину (попр. К. на про)

дитинку

ще (попр. К. на ище)

звелівъ (попр. К. на звелівъ) ...за-
нести (попр. К. на однести)

занесу (попр. К. на однесу)

кари достати (попр. К. на здо-
бути)

ще (попр. К. на ище)

вже (попр. К. на уже)

Чи жъ ви (попр. К. на чи ви жъ)

прокинулося знову (попр. К. на
прокинулось изновъ)

Радилася (попр. К. на радила съ)

вже (попр. К. на уже)

дати (попр. К. на дать)

хотъ

засипати почала

и дописав К.

Поклала (попр. К. на положила)
перехристїла й пішла (та допи-
сав К.)

сварилися (попр. К. на сварили съ)

Друкований текст:

Оригінал:

Стор. 118.

Ряд. 4: дождати
— 6: уже
— 7: Убігла въ хату
— 10 зн.: й замерла. Старий
изновъ
— 7 „ Що се
— 5 „ прикипівъ на місті

— 3 „ у неї

дочекати (К. попр. на дождати)
вже (попр. К.)
Вбігла у хату (попр. К.)
замерла. Старий зновъ (попр. К.)

Що то (попр. на се К.)
прикипівъ на місці (попр. К. на
на місці).
в її

Стор. 119.

Ряд. 4: люде
— 5: мовъ и не чує
— 6: не одірвуть.
— 8: уже
— 10: віллямъ
— 13: до її
— 11 зн.: перекрестилась
— 9 „ за тою
— 7 „ Боже мій милий!
— 4 „ изо три
— 3 „ вернувъ здоровъє

люди
якъ й не чує
не одірвуть
вже (попр. К.)
віллямъ (попр. К.)
до еї
перехрестилась
за тію
Боже жъ мій милий!
изъ три
давъ здоровля

Стор. 120.

Ряд. 1: и збирає
— 4: чимъ мині донечку рятো-
вати!
— 7 зн.: съ тихъ
— 6 „ то й бачишъ
— 5 „ у намісті
— 4 „ тільки якъ крейда біла

збира (попр. К.)
чимъ маю донечку свою рятовати

зъ тихъ (попр. К.)
то й побачишъ
у намісті (попр. К.)
тільки біла, якъ снігъ біла

В оригіналі дата: 8 Липця 1857 року. Розділи поробив Куліш — в оригіналі нема.

В И Ю У П.

(Народні оповідання, 1858, 125—140).

Оповідання в оригіналі не мало заголовка. Куліш спочатку дав був заголовок: „Залицяння панського до козака“ (Росказувавъ дід), але потім закреслив се і надписав: „Вікупъ“. Низше — замість motto — уривок з думи:

«Ой визволи, Боже, насъ всіхъ, біднихъ невольниківъ
Съ тяжкої неволі!

Народня дума.

Оповідання в оригіналі починаєть ся з 5-го рядка теперішнього друкованого тексту („Сонечко вже низенько. Мій парубок...“). Перші 4 рядки дописав власноручно Куліш, а саме: „Роскажу вамъ про Якова,

якого-то вінъ смутку набравсь у Хмелинцяхъ, залицяючись до Коханівки. Приходимо ми зъ нимъ, у неділю, підъ те село". Далі іде: „Сонечко вже низенько" і т. д. Власне, оповідання в оригіналі починало ся не в сих слів, а було ще таке (перше) речення: „У неділю добрались до Хмелинцівъ", але Куліш його викреслив.

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 123.

Ряд. 6: парубокъ

— 8: примічаю

— 10: Всю дорогу бувъ такий
говіркий

— 11: бубонівъ

— 7 зн.: и брови здвинувъ

— 6 „ повісивъ

— 5 „ „Що се"

— 3 „ ви видумали

— 1 „ хлопче?"

Стор. 124.

Ряд. 1: та й зновъ иде мовчки

— 3: гнавъ, не вроку тобі

— 4: чого се почавъ

— 5: Тутъ

— 6: зъ ёго

— 11: хати

— 12: висока. Старий сотникъ

— 13: якийсь

— 12 зн.: у вишневi садки. Лю-
бо, що й казати

— 11 зн.: люде

— 8 „ та все махали руками,
наче горохъ молотили— 7 зн.: якъ би не вийшовъ
съ хати чоловікъ— 7—6 зн.: то не розійшлись
би й до світу

— 5 зн.: проскочить

парубокъ (попр. рукою Опанаса
Марковича)прімічаю (попр. Оп. М.)
в оригіналі нема „бувъ"

бубонив (попр. Оп. М. и на i)

и чорни брови здвинувъ

повисивъ (попр. Оп. М. и на i)
Що тее (як i в багатьох інших
місцях)видумали
хлопче?" питаюзразу було: та й знову мовчки
шагає. Зразу Куліш поправив
шагає на іде, а тоді так, як
в друкованомугнали, ні въ року вамъ
чого жъ почали

А тутъ

зъ нього

хатки

висока, мальована, старий сотникъ
якійсьвъ вишневi садки. Якъ глянути—
зеленіє садокъ, а завернешъ зъ
улиці — візьметця біла хатка и
нове віконце, а въ віконці мо-
лодая, веселая дівчина и сміє-
ця и киває, якъ було колись...

люди

та все руками якъ горохъ моло-
тилив оригіналі „съ хати" нема. Зате
після „чоловікъ" в оригіналі
стоїть „високий як дубъ" (Куліш
се опустив в друков. тексті).

хто бъ ихъ и до світу розігнавъ!

шмигне

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 124.

Ряд. 4 вн.: хисткий паробокъ

— 3 „ заговоривъ

Стор. 125.

Ряд. 5: обпарено

— 8: Вінъ за шапку

— 14: їхъ

— 13 вн.: Закипівъ же й я тогді

— 8 „ тогді

— 7 „ по тихъ грошахъ? Чи викуплять

— 5 вн.: такої жалібної?

— 4 „ не викуплять?... викуписся

— 2 вн.: ii

— 1 „ все

Стор. 126.

Ряд. 1: щобъ імъ... гроши були не милі?

— 2: кажу, „не траплялись

— 4: їхъ

— 5: „Дармо“, кажу, „що ковшемъ міряє: вони, сії пани

— 7: Імъ до віку, до суду буде мало

— 8: до панії

— 10: Вінъ уже казавъ мині

— 11: не оддамъ

— 12: А якъ Коханъ

— 8 вн.: Ідемо

— 7 „ Підійшли

— 6 „ одсунувъ

— 4 „ Брязнула

— 3 „ заціпка

Стор. 127.

Ряд. 1: Заквітчана, въ червоному намисті

— 4: мене й Якова

— 5: що се ви!

— 6: Яковъ

— 8: шепче

— 9—10: Аж ось и старий Коханъ виглянувъ; а за нимъ стоїть Коханиха

цікавий парубок (попр. Оп. М. на паробокъ)
зговоривъ

обкотили (попр. К. в оригіналі)
Винъ (попр. Оп. М. на вінъ) за шапку, да (К. закресл. да)
ихъ (попр. Оп. М. на їх)
Зкипівъ (зразу було: зкипивъ)
вже я тоді

тоді
по їхъ (зразу було як треба: тихъ)
грошахъ? Чи відкуплять?
таку жалібну?
не відкуплять?... відкуписся

ii (попр. на ii)
усе

що имъ (попр. на імъ) ...гроши не милі?
кажу, такі (зразу було: такъ) не траплялись
ихъ (попр. на їхъ)
Да вони, ті пани

Імъ (зразу було: Имъ) все треба, все мало!

до пані
Вінъ казавъ вже мині
не віддамъ
Якъ Коханъ

ідемо
Підійшли
відсунувъ
Брязнула
так і в оригіналі зразу, а потім
попр. на заціпка

Заквітчана, у червонімъ намисті

мене и Якова

що тее ви!

Якивъ (попр. на Яковъ)

шепоче

Тутъ старий Коханъ уваливъ, за нимъ кланяється Коханиха

Друкований текст :

Стор. 127.

Ряд. 10: Поздоровкались, приві-
тались

- 12: Иди
- 13: ластівко
- 12 зн.: Увійшли й ми
- 11 " вечеряти
- 10 " та коло печи
- 9 " на одного
- 7 " зъ-молоду

- 6 " паробковавъ
- 4 " примічає

Стор. 128.

Ряд. 3: ще давніх козаківъ

- 4; а шапку не́ хотя знимешъ
- 6: буває
- 7: уаришъ
- 9: Оженивъ вінъ изъ Окса-
ною
- 14 зн.: Посиділи... ище
- 11 " ёму
- 10 " частувати
- 5 " нема далекої дороги
- 4 " паробка
- 2 " въ Києві

Стор. 129.

Ряд. 2: Налягавъ яко мога

- 3: кипіло
- 5: положивъ... передъ очи
- 6: Самъ уставъ, поклонивсь
- 9: поклонивсь
- 14 зн.: перепілочка
- 10 " Одкуписся
- 9 " не оддамъ
- 8 " съ тимъ... въ мене
- 7 " Чи таки жъ мині
- 6 " зневажати
- 5 " переводить
- 3 " підпирає; випроставъ
и очи світять

Оригінал :

Поздрастовались, привітались (зра-
зу було: прівітались

Йди
ластівка (потім попр. на ластівко)
Увійшли *и* ми
вечерати
зразу було: да коло печи
на другого
зразу було: ей Богу, зъ пови-
точку, але Куліш попр. в ориг-
на: зъ мілоду
парубковавъ
зразу було: примічає

се додав від себе і дописав своєю
рукою Оп. Маркович
а шапка сама зъ голови звалитця,
якъ не знимешъ
бува
вдришъ
Оженився вінъ зъ Оксаною

Посиділи... іще (поправки поробив
Оп. М.)

Йому
частувати
нема злої (попр. К. на далекої)
дороги
парубка
у Києві. Після слів „на заробіт-
кахъ бувъ“ в оригіналі стоїть :
„наймають тамъ каміння возити
то що“

Старався дуже
кіпіло (попр. Оп. М.)
поклавъ... попередъ очи
а самъ вставъ, поклонився
поклонився
перепілочка
Відкуписся
не віддамъ
зъ тимъ... у мене
Чи жъ таки мині (попр. К.)
ганити
переводити
підпирає (зразу було підпирає) и
очи світять

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 129.

Ряд. 2 зн.: дзвінить

— 2 „ ажъ помолодшавъ, наче

Стор. 130.

Ряд. 2: казати... хитаючи головою

— 3: паробокъ

— 6: Чимъ же вінъ не козакъ

— 7: люде... чи вінъ же не козакъ

— 8: хотъ

— 9: закрилась

— 10: вишиванимъ рукавцемъ... съ хати

— 6 зн.: Веселійше... ще...

— 4 „ приложити

— 3 „ въ садку

— 1 „ вже їхъ й не бачили

Стор. 131.

Ряд. 2: Одвѣвъ... у комору на добра-нічъ

— 4: далі

— 5—6: Чи не пійти бъ...? Може, знадоблюсь для сторожи

— 6: та й думаю

— 7: сіно пахуче

— 9: зновъ

— 12 зн.: до ёго

— 11 „ одчинилось

— 9—8 зн.: пійшли, якъ прийшли, ні съ чимъ

— 7 зн.: Не журись... щобъ ёго

— 5 „ тільки... заривсь

— 4 „ Якове, о Якове!

— 2 „ тогді

— 1 „ Старий

Стор. 132.

Ряд. 2: півверсти

— 3: та й

— 4: Идемo собі... де ні візьметця

— 7: Що се?

— 9: паробокъ

— 10: тільки

— 12: въ Галі

— 12 зн.: дядьку... стрибнула

— 9 „ въ панський двіръ

дзвинить

одмолодівъ — як

казать... та качає (попр. К. на: хитає) голівкою — нема!

парубокъ

Чи вінъ ище не козакъ?

люди... чи то не козакъ

хочъ

завісилась (попр. К.)

вишиванимъ... зъ хати...

Веселіще — ище

прикласти

у садку

вже ихъ (попр. Оп. М. на їхъ) не бачили

Завівъ... у комору: на добра-нічъ!

а далі

Чи не пійшовъ би то и я ва нимъ

та думаю

сіно пахуче

знову

до нього (попр. К.)

відчинилось

пішли (попр. на пійшли Оп. М.)

якъ прійшли (попр. Оп. М.) —

ні зъ чимъ (попр. Оп. М.)

Э, э! ...щобъ то його

тільки... зарився

Якове, а Якове!

тоді

а старий

півверстви (попр. Оп. М.)

да й

Идемъ ми собі... де не візьметця

Що тсе?

парубокъ

тільки

у Галі

дядечку... стрибнула (попр. Оп. М.)

у панський двіръ

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 132.

Ряд. 7 зн.: дивимось. Садъ якъ
разъ передъ очима— 5 зн.: жовтимъ... повисипу-
вані

— 3 „ порядошнененько

Стор. 133.

Ряд. 2—3: дождались

— 3: встала

— 4: у очахъ

— 6: завирнуть

— 7: й не розберешъ

— 8: вибачайте

— 9: въ смітте

— 11: сяє

— 14 зн.: передъ очима, та й
круть за двері!

— 12 зн.: на дріжчахъ

— 11 „ у отласахъ. Прийшла
просто до зеркала

— 10 зн.: двійчи, такъ и зашуміло

— 9 „ крісло

— 8 „ Тоді... Чого вамъ
треба?— 4 „ Вона й стала тоді
ніби пильнішъ

— 3 зн.: да й каже... усе

— 2 „ що въ того-то... па-
робки одкуплялись

Стор. 134.

Ряд. 1: А въ якого жъ се пана

— 2: зновъ

— 3: въ якого

— 6: здоровье—такі люде ба-
гаті!

— 7, 12 і 10 зн.: за скілько...

— 14: А самъ

— 12 зн.: Я ёму... не мішайсь

— 10 „ зновъ... одкупитись

— 9 „ вашу милость

— 1 „ ніби вона й до ладу

Стор. 135.

Ряд. 1: Коли хочешъ одкупитись

— 2: одкупляйся скоріше

— 2—3: бо послі й за тисячу
не одкупися

— 4: съ печи

дивимось — садъ якъ разъ передъ
очима

жовтимъ... повисипувани

порадошнененько (попр. Оп. М.)

діждали

устала

у очахъ (попр. Оп. М. на очяхъ)

зирнути

и не розберешъ

вбачайте

у сміття

сеєє

попередъ очима (попр. Оп. М. очей)

и шмигъ за двері (попр. Оп. М.)

на дрозжяхъ (попр. Оп. М.)

у ватласахъ, просто до дзеркала

двичи такъ и зашуміло

кресло (попр. Оп. М.)

тоді... чого намъ треба?

Вона и стала тоді ніби пильніше

да каже... все...

що у того-то... парубки відку-
плялися...

...тсе папа

знову

у якого

здоровья, таки (допр. Оп. М. па:
такі) люди багаті

за скільки

Самъ

Я йому... не мишайсь!

знову... відкупитись

даромъ вашу милость

ніби то вона и доладу

Якъ хочешъ відкупитись

відкупляйся скоріше

бо після и за тисячу не відку-
писься

зъ печи

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 135.

Ряд. 12: поїду вь городъ сёгодні

— 7 зн.: товчетця... по пеклу

— 7—6 зн.: папірчикъ пза зеркала витягне, то одмикає

— 5 зн.: и дві дівчинки

— 5—4 зн.: якъ тії жеребятка, що жахаютьця

— 2 зн.: вь панському... та вбірались

Стор. 136.

Ряд. 2: двору

— 3: возочка ...вь високу

— 5: нічого

— 7: такъ куди ні глянь

— 8: якъ той макъ червоний

— 10: то й чоловіка

— 11: найбільше

— 12: заїхала

— 13: Покоі високі й хороші, тільки

— 11 зн.: підождати

— 9 „ штани сині, широкі

— 7 „ изнітивсь

— 6 „ наче й... здорові

— 5 „ змазані

— 4 „ ёго... вь насъ

Стор. 137.

Ряд. 1: які ўси, яка одежа на тобі

— 1: генералъ

— 2: голівку схитнула

— 3: вь вічі

— 4: изъ тимъ

— 5: Захаревичемъ. Вийшовъ вивъ одъ неі

— 6: йдіть

— 7: Ми й пішли

— 7 зн.: А те, що

— 6 „ писати

— 5 „ що скаже

— 3 „ нічого

— 2 „ однесу

поїду у П. сььогодні. До П. К. дописав „етербургъ“, але закреслив і замість того городъ товчетця по покояхъ ...по пеклі

папірчикъ вь за дзеркала витягає, то відмикає

й дві дівчинки

вразу було: якъ зъ переляку, а пізнійше: якъ жеребятка, коли жахаютьця

у панському... та зберались (попр. Оп. М.)

двора (попр. Оп. М.)

повозочки (попр. О. М.) ...у високу нічого (попр. О. М.)

та куди не глянь

в оригіналі „макъ“ нема,—певно, через помилку

и чоловіка

найбільш (попр. О. М.)

заїхала (попр. О. М.)

Покои високи и хороши (попр. О. М.)

затриматись (попр. К.)

штани сині, широкі

се слово додав в друк. тексті К наче и... здорови (попр. О. М. на здоровіі)

смазани (О. М. попр. на змазани) його... у насъ

се додав К. в друков. тексті

геноралъ

голівку зхитнула

вь вичі

зъ тимъ

Захаревичемъ. Війшовъ вивъ одъ неи

идіжъ

Ми и пишли

Да то, що

писать

якъ скаже

ничого

віднесу

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 138.

Ряд. 3: можна й грішми
 — 6: Се вже я ёму
 — 7: За що
 — 9: а спасенному рай!
 — 12: кінець стола... у ёго
 — 13: дірки
 — 11 зн.: нічого
 — 9 „ мугирю!
 — 8 „ налаявши насъ; а въ ёго
 — 6 „ Такъ се ..що й ми
 — 5 „ походимъ

можна и грішми
 (Се вже я йому)
 за що (Перед за що не (.), а (,))
 а бішеному въ поле!
 коло стола ...у нього (попр. К.)
 дірки
 нічого
 мугирь!
 залааявши насъ, якъ бачите, а у
 нього (попр. К.: у ёго)
 Такъ тсе ...що и ми
 походимо

Стор. 139.

Ряд. 1: зновъ
 — 3: усе
 — 6: говорять
 — 8: оголіти
 — 9 зн.: тільки насъ и ждали
 — 7 „ По всьому селу пішла
 чутка, що въ насъ
 — 1 зн.: розумніша

знову
 все
 говорють
 оголити
 тільки насъ ждали
 По всьому селі пішла чутка, що
 у насъ
 розумніша

Стор. 140.

Ряд. 1: у вічі
 — 5: хлопчикъ
 — 6: дяковати

въ вічі
 хлопчикъ
 дяковать

Дати в оригіналі нема, тільки з приписки під дальшим оповіданням („Знай Ляше“!) довідуємо ся, що се правдива історія. — Розділи поробив, як і в інших оповіданнях, Куліш.

С В Е Ю Р У Х А.

(Народні оповідання, 1858, 143—150).

Стор. 143.

Ряд. 2: вдова
 — 3: Я ще
 — 4: од покійної
 — 5: сусіде
 — 10: вбито

удова
 Я іще
 од покійної (попр. Оп. М.)
 сусіди
 забито

Стор. 144.

Ряд. 1: тутъ и вродиласъ
 — 6: ви шукайте
 — 8: и съ того часу
 — 12 зн.: одцурайсь її

тутъ якъ вродиласъ
 ви шукайте (Так і треба, —
 в друков. тексті помилка)
 и відъ-тоді
 відцурайсь її

Друкований текст:

Оригінал:

Стор. 144.

Ряд. 10 зн.: робити
— 7 „ в ii
— 6 „ и въ кожному
— 5 „ воли ...ишло
— 3 „ въ золотому
— 1 „ на ней

робить
въ ій (попр. Оп. М.)
и у кожному
вола (попр. Оп. М.) ...ишло
у золотому
на ii

Стор. 145.

Ряд. 6: веселійше... а туди—далі

— 9: у одній молоді, а въ дру-
гій
— 10: а що ваши дітки?
— 12: одкаже
— 13: наче не чує
— 11 зн.: Увійшла
— 9 „ Що се
— 6 „ перлове зерно
— 2 „ ище въ сповіточку въ
глибокій

веселише ...а далі (зверху дописав
туди Оп. М.)

у водній молоді, въ другій

а що дітки?

откаже

начебъ то не чує

увійшла

Що тсе

перлове намісто

ще въ сповіточку (попр. Оп. М.)
у глибокій

Стор. 146.

Ряд. 1: у їхъ
— 3: съ першої
— 5: въ рукахъ
— 8: полиняли
— 9: тії воли
— 9—10: (що од мого батька)
— 12 зн.: дочко
— 11 „ одъ мене одцурався.

у ихъ (попр. Оп. М.)

въ першої

у рукахъ

полиняли (попр. Оп. М.)

ті воли

що од мого батька

дочка

відъ мене відцурався. Піжди, пі-
жди!

Підожди, підожди!

— 6 зн.: одгукуєтця

відгукуєтця

— 3 „ матері

мамi

Стор. 147.

Ряд. 2: заплакана
— 3: Не кидай
— 6: вибірався
— 8: цілісенький... Смутно,
сумно
— 9 зн.: їхъ
— 8 „ пійшли
— 6 „ хитаєтця... що се ій
сталось?

заплаканая

Не лишай

вибірався

цілісенький (попр. на: цілісенький
Оп. М.) ...Сумно, сумно

ихъ (попр. Оп. М.)

пішли

шатаєтця... що то ій сталося?

— 2 зн.: питають мати

питають моя мати

— 1 „ въ ночі

у ночі

Стор. 148.

Ряд. 1: въ нашій
— 3: вона съ комори
— 4: вдалось

у нашій

вона черезъ вікно

здалось

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 148.

Ряд. 10: нездужаю
— 11: надъ-вечірѣ... доведе

не здужаю
надъ вечорѣ... заведе (попр. Оп. М.)

— 11 зн.: Надъ-вечірѣ
— 10 „ пішла
— 8 „ до того місця
— 7 „ Що за диво! Коли жъ
— 5 „ хороша й свіжа
— 1 „ колоссе... похилилось

Надъ вечорѣ
пішла
до того міста (попр. Оп. М.)
Що тсе за диво! Коли
хороша а свіжа
колосья... похилились

Стор. 149.

Ряд. 1: вінъ не далечко й бувъ
— 2: до неї
— 4: та черкѣ... ніхто
— 5: коло неї
— 7: старої
— 8: панімашту (!)
— 10: сціпила
— 11: судилось
— 13: про сина
— 11 зн.: а тутъ їхъ и несуть

вінъ и недалечко бувъ
до неї (попр. Оп. М.)
та й черкнувъ... ніхто
коло єї
старої (попр. Оп. М.)
маму
счепила
судилося
за сина
а тутъ ихъ (попр. Оп. М.) не-
суть

— 9 „ Якъ обохъ?
— 4 „ сиві коси тріпаютьця
— 3 „ въ крові
— 2—1 зн.: Господѣ їй розумъ
одібравъ

Якъ обохъ? Одну її, Ганну?!
сиви коси трипаютьця
у крові
Госпідѣ їй розумъ відібравъ.

Стор. 150.

Ряд. 2: пішовъ до дому... оставсь
— 3: у землю
— 4: Да вже
— 5: якъ бузина
— 6: Молодихъ... оддалікъ
— 7: ніхто
— 8: вийде
— 9: молода
— 10: білі руки
— 11: піджидає свекрухи, та й
докоряє
— 12: стара Орлихо

пішовъ до дому...зостався
въ землю
Вже
якъ бузина городня
Молодихъ (попр. Оп. М. на моло-
дѣхъ) ...отдалікъ
ніхто
вийде
вразу було „молодая“ (попр. Оп. М.)
білі руки
піджидає свекрухі та приказує :
стара Орлиха!

Дати в оригіналі нема. Розділи поробив Куліш.

ЗНАЙ, ЛЯШЕ!

(Народні оповідання, 1858, 153—159).

Заголовок, як і до всіх інших оповідань, дав Куліш. Зразу було: „Знай, Ляше!“ (Росказувала баба), але потім сей додаток викреслено. Замість motto приписав Куліш:

Мамо, закрий міні очі, щоб міні на того
Ляха не дивітись!

Старосвітська гіторка.

Друкований текст:

Оригінал:

Стор. 153.

Ряд. 2: зможе

— 6: вь роду-віку

— 8: люде... пічне

— 9: копитань

— 6 зн.: питавсь

— 5 „ що се

— 4 „ побачивь

— 2 „ вража відьма

— 1 „ люде

Стор. 154.

Ряд. 1: одъ

— 7: вь поле

— 9: а про те

— 13: жінку! Хотъ вони

— 11 зн.: безъ ёго

— 7 „ немаче

— 2 „ тогді

— 1 „ вь садку

Стор. 155.

Ряд. 4: оддай

— 5: таки й пійшли

— 8: однесли

— 10: по тихъ часахъ

— 11: вь городъ

— 12: чотирі

— 11 зн.: Узавъ

— 10 „ усе

— 7 „ отсе

— 6 „ панію

— 5 „ що се

— 3 „ Стара ввійде

— 1 „ пійшла

Стор. 156.

Ряд. 2: ставна

— 3: ласкава

— 4: привітна, ввічлива

може

изъ роду віку

люди... почне

капитань

питався

що тсе

побачити

зразу було: вража баба (попр.
сам автор).

люди

отъ

у поле

а про то

жінку! Хоча вони

безъ нього (попр. К.)

ниначе

тоді

у садку

віддай

таки и пішли

занесли (попр. К.)

по тіхъ часахъ

у городъ

чотире

Взявъ

все

тсе

пані

що тсе

Стара вийде

пішла

статна

ласкавая

привітлива, чепурна

Друкований текст:

Оригінал :

Стор. 156.

- Ряд. 6: у хаті
 — 7: люде
 — 8: паробокъ, Тимішъ
 — 10: Де буде одно
 — 13 зн.: осени
 — 12 „ барвінку
 — 11 „ наготовили. И такі
 веселі
 — 10 „ щасливі! ...неначе
 самъ помолодшаешъ
 — 7 зн.: Отъ же не думали
 — 2 „ узяти
 — 1 „ неначе

Стор. 157.

- Ряд. 2: кричать
 — 4: одбити
 — 5: паробківъ
 — 10: уваявся
 — 11: заговорює... ухопила
 — 9 зн.: Парубки
 — 8 „ дзвенило... въ вікнахъ
 ...въ покій
 — 5 зн.: тогді
 — 3 „ якъ молоко
 — 2 „ якъ убігли
 — 1 „ уставъ... благій

Стор. 158.

- Ряд. 6: у голові
 — 7: молоді
 — 8: пійшли ...регітъ
 — 9: одъ себе
 — 11: одвели
 — 9 зн.: бивсь... да за ворота
 — 8 „ ище
 — 7 „ сторожу
 — 6 „ Якъ дознався жъ
 — 5 „ прислугу
 — 4 „ обирвавъ
 — 3 „ гиллі
 — 2 „ грукає

Стор. 159.

- Ряд. 1: Отець Андрій вийшовъ
 до ёго. Вінь...“
 — 7—8: чи въ васъ же... ма-
 тері
 — 9: схаменітця! ...такъ ви

въ хаті
 люди
 парубокъ Тимошъ (вразу було :
 Тимошъ)
 Де одно е
 осені
 барвинку (попр. Оп. М.)
 наготовали. И таки весели
 щасливи, ...неначе самъ одмоло-
 діешъ (попр. К.)
 Якъ не думали
 взяти
 ниначе

кричать (попр. Оп. М.)
 отбити
 парубківъ
 ваявся
 заговоряє... вхопила
 Парубки
 дзвенило... у вікнахъ... у покій
 тоді
 якъ молока (попр. Оп. М.)
 якъ вбігли
 ставъ... благій

въ голові
 молоді
 пішли ...реготъ
 відъ себе
 завели
 бився... але за ворота
 ще
 сторожівъ
 Якъ дознався
 всіхъ людей
 обірвавъ
 гильлі
 грукає

Якъ отець Андрій вийшовъ до
 нього (попр. К.), вінь...“
 Чи жъ у васъ... мами (обидві по-
 правки К.)
 Схаменітєсь (попр. Оп. М.) ...ви

Друкований текст:

Оригінал:

Стор. 159.

Ряд. 10: тогді

— 11: люде

— 12: Не обіжайте.. Я сёго

— 5 зн.: Идіть собі зъ Богомъ!

— 4 „ Панокъ нашъ верть за двери, якъ обпарений

— 2—1 зн.: Оттакъ то й вийшло: Знай, Ляше! якъ розкажуть старі люде

„Оксана любенько живе зъ чоловікомъ. Поставили вони собі нову хату, а въ хаті якъ у віночку. И садокъ е вишневий, и городъ, и поле. Добре живуть. Самъ Богъ звівъ таку пару: обое хороши, якъ повная рожа, молоденьки. И стара зъ ними. Свою хату продала, зъ ними живе“.

Внизу приписано рукою автора: „Оба розказа („Викуп“ та „Знай Ляше“. В. Д.) — истинныя происшествія. Последнее случилось недалеко отъ Звенигородки“.

Розділи, як і скрізь в інших оповіданнях, поробив Куліш.

тоді

люди

не обижайте (попр. Оп. М.) ...Я тього

Идіть!

Панокъ шмигъ за двери, якъ очутивъ по улиці йде

се дописав в оригіналі Куліш.

Далі ще е в оригіналі таке (Куліш не взяв до друку):

МАҐСИМ ГРІМАЧ.

(Народні оповідання, 1858, 163—173).

В оригіналі зверху червоним олівцем дописано рукою Куліша „Исправить“. Справді, поправок Кулішевих в оригіналі сливе що нема — більш, знати, поправки пороблено в коректі.

Друкований текст:

Оригінал:

Стор. 163.

Ряд. 3: Польща

— 4: обладовала

— 5: сёгобочвёю... хоть... не густо

— 7: руччіші

— 8: всяке

— 9: парчі-сутозлоти

— 10: дороги

— 11: противъ

— 4 зн.: въ атласахъ

— 2 „ люде

— 1 „ оступлять

Стор. 164.

Ряд. 1: „Отъ“, каже було хто

— 2: у пана вбрався

Польша

обладувала

сёгобочною... хочъ... не гуртъ

руччіші

усяке

парчі-сутозлоти

дорогі

проти

у ватласахъ

люди

обступлять (закреслив б К)

Отъ, каже хто

въ пана убрався

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 164.

Ряд. 3: вбрався. Вбірайтесь

— 4: люде

— 6: та хороше

— 12: вихоръ начальний

— 11 зн.: які нагайки

— 5 „ вѣ дворі

— 3 „ то й пливуть

Стор. 165.

Ряд. 3: вѣ камяній

— 4: ніхто про те

— 5: вірнихъ

— 7: Найчастіше

— 8: уродливий паробокъ

— 9: гордовата

— 10: багаті люде

— 11: не пійду

— 11 зн.: перші люде

— 10 „ молодні й хороші

— 5 „ силувати, та й

— 4 „ хотъ

— 3 „ не оддамъ

— 2 „ вѣ мене

Стор. 166.

Ряд. 3: дочко

— 4: кланявсь

— 5: самъ собі панъ?

— 6: Тоді

— 9: примітивъ

— 11 і 7 зн.: тогді

— 8 зн.: да й поклонюсь

— 7 „ дівчино

— 5 „ Не плаває, літає

— 2 „ вѣ дорогу

— 1 „ на здобутокъ

Стор. 167.

Ряд. 6: не наймитомъ, вільнимъ

— 8: вѣ-осени

— 12: завируха

— 10 зн.: пройшла

— 9 „ и плескає

— 2 „ и синій, и білий, й...

— 1 „ роскинувсь по землі

синій рястъ

Стор. 168.

Ряд. 1: розрослась зелена рута

— 4: посипле

убрався. Вбірайтесь

люди

да хороше

вихоръ нагальний (К. помилився)

яки то нагайки

у дворі

и пливуть

у кам'яній

ніхто за (попр. К. на про) те

вірнихъ

найчастіше

вродливий парубокъ

гордовита

багаті люди

не піду

перші люди

молоді і хороші

силувати, та и

хотъ

не віддамъ

у мене

дочка (попр. К.)

кланявся

вільний?

Тоді

запримітивъ

тоді

да поклонюсь

дівчина

Не плаває — літає

у дорогу

на здобутокъ

не наймитомъ — вільнимъ

вѣ осені (попр. Оп. М.)

завируха

прошла

й плескає

й... й... й...

и рястъ синій и зелена рута

и зелена рута

синіє

Друкований текст:

Оригінал:

Стор. 168.

- Ряд. 5: въ темну воду
— 6: дивитця вона
— 12: И замигтіло
— 11 зн.: Отъ уже
— 9 " Съ хати
— 1 " дать звістку

у темную воду
дивитця
и замихтіло
Отъ вже
зъ хати
дати звістку

Стор. 169.

- Ряд. 1: йдуть
— 7: съ кореня
— 8: якъ шаблюю ...видикає
(помилка. В. Д.)
— 11: луснуть
— 12: И ніякої
— 11 зн.: наши... філі

идуть
зъ кореня
якъ гострою шаблюю... викидає
луснули
И ні якої
наші... хвиля (Оп. М. попр. па:
хвилі)

- 8 " уже... жонихъ
— 7 " дождали
— 6 " се... противъ
— 4 " съ тобою
— 3 " руку
— 2 " ёму

вже... женихъ
діждали
а се ...проти
зъ тобою
ручку (попр. Оп. М.)
імъ

Стор. 170.

- Ряд. 2: въ світлицю
— 3: випроводивъ
— 4: та вінокъ ...съ
— 6: перевиває
— 9: коло неі
— 10: Підними ...головку
— 9 зн.: уже... умовлявъ
— 6 " Пійшовъ ...покликавъ
— 5 " до сестриці
— 4 " у великой
— 2 " Прибігла
— 1 " уже й

у світлицю
випроводивъ
да вінокъ ...зъ
перевиває (попр. Оп. М.)
коло еі
Підними ...голівку
вже... вмовлявъ
Пішовъ та закликавъ (попр. К.)
сестриці (попр. Оп. М.)
у великій
Прибігла
вже и

Стор. 171.

- Ряд. 7: ёго
— 12—13: кінець стола
— 13: руками
— 13 зн.: наливала й розмовля-
ла ...ні заходивъ
— 12 зн.: про себе
— 11 " поцілівала
— 10 " Катре
— 7 " обняла и
— 3 " високи
— 2 " дрібнесенько

его
въ конці стола
ручками
и рушникъ и холодну водицю по-
давала й розмовляла... не (попр.
Оп. М.) заходивъ
за себе
поцілівала
Катря
обійняла й
високі
дрібнесенько

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 172.

- Ряд. 1. Пройшла
 — 3: и наложила
 — 4: головку
 — 6: дуплиного ...голівку
 — 10: Уже
 — 11: ато
 — 12: изъ
 — 11 зн.: хибку
 — 5 „ розхристаний
 — 1 „ Одцурався

Прийшла
 и наклала (попр. К.)
 головку (К. попр. на: голівку)
 дуплиного ...голівку
 вже
 а то
 зъ
 хібку
 розхристаний (попр. К.)
 Відцурався

Стор. 173.

- Ряд. 1: здобичи. Посививъ
 — 3: дождати
 — 4: хороші
 — 5: люде
 — 7: до церкви
 — 8 зн.: усю ...вдовжъ
 — 4 „ тоді
 — 3 „ та й

здобичу... Та посививъ (попр. К.)
 діждати
 хороши
 люди
 до церкви
 всю... у довжъ
 тоді
 та .

Дата під оповіданням: 16 цвітню 1857 року. — Ровділи поробив Куліш.

ДАНИЛО ГУРЧ.

(Народні оповідання, 1858, 177—189).

Заголовок в оригіналі (рукою Куліша): „Козацька кровъ“. Очевидно, вже в коректі змінено на „Данило Гурчъ“.

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 177.

- Ряд. 2: Глибово
 — 3: облягли
 — 6: після „имла пахуча“
 — 7: вітерець
 — 8: зеленихъ
 — 10 зн.: повстають
 — 7 „ дзвіницею
 — 6 „ цвинтаръ
 — 3 „ у тій хаті

Глибово (попр. К.)
 облягли
 в оригіналі є ще слово „тиша“
 вітрикъ (попр. К.)
 зеленіхъ
 повставають (попр. К.)
 дзвоницею
 цвинтаръ (попр. К.)
 въ тій хаті

Стор. 178.

- Ряд. 1: Иде
 — 2: и не дивитця
 — 4: очіпокъ
 — 5: всякого
 — 8: хоть ...утратитця

Йде
 й не подивитця
 очіпокъ
 усякого
 хочъ (попр. К.) ...втратитця

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 178.

Ряд. 9: ще до того й
— 11: скрині ...спорожніли
— 12: зовяла
— 10 зн.: Вродилась... дитино
— 8 " Усе
— 6 " долонечки
— 2 " хочь
— 1 " у неї

Стор. 179.

Ряд. 1: якъ маківочка
— 5: съ кимъ
— 11: люде
— 12: де на весіллі, або въ танку до купи

— 12 зн.: якъ повні квіти
— 13 " Отъ коли бъ Господь
— 10 " Ото жъ пославъ Михайло сватівъ
— 9 зн.: та міркують
— 8 " ажъ тутъ

Стор. 180.

Ряд. 2: Поки жъ вінъ
— 4: Гурчъ ...съ
— 5: хутіръ ...й поле
— 7: у инше убіратись
— 8: що наїздили до ёго де-що купувати, то й кажуть
— 12 зн.: на нихъ
— 11 " геть въ мого двора
— 10 " втекли одъ ёго

Далі є ще 1½ рядки, які мабуть складачі в друкарні прогавили, бо вони виправлені Кулішем до друку: „Вже (попр. К. на уже) й пере-прошали (попр. К. на: перепрошували) ёго, — ні, не пустивъ відтоді (попр. К. на уже) ніколи у свою браму їхъ“ (іхъ К. закреслив).

— 9 зн.: Такий бувъ
— 6-5 зн.: брови такъ и горять

— 5 зн.: зори
— 4 " да разомъ

ще й до того (попр. К.)
скргні ...спорожняли (попр. К.)
зівъяла
Вродилася... дитина
Все (попр. К.)
долоночки (попр. К.)
хочъ
въ ей (попр. К.)

якъ та маківочка
зъ тимъ (попр. К.)
люди
де підъ вербою до купи (попр. К.). По сьому ще було, але К. викреслив: „та любенько собі розмовляють“.
якъ квіти повні (попр. К.)
Отъ Господь (доп. коли бъ К. в оригіналі)
(Ото жъ доп. К. в ориг.) ...Михайло сватівъ (К. поп. на свати)
та миркують (попр. К.)
а тутъ

А тутъ поки вінъ (попр. К.)
Гурча ...зъ (попр. К.)
хуторъ... й поля
въ инше вбіратись
що тамъ наїздили до його (де-що доп. К.) купляти, (попр. К.)
то що, и кажуть (попр. К.)
се дописав в ориг. Куліш
мого доп. в ориг. Куліш
відъ него втікли (К. попр. на: одъ ёго втікли)

Такий то (закр. К.) бувъ
брови якъ чорни пъявки між собою звілися (К. попр. на звілися, а тоді закреслив усе речення і надписав се, що зараз в тексті).

зорі
да доп. в ориг. К.

Друкований текст :

Ряд. 2 зн.: Вінъ оставсь изъ-
малку

— 1 „ вмерла... вбито на
войні

Стор. 181.

Ряд. 1: люде

— 2: злюбилась изъ

— 7: у Польщу. Приїжджає до
господи

— 7: та й питає

— 8: чому мене

— 10: чимъ би

— 11 зн.: одповістила... злюби-
лась

— 9 „ прозби, ні грозби

— 8 „ приїхавъ

— 5 „ помчавъ

— 4 „ въ

Стор. 182.

Ряд. 3—4: А далі

— 7: Впавъ... та й поленувъ

— 8: місяцівъ

— 10: вечора ...въ дворі

— 11: після „кона привязує“ в оригіналі стоїть: „Такъ вона й кину-
лась до ёго, обнімає, плачучи:

— 12: після „квіте мій“ в оригіналі: „Згадавъ мене старую (попр. К.
стару) — приїхавъ (попр. К. на приїхавъ).

— 12: Де жъ се ти й досі

— 13: про сестру

— 11 зн.: Увела... злякалась

— 9 „ Данилечку... страшний

— 7 „ Утомивсь

— 5 „ усе

— 3 „ въ двозі

— 2 „ про сестру

— 1 „ вітхнувши

Стор. 183.

Ряд. 1: теперенька ...хоть

— 5: одцуравсь

— 6: про

— 7: съ хати

— 11 зн.: Ти її бачивъ?

— 9 „ Се ти

— 7—6 зн.: тобі гріхъ

— 5 зн.: Годі, каже, бабусю

Оригінал:

Вінъ zostався зъ-малку (попр. К.)

умерла... забито у войні (попр. К.)

люди

злюбилася зъ

у Польщу. Приїжджає Данило до
господи

та й пита (попр. К.)

чому вона мене

чимъ би

оповістила... злюбилася (попр. К.)

прозбі, грозбі

приїхавъ

помчавъ (попр. К.)

у (попр. К.)

се дописав К. в оригіналі

Упавъ... та пустився якъ стрілка
зъ сагайдаку (попр. К.)

місяці

вечера (попр. К.) ...у дворі

— 11: після „кона привязує“ в оригіналі стоїть: „Такъ вона й кину-
лась до ёго, обнімає, плачучи:

— 12: після „квіте мій“ в оригіналі: „Згадавъ мене старую (попр. К.
стару) — приїхавъ (попр. К. на приїхавъ).

Та де се ти досі

за (попр. К. на про) сестру

Увела... злякалася (попр. К.)

Данилцю... блідий

Втомився (попр. К.)

все (попр. К.)

у двозі (попр. К.)

за (попр. К. на про) сестру

вітхаючи (попр. Оп. М.)

тепереньки ...хоть

відцурався

за (попр. К.)

зъ хати (попр. К.)

ii доп. К. в ориг. Далі ще сто-
яло: „Що ти подіявъ?“ але К.

закреслив

Се доп. К. в ориг.

гріхъ тобі буде (попр. К.)

Годі попр. К. в ориг.

Після останнього рядка: „Спитай чорного ворона, що ёго кості розношує“ Куліш викреслив (виправивши попереду) цілу сторінку тексту. Ось що саме:

„Обохъ! Боже милостивий! Помилуй насъ! Данило, сину мій, що ти поробивъ (попр. К. на вчинивъ). Чому ти її до дому не привізь? деь у тебе кам'яне серце!“

— Не схотіла до дому!

„Може боялася (попр. К. на боялась), бідачка! Чому (К. доп. ти) не владавъ? Хіба въ тебе для неї ласкавого слова не найшлося (попр. К.: найшлося)?

— Просивъ, стара, усякимъ словомъ просивъ, — не хотіла!

Плаче, плаче стара, а вінъ каже: „Не плачте, стара моя нене! Нехай лучче наша Катря буде въ сирій землі лежати, ніжъ ізъ Ляхомъ роскошувати та чесний свій рідъ козацький ганити. Іду розпитуюсь (К. попр. роспитуюсь) за (попр.: про) нихъ, напавъ на слідъ. Чи нема у (попр. К.: въ) вашому селі Ляха такого? „Ні, кажуть, у нашому нема, а недалечко, коло корчми степової, живе якийсь Ляхъ й дівчина при ему. Кажуть, купивъ собі деь. Таке то я чувъ (попр. почувъ), стара. Впавъ до їх у хату. Сидить Катря, а хтось, якъ гадюка, у комору шурхнувъ.

„Здрастуй, сестрице, кажу, чому не вітаєшъ?

„Здоровъ, брате!“ одмовляє й ніби спокійна, тільки поблідла й голосъ змінився.

Я заразъ до комори, вона не пускає. „Перше мене уб'єшъ!“ каже. Я блававъ її, стара; нікого ще зъ роду не блававъ такъ, — не послушала. Тоді... А вінъ, лядська душа, сидить въ (попр. К. у) коморі, зарився то въ сподвиці (попр. К. спідвиці), то въ кожуха. Чує усе, й не виїшовъ! Катрю поховавъ я й душу її поминають, а Ляха у степу кинувъ й діждався (попр. дождався), поки чорний крукъ ёму на персти (попр. на: персті) наступивъ... Оттакий бувъ Данило Гурчъ“ (се речення дописав вже Куліш і потім викреслив). Се ще наши батьки розказовали за щирю правду, а стара ні въ світочку було не скаже нічого, та ще й розгнівається, якъ хто питає: що тсе (попр. се) вамъ верзетця? Лучче діло робить, якъ (попр. К. ніжъ) таке вигадувати“. Та заразъ и до дому пійде, й сумна й смутна така, що й подивитись жалко“.

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 184.

Ряд. 2: Оттакий то женихъ бувъ

Данило Гурчъ, що посватавъ

— 7: за Гурчемъ... вмерти

— 8: за нимъ

— 10: випроводили

— 12 зн.: здоров'ємъ

— 11—10 зн.: хороша якъ рожа

— 6 зн.: насуплені

— 5 „ Полюбивъ щиро молоду жінку

— 4 зн.: зъ гаю

— 2 „ рука тремтить

— 1 „ уже

Такий то женихъ посватавъ (попр. в ориг. К.)

за Гурчомъ... умерти (попр. К.)

за імъ

випроводили

здоровлемъ

пригожа, якъ би рожа

сдвинуті (попр. К.)

въ карихъ очахъ такъ і сіяють любощі (попр. К.)

зъ темного гаю (попр. К.)

труситця (попр. К.)

вже

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 185.

Ряд. 1: Супити зновъ

— 5: то було

— 5—6: пошуткує

— 8: що-небудь

— 9: підперши

— 12: въ гості

— 13: не бачилась

— 11 зн.: білий-білий

— 9 " усміхнувся

— 4 " съ хати

— 1 " вернулись... вернувся

сдвигати (попр. К.)

то була "

пожартує "

щось "

підхопивши "

у гості "

не бачила

блідий-блідий

всміхнувся "

зъ хати "

повернулись... повернувся (попр. К.)

Стор. 186.

Ряд. 2: одъ кого

— 3: любила

— 6: й ступня съ хати

— 12: провожає

— 13: жажнувся

— 10 зн.: Упавъ ...помчавсь

— 8 " Наталя сама

— 7 " въ гай ...въ самому

— 4 " джерготять... шурха-

ють яшурки въ траві

— 1 зн.: високо берега

відъ кого (попр. К.)

любила "

й кроку зъ хати "

проважає

жагнувся "

Впавъ " ...помчавсь

сама Наталя "

у гай " ...у самому

черготять... шурхає гадюка (попр. К.)

висока берега

Стор. 187.

Ряд. 4: виносять

— 5: пряменки

— 6: ягідъ

— 7: А всякого

— 8: папороть

— 9: душлинастого пеня

— 10: повилась... червоноі

— 11: у очахъ мігтить

— 12: силе... проміннямъ у

— 12 зн.: Ой світе мій ясний,

світе мій прекрасний

— 11 зн.: промовила пісню,

" який мій таланъ нещасний

— 9 зн.: білу

— 7 " споманувся їй ...який

— 5 " Піду я хоть

— 4 " вернетця

— 3 " Хоть

виносять

пряменки

ягідъ (попр. К.)

А всякого "

й папороть

душлинастого пня (попр. К.)

повилася... червоною "

у очахъ мігтить "

силе проміннямъ въ "

Світе мій прекрасний "

промовила, тільки доля моя не-

щасная (попр. К.)

білу

споманувся (доп. і й К.) ...який

Піду я хоть (попр. К.)

повернетця "

хоть "

Стор. 188.

Ряд. 2: Схопилась... вечоріло

— 6: філею

— 10: Уже

Схопилася ...вечеріло (попр. К.)

хвилю

Вже (попр. К.)

Друкований текст :

Орагінал :

Стор. 188.

Ряд. 11 :	кинулась... въ воду	кинулася ...у воду (попр. К.)
— 12 вп. :	Примчавсь	Примчався „
— 9 „	не дожене ...Уже	не нагонить... Вже „
— 8 „	Червона хустка	та червоная хустка „
— 7 „	після „по воді“ було ще	слово „геть“ (викреслив К.)
— 5 „	замахнувся	замахнувъ (попр. К.)
— 4 „	сиву хвилю Дніпрову	сивую хвилю Дніпрову.— По сьому було ще: „та щось тихенько за- стогнала“, але К. викреслив
— 2 „	уже	вже (попр. К.)
— 1 „	въ-ранці	у ранці

Стор. 189.

Ряд. 2 :	ухопивъ міцною рукою	вхопивъ моцною рукою (попр. К.)
— 3 :	такъ рука й звелась на віки	такъ наче й прикіпивъ „
— 4 :	горду душу	хіть (попр. К.)
— 5 :	въ роду, тільки себе за- напастивъ передъ Богомъ	въ роду (К. попр.: изъ роду), та такъ вже ёму повелоса (попр. К.)

Дата в оригіналі : 2 липця 1857 року. Розділи поробив Куліш.

Ч А Р И.

(Хата, 1860, 27—37).

В оригіналі заголовка нема. Попереду тексту Куліш додав з народньої пісні:

„Прибудь, прибудь, мій миленький,
Ой я тобі рада буду :
Я жъ безъ тебе усю ніченьку
Якъ сива голубка гуду“.

Пісня.

(В »Хаті« сього нема).

Перших шість рядків дописав сам Куліш : „Давня то давнина, а наче вчора діялось. Молоді літа — сказано : що за молоду чуєшъ або бачишъ, до конца воно тобі привиджується. Стара бабуса булѣ розказує намъ, дівчаткамъ, прилучи вовну, а ми, звісно, наче тобі душею всяке слово вбачаємо, якъ-то колись було на світі, які дива творилися колись-то“.

Стор. 27.

Ряд. 7 :	живъ собі	живъ колись
— 7—8 :	(розказує було бабуса)	в оригіналі нема
— 9 :	вирісъ козакъ зъ ёго хо- роший	вирісъ хороший
— 10 :	Що до коня, що до зброї, що до звичаївъ, мовлявъ, ли- царськихъ !	в оригіналі нема

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 27.

Ряд. 11: Ато жъ і дома щира
була въ ёго душа
— 12: Батька
— 12—13: поважавъ — сказати
— 15: позвавъ

Стор. 28.

Ряд. 3: мені

— 5: и ось довелось
— 6: на статості літахъ
— 6: куди ні гляну
— 8: скажо було Тишішъ
— 9: проведу
— 16: разомъ и горе приймали
— 16: все въ купі
— 7 зн.: мало жъ то було
— 6 „ ступила за ворота

— 5 „ и вродятця
— 4 „ ні на ко́го
— 4 „ Въ неі на думці
— 3 „ ёго виглядае рано и
вечіръ
— 1 „ и на світі хороше

Стор. 29.

Ряд. 1—4: Стара́ бабу́ся було́ рос-
ка́зуе намъ про тихъ людей,
мовъ вони въ неі передъ очіма,
а сама каже було, що чинилося
те у давню давнину́. Ото́ жъ и
гутори́ть, прядучи́ вовну:

— 5: у світі не буває
— 6: вечіръ
— 9: про все ій байдуже
— 9: прийшла
— 11: займатись
— 13: перняла
— 10 зн.: сповістити
— 9 „ у парі
— 8 „ Не бути!
— 6 „ чия
— 4 „ на неі, Хімо
— 2 „ до неі

Стор. 30.

Ряд. 1: жениха́ється
— 2: несподіване
— 5: не все гараздъ

Що то за щира душа

Якъ батька
поважавъ
заволавъ (викрес. й попр. К.)

міні (так само й далі кілька ра-
зів)

а ось довелось
помилка, зам. на старости літахъ
куди не гляну
в ориг. нема
заведу (попр. К.)
разомъ и горя приймали
все у купі
мало було
ступила крокъ зъ своєї хати
(попр. К.)

якъ вродятця
на жадного
Въ еі на думці
ёго виглядає-дожидає рано и вечоръ

й въ світі хороше

в рукописи сього уступу нема

въ світі не бува
вечоръ
за все ій байдуже
пришла
займатця
помилка, зам. переняла
оновістити
въ парі (і далі кілька разів)
Не бути?
чия
на іі, Хімо
до еі

женихається
несподіванне
не гараздъ все

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 30.

Ряд. 7: дождала
— 7: вічувати
— 9: каяннє, та вороття не буде
— 11: покинувъ!
— 16: пескомъ
— 11 зн.: стрибну́ла
— 8 „ зоря
— 3 „ И покла́въ

діждала
віщувати (так і скрізь)
каяннє, та не буде вороття
покинувъ?
піскомъ
стрібну́ла
зора
Та й поклавъ

Стор. 31.

Ряд. 5: и мене
— 13: въ світі
— 11 зн.: йде Тимішъ
— 7 „ съ тобою
— 6 „ дівчино
— 4 „ питаюсь
— 3 „ вмерти
— 2—1 зн.: Въ-останнє

й мене
у світі
иде Тимошъ
зъ тобою
дівчина
питаюся
умерти
Въ останнє

Стор. 32.

Ряд. 1: Другого дня
— 1: въ матери
— 2: пійду я
— 3: такй недалєчко
— 5: до царини

Въ ранці
у матері
я пійду
такъ, якъ на день ходи
за село

Далі в рукопису йде ось-який уступ; його нема у „Хаті“:

„Прийшла до тітки надъ вечоръ. Стара ій рада, частує, розпитує обіймає.

— Чого се такъ зістарілась, небого? Нездужала, чи що?

— Нездужала, тітко!

— Що тсе за лихo тобі молоденькій? Ойсе! Нехай Господь поми-
лує й Мати божя!

— Який то біръ недалеко васъ, тітко, такий темний-темний?

— Хиба жъ не знаєшъ, чи забула який? Нехай Мати Божя й
святі янголі не доводять тебе забрести коли въ пушу?

— Чому, тіточко?

— А тому що таке тамъ побачишъ, що й до віку не забудешъ,
коли ще вийдешъ звідтіля жива. Що берега, то й русалочка качаетця,
та якъ почнуть всі разомъ вигукувати—такий то гомінъ та реготъ, що й
волосъ зів'яне. И відьми що найстарші тамечки сходятьця.

— Аже той біръ близенько відсі, чи то такъ здаєтця?

— Не дуже й далеко: якъ би вийти зъ села у до світа, то о пів-
дня и тамъ будешъ.

На другий день прощаєтця Хина зъ тіткою, дякує за ласку.

— Не иди сьогодні, вмовляє стара, спізнисся, моя дитино. Мабіть
и нездужаєшъ, зблідла на видочку.

— Ні, тітко-серце, я дойду!

— Ну, хай тебе пречиста Мати допровадить!

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 32.

- Ряд. 15: звернувши сь полудня
 — 15: камінне
 — 4 зн.: густий — не про-
 глянеш
 — 2 „ небо палаючи почи-
 нає червоніти

- в оригіналі нема
 каміння (як і скрізь)
 густий и не проглянешъ
 заходить, тільки ще краечокъ чер-
 воніє

Стор. 33.

- Ряд. 5: після слів „коли дивитця“ опущено: „поміжъ деревомъ наче
 срібні ниточки попереплутувані, вона ближче ступа, досяга їхъ,
 ажъ у неї на руці заблищало, тоді вже догадалась, що то ма-
 біть місяць світить; трохи їй духъ одвело, иде далі, вийшла на
 лошину, ажъ тутъ місяць зійшовъ якъ-разъ надъ нею и сві-
 томъ світить; дивиться коло себе
- 4: превисоченні превисоченні
 — 5: стара, старенезна, ажъ її страшна-страшна, а стара така,
 міхъ покривъ ажъ мохъ її покривъ (попр. не-
 доладу К. міх)
- 6: и въ очахъ въ очахъ
 — 7: люба дівчино дівчино
 — 9: бабусю в ориг. нема
 — 13: пірце якесь наговорене корінець наговорений
 — 15 зн.: кровъ закапала кровъ й закапала
 — 14 „ сь пучки сь тоненької пучечки
 — 14 „ въ кровъ пірце корінця
 — 12 „ після слів: „своїмъ ворогамъ“ опущено: „мені вже часъ, отъ-
 отъ півні заспівають. О, чуєшъ?“ Тай вгнула зъ очей. Темнота
 обняла дівчину; зайшовъ місяць, згасли зірки, та їй вже не
 страшно: иде собі тихо усюди.
- 10—11 зн.: Виходить Хима виходить зъ бору, вже сонце ви-
 зъ бору, а сонце вже сідає. соченько підбилося, треба по-
 Чує вона въ собі нелюдську спішати
 силу
- 10 зн.: ластівкою ластовочкою
 — 9 „ полінула... до села поленула до свого села...
 — 8 „ ластівка в ориг. нема
 — 7 „ підъ вікномъ по-підъ вікнами
 — 6 „ рója, хорóша рója хороша
- Стор. 34.
- Ряд. 1: саме зобравсь у неї се в єї
 — 4: одсунула квартиру повідчиняла вікна
 — 4—5: середъ хати надъ їми
 „ рече каже
 „ ти молода молода
 — 6: віку-вічнєго віку
 — 8: Проказала вона сі слова Якъ вона проказала сі слова
 чарівничі
 — 11: повела передъ передъ повела

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 34.

Ряд. 15 зн. : після слів „передъ повела“ опущено : „Увійшла Хима у свою хату, мати ажъ злякала ся. Доню моя! чого се такъ пізно? А що тітка, якъ її тамъ Господь милує?”

— Усе гараздъ, нею!

— Та чого се ти така похмура?

— Нездужаю, мамо!

— Яке тобі лихо, дочко?

— Не клопочітьця, нею, завтра устану здорова.

— 11 зн. : въ воротяхъ на воротяхъ

— 2 „ віку віка

Стор. 35.

Ряд. 6: Та се мені Та се мій

— 11: Якъ почала — Та якъ почала, якъ почала

— 7 зн. : не спускає не випускає

— 7 „ усё понурий и неласкавий все понурий, все смутний

— 3 „ після слів „личко почервоніє“ опущено : „на весні занедужала стара. Якъ вже не пильновала її невістка, ні, пришовъ часъ до Господа переставитись. Тяжко-тяжко Тимошу безъ старої неньки самому въ молодю жипкою. Нене, нене моя старая! Коли бъ же я сее знавъ, въ роду бъ не женився, все бъ лучше було мині самому!

Стор. 36.

Ряд. 11: шкода и говорити шкода говорити

— 5 зн. : ринули ревнули

— 4 „ слізи слезима

— 1 „ крильми крилами

Стор. 37.

Ряд. 3: після слів „въ землю“, опущено: ажъ загуло

— 6: на дівичъ-вечірѣ на дівичъ-вечері

— 7: хорóша молода й хороша

— 8: після слів „якъ квітка“ опущено: Тоді вінъ догадавъ тай руками сплеснувъ!

А жінка ажъ вѣтця въ жалю: на мене й окомъ не скинешъ, Тимоше! Я пропадаю, а тобі й байдуже! Змилуйся, глянь на мене, простягни руку!

— Згубила ти мене й мою милу, пропадай сама! Яке життя, така й смерть!

— Ой жалю мій! покрикнула та такъ и прикіпіла до землі. Обкопали її кругомъ та такъ и въ яму впустили и кілоць осиковий у головахъ убили.

— 10 зн. : коло церкви коло церкві

— 7 „ що-весни що весні

— 7 „ и щебечуть й щебечуть

— 6 „ на дівичъ-вечорі на дівочъ-вечірѣ

— 6 „ въ неї у неї

Друкований текст :

Оригінал :

Стор. 37.

Ряд. 4 зн.: по́ світу

на світі

— 4 „ звїла

ссушила

— 3 „ Хата розвалилася

померъ бідолаха, а хата розвали-
лася

— 3 „ бур'яномъ

бур'яномъ

— 2 „ мо́хомъ

мхами

Рукопис датований : 23 цвітню 1857 года.

ТРИ ДОЛІ.

(Основа 1861 р., кн. I).

Стор. 59.

Ряд. 5: Хвилиночка вільна

рукою Оп. Марковича дописано
було привернулася (у чер-
новику), але поправки не взято
рук. Оп. М. попр. побігла Ма-
руся (але теж поправки не
принято)

— 5: до Марусі побігла

— 9: тихо її очі засяли

тихі її очі засяли

— 10: і каже мені

і одкаже (рукою Оп. М. і взято
в скобки, а одкаже попр. на:
одкавала)

— 11: я не думала

так і в оригіналі (рукою Оп. М.
попр. на: я не знала)— 13 і 14: дивлячись поглядомъ
своїмъ добримъ а смілимъв ориг. дивлячись благо а
сміло (благо Оп. М. попр.
на світло)

— 16: вінъ же

а вінъ же

— 16: не залицявся ніколи

ніколи не залицявся

— 18 зн.: а мати жъ

а мати

— 10 „ що жъ?... важко мені
буде

буде тоді мені важко

— 9 „ за не любого йти

так і в ориг. (Оп. М. попр. від-
даватись)— 8 „ що мати вмовляти
станеяк мати стане вговоряти (попр.
Оп. М. буде вмовляти та
наполігати)

— 6 „ на яке добро вповаєшь

вразу було: якого добра спо-
діватимешся, але сама ав-
торка попр.: на яке добро
вповаєшь (Оп. М. попр. я-
кого добра?)

— 5 „ ні на що не вноватиму

в ориг. після сього ще: я кохаю

Друкований текст:

Стор. 59.

Ряд. 4 зн.: та вінъ не знає і не
дбає, що ти його кохашъ

— 3 „ нехай! аби я ‘ його
кохала

— 2—1 зн.: лихо тобі и зъ тимъ
коханнямъ буде та горе, а ра-
дощівъ я не сподіваюсь

Стор. 60.

Ряд. 1: горе буде

— 2: кажу їй

— 3: бувай здорова

— 4: провела мене трохи

— 4—5: й пішла до господи
тиха та ясна

— 8: коли вже на правду йде

— 12: а що? пита Катря, въ
мене всміхаючись

— 12—13: чи жъ я не вгадала?

— 14: твоя правда

— 16—17: гірко даревне коха-
ти, промовила Катря

Оригінал:

та вінъ и не знає и не дбає, що ти
кохашъ (попр. Оп. М. та йому
бай дуже... не дбає, чи ти
живешъ на світі чи ні)
а я кохаю його

лихо (попр. Оп. М. морока) тобі
і зъ тимъ коханнямъ буде та
горе (попр. Оп. М. або лихо
велике) — втіхи не сподіваю-
ся (попр. Оп. М. не споді-
ваюся одрадити і трохи
для тебе, сестрице)

горе буде мені
кажу (попр. Оп. М. а мені
чудно кажу)

так і в ориг. (Оп. М. додав: до-
відуйся до мене)

так і в ориг. (Оп. М. додав по-
під ділуваннямъ)

пішла тиха та ясна до хати (попр.
Оп. М. пішла помалу до ха-
ти, сама якъ світло по-
ночі)

так і в ориг. (попр. Оп. М.: коли
вже за правду годиться,
то)

а що? спитала Катря въ мене п
усміхаться зимно (попр. Оп. М.
всміхнувшись ні гадки)

так і в ориг. (попр. Оп. М.: чи жъ
не моя правда? не вгада-
ла я?)

так і в ориг. (Оп. М. попр.: пра-
вда на лишенъко)

гірко даревне дождати, а ще
гірше не кохати й не дождати,
(сі два рядки додав в ориг. Оп.
М., а М. Ол. пристала на них).

Miscellanea.

Українські питання-відповіді.

Про вивчене старих текстів українських памяток „вопро-соотвѣтовъ“, апокрифічно-катехитичного, чи жартливого змісту можна сказати, що воно тільки що почалось. Др. І. Франко в 4-ім т. „Пам. укр.-р. мови і літер.“ видав кілька катехизмів на апокрифічні теми, але лишив на боці збірнички таких питань, котрі мали на меті не впливати на релігійний настрій читачів, але були лише призначені на те, щоб забавляти старинних прихильників літератури.

Кілька таких питань подаємо нижше з збірника Нар. Дому Nr. 102, in 4, писаного полуустановним письмом і скорописю в початку (1420—1430 pp.) XVIII столітя. Питання й відповіді в сій збірнику не уложені в рукописі разом в якійсь планово обробленій цілості; вони розкидані по різних картках, ріжними руками поч. XVIII в. Цитуючи заховуємо правопис манускрипту.

л. 177. вопро: Чого Богъ не малъ и не вѣдетъ?

Ѣкѣтъ: Богъ не малъ врата, не малъ грѣхъ, не малъ жены и не вѣде малъ.

л. 177 об. Вопросъ: Которю рѣчь проговорилъ Адамъ прежде егда воуде Богъ емъ дѣшъ.

Ѣкѣтъ: Егда ѡживи Богъ Адама, ѡнъ же рече Аллѣлѡа, то естъ аллѣлѡа, хвалю тѣ Годи.

л. 179. Вопросъ. Что есть едного йскаше, а тры ѡбрѣтоша.

Ѡвѣтъ. Едного Крѣта ѿ: шкано, а тры знайдено.

Вопросъ: Котрый стѣй Гѣси паскъ.

Ѡвѣтъ: Трифонъ стѣй, Церковь стѣмъ празнѣтъ февралѣмъ днѣмъ ѡ.

Вопросъ. Что то есть же нагѣй нагого приѡдѣлъ.

Ѡвѣтъ. Нагѣй былъ Іѡанъ Креститель, гды крестилъ Хрѣта ѿ в той часъ приѡдѣлъ его шатою крещенїѣ.

Вопросъ. Шо то есть же праведный грѣшного проситъ ѡ спасенїѣ.

Ѡвѣтъ. Праведный былъ Никодимъ, просилъ грѣшного Пѣлата ѡ спасенїѣ наше то есть ѡ тѣло Христово.

л. 201 об. Вопросъ. Много коѡ найчистшихъ.

Ѡвѣтъ. Пять знаходимъ: ѡ вода при крещенїи, ѣ вода сїѣнѣа, г вода слезѣ з ѡчѣй за грѣхи текѣне, ѡ вода дѣтей малыхъ слезы гды родичи ихъ караюѡ, ѣ вода котораѣмъ малыѣмъ женетъ.

л. 353 об. Вопросъ: Ѡксѡдъ возатса пшенїца на землѣ.

Ѡвѣтъ: возатъ Муханѣлъ во рай, поверже на землѣ.

Вопросъ: Како зачнетса ѡгнѣ на землѣ.

Ѡвѣтъ Архангѣлъ Муханѣлъ вожеже ѡгнѣ ѡ зѣнїцѣ Господнѣхъ, ѡзнесе на земаю:

Вопросъ: Я кто есть дѣлавый Крѣтъ на распатїѣ.

Ѡвѣтъ: Имя емѡ Ялакъ.

Вопросъ: Кто естъ проводимый рѣбра Ісѡсовы на крѣтѣ копїѣ.

Ѡвѣтъ: Іма емѡ Логинъ.

В. Перетц.

Галицькі священики в Холмщині.

В 1860-тих роках минулого віка повіяло з Відня морозним холодом на австрійську Русь. Сей холод діймаво відчули провідники галицьких Русинів і почали по своєму розумінню йому противділати. Та зробили велику похибку, не кликали руську інтелїгенцію обернути ся до народних мас і працювати щиро для них, щоби виробити з них охочих і завзятих борців за свою власну ліпшу долю в своїй близшій країні, а почали без перестанку на всякі лади товкти в голову людям, що в невідраднім положеню Русинів може прийти поміч лиш з півночі від спорідненого, а можливого брата Словянина. Їх неоправдані

кличі найшли відгомін в багатьох серцях української інтелігенції в Галичині і викликали бажанє побачити сю щасливу країну з близька, та в ній побувати. Тодіж російський уряд задумав перевести холмських Українців на православну віру, щоби їх тим чином вирвати з під впливу польської державної ідеї, а приєднати для російських політичних інтересів. До переведення сього діла треба було помічників. Місцеві уніятські священники занадто вже зжили ся з досючасними практиками церковними, то і не могли і не хотіли бути податними знаряддями в руках уряду, а на ревнителів православя з півночи не хотіли здати ся, бо ті видали ся непридатними до сього діла. Ще перед тим пробували деякі Москалі в Галичині, от як Кельсієвъ і до всього уважно придивляли ся. Русини жаловали ся перед ними на гніт від австрійського уряду, польської шляхти, достойників латинської церкви, а гості з півночи жаліли над ними і треба догадувати ся, що оповідали про похвальну упорядкованість своєї держави. По тім спільнім, а по-верховнім пізнанню обернув ся російський уряд до Галичини глядати поміж руським духовенством охочих людей помогти йому переводити його далекосяглі наміри. Поляки піднесли великий крик обуреня, на що і друга сторона не позабула на се відповісти, а одна і друга покривала свої заходи дбайливістю про прадідну віру, та се була лиш покришка, бо і Москалям і Полякам хотіло ся конечно удержати холмську Русь в обсягу своїх політичних впливів. На зазив урядових російських сфер поспішили при кінці 60-их і в першій половині 70-их років минулого віка руські духовники з Галичини в Холм на-вертати тамошних уніятів на православє. Ся масова еміграція духовенства ще не оброблена у нас, не прояснена докладно і треба буде ще багато потрудити ся коло збираня матеріалів задля виясненя сеї появи. Бажаючи подати до сього предмету деякі причинки, помішую низше 4 листи о. Симеона Сальвицького і його родини до о. Антона Назаревича, колишнього пароха в Мшанци († 1888 р.). О. Сальвицький оженив ся 1849 р. в Мшанци з п. Катериною Мінчакевичівною, донькою о. Андрія Мінчакевича, бувшого пароха в Мшанци, тоді вже небіщика († 1849 р.). Звінчав їх о. Назаревич. По висвяченю дістав о. Симеон самостійне сотрудицтво в Головецьку горішнім (в устах народа Бабина) в сусідстві Мшанця і пробув там до осені 1874 р., або до перших місяців 1875 р. Тепер там є виказаних в парохіяльнім шематизмі 777 вірних, перед 30

літами було їх певно значно менше. Сьому сотрудицтву признано було 210 злр. річної коніруи, з чого потручували місцевий дохід, як з парохіяльного поля, дерева на паливо і датків парохіян, а решту 96 злр. доплачували з релігійного фонду. О. Симеон прожив на Бабині 25 літ і не міг дістати яку парохію, якось не щастило йому і у панів патронів і в консистори. Тимчасом приходили на світ діти, росли, а з ними і потреби, ба дальше треба було діти (а було їх 6), слати до школи, а ту нема звідки, хоч сідай, та плач! Та о. Сальвицький не заложив рук, не плакав, а радив собі, як міг. Було се з початком шкільного року 1872/3, я був тоді в III тім. класі в Дрогобичі і мешкав при сліпій улиці коло бориславської дороги у бідного чоловіка, що робив через день у жида гречані крупи, а рано носив жидам воду. Вийшов я на улицю і бачу, гейби се вчора було, заїхала перед дім одного міщанина боднаря навантажена всяким добром фіра, а на ній сидів о. Сальвицький, та його 3 сини і донька. Платити грішми за харчоване 4 дітей не було з чого, за те на фірі була бульба, крупи, хліб. За станцію при якійсь родині платили тоді від 80 кр. до 2 злр. місячно, за сю послідну ціну можна було мати вигідну, як тоді повідали, панську станцію. За сю плату їздиня ходила коло студентів, прятала і варила їсти. Харчі були значно дешевші, як тепер, прим. за фунт мяса платило ся 8 кр. О. Сальвицький мабуть не платив міщанинови за одну комнату для своїх дітей більше, як 4 злр. місячно. Харчі довозив понайбільше з дому, а як ще лишив їм трохи гроший, мали за що купити мяса, нафти, та ще деякі дрібниці. Хоч було тісно, а таки якось давали собі ради, були веселі, учили ся і переходили з класи до класи. В 1874 р. здав найстарший син Павло матуру, а молодший Евген ходив до VI класи тімн. Того року мешкав Павло з братом Атаназом у міщанина Малика, Евген мав лекцію на жупі у одного підурядника, а Кліиця ходила до школи в Перемишли. В осени того року, або з початком 1875 перейшов о. Сальвицький в Холищину, куди його, як сам пише в письмі, випхала жінка против його волі. Через щось записав себе в пашпорті учителем, хоча вихід з Австрії був правно дозволений без всякої перепони, а в Росії приймали радо таких виходців. В Холимі дали йому до вибору три парохії і він на пораду якогось о. Аіталя взяв село Лосинець під Томашевом недалеко австрійської границі коло галицького місточка Нароля. Лосинець се вже не Бабина з Вицьовом в Га-

личині, не яких 600 душ вірних, а 2200, 3 церкви і 13 малих сіл. Тамошні духовні не долюблювали Галичан, бо вони забирали їм з перед носа ліпші місця і сю неприхильність показали і о. Симеонови, бо його суперник наробив йому багато неприємностей, а одначе оба бували пізнійше у себе про людське око, або, як пише в своїм письмі: *rag politique*. Його матеріяльне положенє стало значно ліпшим, а як 1875 р. ударив грім, спалив стайні і шопу, 20 возів сіна і убив коня в ціні 75 злр., св. Синод дав йому 100 рублів підмоги. За троє дітий в школах платив 700 рублів, а в Галичині не знаю, чи назбирав всього доходу 500 злр. на рік. Та всеж не почував він себе цілком щасливим і вдоволеним, до чого найбільше причиняла ся туга за своїми родинними сторонами. Мабуть і вся родина не почувала ся цілком вдоволеною новим житлом, що видно також з їх листів, а молодший син Євген в своїм письмі не дуже прихильно висказав ся про свого батька, зробивши йому заміт, що не уміє належно сповняти свої обовязки і порядковати такою парохією. При збільшених доходах зросли також і видатки на діти, на що видавав о. Сальвицький далеко більше, як се робив в Галичині.

Перший написав лист до о. Назаревича Павло Сальвицький, тоді вихованець холмсько-варшавського духовного семинаря в Холмі з 28/7 1877, в яким доносить, що його батько посилає своєму другови в дарунку фунт чаю і просить написати листа. В два роки пізнійше написав о. Сальвицький письмо до о. Назаревича, яке подаю тут в цілости:

Село Лосинець 18. Юля 1879 г.

Всечестнїйшій Отець Благочинный! Ласкавїйшый Благодѣтелю!

Простите, Отець Благочинный, что я отѣжая съ Галиціи и не попрощался съ Вами, съ Вами, съ которыми я такъ много дней радостныхъ, да и горестныхъ раздѣлялъ; ибо я въ моей жалости за п. Владимиромъ и самъ не зналъ, что дѣлаю, или что дѣлается съ мной, даже этаго не предвидѣлъ, что не прїйдѣтся мнѣ увидатся съ Вами; — жена моя, такъ сказатъ, выпхала меня — только и помню. — Переѣхавъ границу на пашпортѣ селского учителя — такъ и рекомендовался на Таможнѣ Томашовской передъ чиновниками, но они припняая мой пашпортъ не вдержались висказатъ указывая на софу: „Пожалоста садитесь Батюшка“. Въ Холмѣ всё лёгко пошло, Администраторъ далъ три прихода къ выбору, но я выбралъ по совѣту о. Аиѣала Лосинецъ, чѣмъ огорчились конкурентовъ о Лосинецъ здѣшнихъ Уніятвъ, та давай меня

прогалапять, давай моих прихожанъ совѣтовать, чтобъ писали жалобу на меня, что въ Пятницу будетъ Благочинный въ Томашовѣ; приходите староста жалобу писать; а Благочинный то двуеродный братъ моего соперника, а врагъ Галичанъ по словамъ протіерея Гошовскаго. Описали, что я піяница, взыскую съ прихожанъ (*praegravatio*) а все ложно: — где я взялъ 60 копѣекъ, то положили 4 рубля, а где 4 рубля, то поставили 8—10. Приѣхавъ съ Холма увѣдавъ объ этомъ цѣлу ночь не спалъ (но не съ Вами при вступѣ), а на кровати биючись съ мыслями — да опять въ Холмъ самъ на себя жалобу, да на враговъ заносить. Консисторія приказала тайно жандармеріи прихожанъ жалобу повѣрить, — да представили меня (хотя я объ этомъ положительно ничего не зналъ) безвиннымъ да и кончено. Село Лосинецъ съ другими 13 деревнями входящими въ составъ этого прихода лежитъ на пескѣ тянущимъ ся отъ Плазова и Нароля въ Россію; на которомъ минувшихъ 4 годовъ моего казайства ячмень и овесъ иногда съ всею выгорѣлъ, иногда мало выдавалъ такъ, что принужденъ былъ и лошадямъ и на засѣвъ по причинѣ большой жары покупать, чуть сего года надѣюсь лучше. 17 Юля 1875 г. молнія сожгла у меня конюшню, воровый и скотскіи серая до 20 фурманокъ сѣна, половину кутаго вога и убила одну лошадь стоимости 75 п., за что я получилъ отъ Святѣйшаго Синода 100 рублей вознагражденія. — Тоска за Вами принудила меня повѣсить мою фотографію по при Вашу, а такъ я думку думая наслаждался Вашимъ присутвіемъ, въ конецъ Клишца поставила насъ обоихъ въ своемъ альбумѣ.

Живу болѣе особъ; — иногда только бываю у Капитана яограничной стражи Г. Юрѣва, образованого Господина, который полюбилъ меня. Ближайшимъ сосѣдомъ изъ священниковъ о. Корнилій Герасимовичъ въ Томашовѣ Галичанинъ кончившій въ Холмѣ, не бываетъ только очень рѣдко у Священниковъ, а постоянно на бильярдѣ и въ клубѣ на картѣжныхъ играхъ. Къ другимъ по 15 верстѣ — далеко — однако съ суперникомъ бываемъ у меня, иногда у него *rag politique*. Только въ Замкѣ о. Андреи Клишко мой другъ, но далеко 21 верстѣ. Извините, Отецъ Благочинный, что я такъ долго не писалъ къ Вамъ, и не думайте, что я забылъ за Васъ, нѣтъ и дня, въ которомъ бы я за Васъ не помнѣлъ, будьте увѣрены, что широе мое сердце и постанется всегда для Васъ ширымъ; съ начала забили мнѣ враги голову — что и не подумаешь объ чемъ другомъ, а позже даже боялся виноватъ писать къ Вамъ. По желанію Вашему доношу Вамъ, что Павелъ 1878 кончилъ Богословіе, женился осенью — но рукоположенъ чуть сего мая мѣсяца по причинѣ, что не было вакантнаго прихода; получилъ мѣсто помощнаго священника въ с. Стужица Красноставскаго прихода съ жалованьемъ только діакона 500 рублей и землю въ Стужицѣ, гдѣ былъ

прежде приходъ, но въ непродолжительномъ времени общали му дать 800 рублей. Евгенийъ чуть прошлаго года садился къ испитамъ и принять въ пятый класъ Кременецкой духовной Семинаріи на Волынѣ; черезъ годъ кончитъ и думаетъ тамъ поостать священникомъ. Хотя тамъ жалованя менѣе, по лучше земля и обработка даромъ, да и доходъ лучше. Клинца отказала (жалко) 1876 г. Галичанину Чучману — 1878 Любарскому (здѣшному), а теперь ладится къ вѣнцу съ Иваномъ Софроніевичемъ Кульматицкимъ Галичаниномъ, которого отецъ въ Дахновѣ, на 25 сего Юлія. По чему имѣемъ честь просить Васъ, Отецъ Благочинный, пожаловать къ намъ на означенный день. Изъ Белаца въ Томашовъ одна милья, а изъ Томашова въ Лосинець тоже. Очень бы намъ большую радость здѣлали прибывъ къ намъ съ баришнею Оеклю. Въ Цѣшановѣ дають перепустку за границу на 8 дней; — но Отецъ Софронъ изъ Дахнова задумалъ прибыть черезъ Плазовъ на границу въ д. Гуту, а отъ тудова въ Рыбницу принадлежащую къ моему приходу. На случай только неявленія ся Вашего прошу такъ Васъ, какъ и отца Θεодора о благословеніе женихамъ. Отца Благочинного Θεодора¹⁾ имѣю честь просить на вѣчаніе крестницы. Θεона кончила III класъ Холмскаго Маріинскаго женскаго института. Удержанье ея тамъ стоитъ до 300, Евгения въ Кременцѣ Вол. и Афанасія въ Грубешевѣ по 200 рублей. Съ 20 Августа можетъ быть отдамъ и Евгению въ Холмской институтъ, — Отца Петра, отца Ивана, матушку Софію, Госп. Антонія, Баришню Оеклю, мадамъ Мадю съ Милостивымъ Государемъ Шубертомъ и всю семью Вашу съ внуками щиро сердечно поздравляемо. Пріймите увѣреніе въ глубокомъ къ Вамъ почтеніи и любви, съ которыми къ Вамъ прибываю. Свящ. С. Сальвицкій. Отцу Максиміліану и баришиѣ Антонинѣ наш поклонъ.

До сього листу долучила приписку Кат. Сальвицька і донька Фтеона. Мати пише, що ніколи не забуває про о. Назаревича, бо все їй видить ся, що вона лишила рідного батька і просить його на весіле, бо з його приїздомъ було би се справжнє весіле, а дорога недалеко, 20 миль, а се дасть 2 дні їзди. В Чесанові треба взяти перепустку, дають її на 8 днів. Донька пише по російськи, та правопись фонетично-етимологічна. Розповідає, як то вона в шкільній лавці думала про „Галицію“, коли бігала по прекрасних горах, або тішила ся, як приїхав о. Назаревич і грав в карти з батьком, а вона побіч них сиділа.

¹⁾ О. Теодор Курило, парох в Хащові був в тім часі жукотинським деканом, його попередником в тім уряді був о. Антін Назаревич.

В осені 1879 р. написав лист до о. Назаревича молодший син Євген. Притокою до написання листу було се, що він бувши в семінарі в Кременці, мав написати проповідь, однак почував свою неспроможність уложити добру проповідь, проте просив о присилку проповідей о. Антона Добрянського з Валяви, за що обіцяв прислати в заміну чаю. Цікаве в його листі признане, що російська мова не є така легка для Галичан, як їм здалося видається. Сей молодий чоловік інтересувався також положенням руського народу і духовенства в Галичині. Виїжджаючи з батьками в Холмщину, полишив рідну країну з тим пересвідченням, що її доля незавидна, і всю вину складав на панів її, то є Поляків. Побувши в Холмщині, а відтак на Волині, зрозумів, що там Поляки не порядкують публичними справами, а інші люди суть впорядчиками, утішився тим і признав, що се справедлива кара за угніт руського народу в Галичині¹⁾. Така утіха не принесла багато хісна руському народові ні в Галичині, ні на Україні, а висказ його, що Поляки в Росії „ужасно бѣдствуютъ“ таки й не вірний.

Лист Евгѣна Сальвещького.

Городъ Кременецъ 14-го Октября 1879 г. Высокопреподобный Отче Антоне! Многоуважаемый Нанашко и Благодѣтелю! Давно-давно намѣренъ я былъ написать къ Вамъ, Высокопреподобный Отче, нѣсколько словъ съ цѣлю увѣдомить Васъ о нашемъ положеніи въ Россіи и ожидающей насъ будущности. Но съ одной стороны неизвѣстность Моего положенія, съ другой стороны неизвѣстность, остаетесь ли Вы еще въ живыхъ, воздерживала меня отъ исполненія этого долга. Наконецъ та и другая причина устранена. Я по переходѣ моемъ въ Россію, по причинѣ, что я въ Галиціи не окончилъ гимназій, долго принужденъ былъ блуждать внѣ школъ. заведеній. Незнаніе русскаго (великороссійскаго) языка, русскоі исторіи, литературы и многого другато, чему я въ

¹⁾ Перед кілька літами був я у одного газди на обіді. Сиділи разом за столом і балакаємо про всяку всичину. Зійшла бесіда і на польське повстанє в 1863 р. Починає бесідовати один старший чоловік і повідає, що „Москаль“ велів всіх зловлених польських повстанців валашити (кастровати), при чім злорадно тішився і сьміявся, а йому помагали і другі учасники обіду. Побіда Москаля над Поляками се одна з найважніших приток зросту прихильности наших народних мас до російського уряду. Думають вони, що Москаль мусить мати не аби яку силу, коли подужав наших вікових противників, від яких ми ніяким чином не можемо відкараскати ся.

Галиціи не обучался, было главнымъ препятствіемъ для моего вступленія въ какое либо заведеніе. Чуть въ прошломъ году послѣ продолжительнаго и надлежащаго приготовленія я выдержалъ экзамень похожій на экзамень вѣлости и меня удостоили принятія въ 5-ый классъ Волынской Духовной Семинаріи въ г. Кременцѣ, т. е. прямо на богословіе. Теперь я въ 6-омъ классѣ тойже семинаріи и черезъ 8 мѣсяцевъ я получу свидѣтельство объ унченіи всѣхъ богословскихъ наукъ. Но чтожъ съ этого? По окончаніи Семинаріи прійдется или ѣхать въ Сибирь, гдѣ дадутъ 1000 рубл. жалованья священнику, пли въ Царство Польское т. е. въ Люблинскую Губернію, тамъ гдѣ Отецъ, на должность псаломщика, т. е. дьяка и служить 3 или 4 года пока откроится для меня мѣсто священника. Однако и на должности псаломщика можно жить потому, что жалованья дадутъ 200 рублей въ годъ и поля нѣсколько морговъ, тогда какъ въ Галиціи Отецъ получали 96 флориновъ и 4 дѣтей до школы посылали. Мѣстъ на священника нѣтъ, развѣ если бы кто пожелалъ женится на какой сиротѣ или старой баришнѣ, за которою отецъ ея уступаетъ свой приходъ. Братъ Павелъ получилъ уже приходъ, но получаетъ жалованье дѣякона до времени т. е. 500 руб. Мужъ Климентины Иванъ Кульматичкій на должности псаломщика. Аеанасій еще въ гимназій въ 3 классѣ іѳеопа въ Холмѣ въ женскомъ училищѣ въ 4 классѣ; только несчастная Евгенія еще дома. Родители наши еще слава Богу живутъ, но уже довольно безсильны. Приходъ Отца дуже великій потому что считается въ немъ 2200 душъ, 13 малыхъ сельъ, 3 церкви и по этой причинѣ Отецъ скоро теряетъ свое здоровье тѣмъ болѣе что не знаетъ хорошо управлять своими обязанностями и такимъ приходомъ. Намъ дуже желательно было бы узнать о Вашемъ здоровьи и Вашихъ обстоятельствахъ, а также о состояніи духовенства и цѣлой русской націи въ несчастной Галиціи, которую здѣсь обыкновенно называютъ Галілеей. Когда я вспомну собѣ о Галиціи и о тѣхъ притѣсненіяхъ малороссовъ отъ поляковъ, то только тое меня на время обрадуетъ, что ляхи за свои притѣсненія въ Галиціи получаютъ ту награду. Ибо они здѣсь на своей родной земли не знаютъ ни своего языка хорошо (по тому что нѣтъ польскихъ школъ только русскія) ни сколько нибудь высокой должности не занимаютъ, ни правъ разныхъ не имѣютъ и потому ужасно бѣдствуютъ. Но и малороссійскій языкъ здѣсь тоже не имѣетъ значенія ни въ урядахъ ни въ школахъ. Все и вездѣ проповодится на русскомъ языкѣ, который не такъ легкій, какъ галицкимъ малороссамъ кажется, что ино слово „якъ“ переимѣнить на „какъ“ и уже съ малорусскаго языка сдѣлается великорусскій. Я еще до сихъ поръ не могу усвоить себѣ русскій языкъ и чрезъ это не мало страдаю. При случайности честь имѣю покорнѣйше просить Ваше Высокопрепо-

біе пѣтъ ли у Васъ проповѣдей на недѣли и праздники Добрянскаго каноника жившаго около Перемышля. Они для меня дуже были би полезны и я по той причинѣ покорнѣйше прошу отступитъ менѣ ихъ и прислать въ г. Нароль въ Галиціи учителю Муссаковскому, который бы ихъ мнѣ прислалъ, а я снова за ихъ цѣну купилъ бы хорошаго чаю и тоже по почтѣ отослалъ Вамъ. Проповѣди эти могутъ быть менѣ дуже помощными при составленіи назначенныхъ для меня учителемъ Семинаріи проповѣдей. Вотъ и теперь имѣю составить и сказать проповѣдь на 29 недѣлю по Пятидесятницѣ и не знаю, какимъ образомъ бы ее написать, а между тѣмъ хорошую проповѣдь трудно написать потому, что 3 экзаминаторы: учитель, ректоръ Семинаріи и Епископъ всякую строго скритикуютъ. Потому я покорнѣйше Васъ прошу, если только имѣете проповѣди Добрянскаго, пришлите ихъ какъ можно скорѣе в Нароль, чтобы я могъ еще что нибуть стянуть изъ нихъ въ свою проповѣдь, а я съ своей стороны немедленно додержу слова. Проповѣди эти будутъ служити пособіемъ для меня въ трудѣ и памятникомъ дорогимъ отъ истиннаго друга моего Отца и вселюбивѣйшаго Нанашки. Желая Вамъ многихъ лѣтъ и добраго здоровья въ продолженіи ихъ кончу. Цѣлую руки Вашему Высокопреподобію. Всѣмъ знакомымъ прошу кланяться отъ меня. Евгений Сальвицкій.

О. Сальвицкій захорів в пплиповецъ 1879 р., перележав кілька місяців і помер в маю 1880 р. проживши 58 літ. Тогож року писала перед різдвяними святами д. Сальвицька недатоване письмо до о. Назаревича і подала вістку про слабість і смерть свого мужа, про свою вдовичу долю і про побут своїх діттих. Піднести годить ся офірливість священиків холмської єпархії, які зложили для вдови 600 рублів. Про подібний поступок руського духовенства в галицьких єпархіях не доводило ся почути. Письмо писане в руській мові латинськими буквами, декуди вже слідно вплив російської бесіди. Лист подаю тут в цілости для його інтересних даних до побуту цілої родини.

Wse Wasze wysoko Prypodobiy i Łaskawiy Kumciu Dobrodieju. Już tak dawno miałam do was pisać, ale nie znałam, jak się zomno stanie, no teraz donoszę wam o moim powodzeniu, teraz będzie Rik, jak mij Mąż jichaw z 3-i cerkwy do domu w szubi i ciepło mu się zrobiło i widwernuw się kownir wid Hołowy, az naraz sylny witier poduw i w ucho prosto i zo wsiem zastupyło słuch, pizniszcze i naczala bolity Hołowa i łupaty i tak do welykoho postu az do Maja i pered zelenymy swiatamy i pozechnaw się z namy. Telegrafowałyzmo do Di-

tey i popryizdyły na pochoron, Diwczata zystały do wakacyi, a syny poichały do szkoły, no na wakacyji popryizdyły i Gienio skinczył swoi szkoły, a Atanazio poichał do Kreminskoji Seminaryji i pryjały ho na kazionne, no ja mu potroszka wse posyła ju Hroszyi. Teoniu to samo pryjały na kazionne uczyliszcze, to nawet i odinia dajut kazionne, a mała Gienia wid nowoho Roku toze bude pryniata do uczylizcza, no Gienio jeszcze ne ozenył sia, dały mu Misce dyiakona i katychyty w Misci Hrubieszowi i psalomszczyka, poki sia neozeny i dajut mu pensyj piatsot rubli i Derewo na opał y Pokoji malowany i kuchnia, cile pomeszkania z horodom i dochody s cerkwy, nó, słowom dobre misce distaw, ale sam ne moze gospodaryty, bo ho słuhy obkradajut, koncze mene prosyt, abym do neho piszła, Paweł to samo do sebe koncze zabyraje mene, Klimcia Kulmatycka zistajut na podolu, de Pryoswiaszczeny Markiel Popiel daw im dobru Parochiju i lude ich lubiad, dochody dobri majut; nesut do cerkwy Perohy, Miaso, sołonnynu, Mid i nawet cukru na parastas, 3 razy pysały, abym do nykoho ne jichała, tylko do nych, a ja do nykoho ne mohła jichaty, bo ne mohłam sia s tem Gospodarstwom rozstały, chotiaj uny mini pomahały, no tiepier domolytyłam i poprodałam, szczo mini ne nużne; a szczo dobre dla Ditej, to dałam synam, bo ony błysko, no ja do Gienia jedu zawtra na Swiata do Hrubieszowa, a po swiatach pryjdu po reszte riczej. Swiaszczenyki z Chołmskoji eparchijy złożyły dla mene szistsot Rubli zapomohy. 2 Nedili tomu j Murowały momu Mużowy Hrib, dałam trejciad Rubli, a Mechanik z Lublina prywis Pamiatnik, krest i ohradko, wsio żelizne czegunne. Kosztuje mene s cehłow sto piaddysiad Rubli i prosyłam Swiaszczennykiw, aby widprawyły Bohosłużenie i poswiatyły Pamiatnik. Moja sestra Maryia teper rik, iak pozehnała sia z namy i perenesła sia do wicznosty, a sestra Gwozdowicz słabuje na małe porazenie, no Gwozdowycz zdorow i dobre mu sia powodyt, maje 5 wnukiw, a ja tolko Po Pawli odnoho syna maju. Jak moja Teonia szkoły skinczyt, to dajud swidocstwo na Uczytelku, to koło neji najlibsze by my było, perestanu was nudyty swoim pysaniem, jak tylko donoszu wam, zem wam pisłała funt czaju i pryjmite od mene z udowolstwiem, kazedsia choroszy Byty powynen, ne znaju. Radowała bym sia, szczo byste paru sliw meni donesły, jak wasze zdorowia i Panna Leszczynska sia majut, czy zdorowi i Pani Witoszynska i Pan Antoni Leszczynski. Kinczu moju bazgranynu i zasyla ju moj Nizajszy pokłon i Pozdorowlinia Wam Łaskawiszy Kumciu i wsim znajomym pozdorawiaju waszu Docz Borysiewicz, toze syna czesnoh Otca Petra i reszte wsim znajomym i w Galiwci Otcu Połoszynowiczowy pozdorowlinia, otcu Kuryli pokłon peredajte. Buwajte

my zdrowy całuju was serdeczni i życzę wam myłoho zdrowia i szczasływych weselych swiad. Kataryna Salwicka.

Swiaszczennyka maju dobroho, takze Galiczanin, bo swoho gospodarstwa ne maje.

Syrop pagliana na toj czas ne było, nawet i teper by zdaw sia, bo czasom serce bje sia mini, a nema Pagliamu, jeslyby u was czasom było, to bym prosyla 1 abo 2 flaszoczki poslaty do Narola, a ja bym wam hroszy poslala. Ostajusъ szczerо życzlywa wasza kuma i słuha Kataryna Salwicka.

Мух. Зубрицький.

Кн. Ян-Тадеуш Любомірський.

(Некрольог).

На сторінках української наукової часописи повинна бути записана смерть сього маїната-історика і визначного суспільного діяча, одного з характеристичнійших представників польського великопанського лібералізму. Наслідник великого маєтку, вихованець аристократичного петербургського ліцею, він не дав потягнути себе виглядом блискучої кар'єри й віддав свої сили суспільній роботі, ставши одним з найвизначнійших репрезентантів польської „органічної праці“ в Королівстві. Наука, дана йому в молодих літах звісним французьким мислителем і приятелем Поляків Монталямбером, як рецепта для Польщі по катастрофі 1831 р.: *instruisez vous et enrichissez vous*, учить ся та збогачайте ся, по його власному признанню, послужила йому провідною гадкою, і він став енергічним діячем на ниві культурного й економічного подвигнення польської суспільности. Організував інституції кредитові, організації професійні, підручники фахові (для ремісників), школи недільні, школи приватні, різні інституції гуманітарні, працюючи на сім полі з енергією і витривалістю незвичайною. Будучи в сфері суспільній речником зближення до народу, його економічного і культурного піднесення, вираз сим народолюбним переконанням своїм дав він і в своїх наукових роботах. Його статі по історії селянства, і досі вартні своїм науковим підкладом, бо оперті на матеріялах недрукованих, мали чимале суспільне значінне для свого часу. Був то час розкріпощення селян, і в збірнику матеріялів статей по селянському питанню, які мали розвітити справу розкріпощення, виданім тоді в Варшаві (*Sprawa włościańska, wyjątki z nowożytnych polskich ekonomistów*, 1860) не дурно фігурують витяги з статей Лю-

бомірского по історії селянства в Польщі. Ці статі — *Rolnicza ludność w Polsce* (в першому начерку 1858 р., нове видання 1862), *Jurysdykcya patrimonialna, Starostwo Radeńskie, Północno-wschodnie wołoskie osady* (1855) зісталися найбільше почесним і найбільше інтересним в науковій спадщині автора. В першій з цих праць він представив на підставі невиданих актів референдарських судів незвичайно сильний і сумний образ поневолення селянства; в двох останніх, присвячених українському селянству північно-західного пограниччя, намалював патріархальний селянський побут в дворичині життю, його руїну під польським режимом і разом з тим — упадок селянства економічний і моральний. Особливо стаття про Раденське староство, оперта на матеріалах незвісних і неприступних (більша частина їх віднайдена і опублікована була мною доперва в 1898 р.), довго інтригувала дослідників, і довго повторялася характеристична фраза, котрою кінчилася стаття і звучала як *démenti* ходячих фраз про добродійства польського режиму:

Zatem poddani przez te trzy wieki, t. j. XVI, XVII i XVIII stracili: zabezpieczenie od kar cielesnych; wyłączenie kobiet od robót dworskich; wolność warzenia napojów; sądy; wybieralnych sędziów; samobytną uprawę; możność dochodzenia do majątku przez pracę.

Історична наука завдячує йому також кілька видань джерел, між иньшим дуже цінну (хоч з погляду наукового оброблення не особливо) збірку кореспонденції С. Жолкевського (*Listy S. Żółkiewskiego*, 1868) — дуже важне джерело до історії козаччини кінця XVI в.

Останніми часами, як довідуємося з одного некрольогу, покійник інтересувався дуже історією лазень в Польщі й на Русі й зіставив статтю „*Łaznia ruska*“. Умер в глибокій віці — перейшовши за вісімдесят літ, але заховавши до кінця тіж поступові погляди ліберального матната і — наукові інтереси.

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Національні відносини Галичини.

Fr. Bujak: Galicya. Tom I. Kraj, Ludność, Społeczeństwo, Rolnictwo. Lwów, 1908, стр. 562.

Накладом польського „Związk-u naukowo-literack-ого“ у Львові появив ся недавно перший том книжки краківського молодого економіста Фр. Буяка про Галичину. Сею книжкою задумав автор подати образ теперішнього суспільно-економічного стану тої країни, її розвоєві тенденції, її засоби, матеріяльні і суспільні сили, її продукційні, оборотові і консумційні відносини. Маємо отже діло з sui generis енциклопедією Галичини, енциклопедією, якої недостачу відчували не тільки ті, котрі хотіли теоретично пізнати сю країну, а й — в першій ряді — ті, котрих доля заставила на дорозі практичної політики заходитись коло зміни внутрішніх відносин Галичини.

Матеріал першого тому розложений на чотири великі глави: I. Край, II. Людність, III. Суспільність, IV. Рільництво. Названі глави поділені на розділи, котрих заголовки для перегляду наводимо. Глава Край: 1 положене, 2 природні засоби землі, 3 адміністраційний поділ; глава Людність: 1 статистика людности, 2 статистика національностей і конфесий, 3 Українці (Rusini), 4 жидівська квестія; глава Суспільність: 1 професіональний і соціяльний уклад, 2 духовенство і учительство, 3 більші земельні власники, 4 інтелігенція, 5 дрібноміщанство, 6 народ; глава Рільництво: 1 земля й її культура, 2 аґарний устрій, 3 табулярна власність, 4 спільна власність, 5 продукція земельних плодів (засіви і збори), 6 статистика домашніх звірят, 7 плекане домашніх звірят (коні, худоба, безроги, дріб), 8 молочарство, 9 городовництво, 10 робітничі відносини, 11 ціни землі і посесія, 12 пар-

целяція, 13 професіональна просвіта, 14 дренаване, 15 комасація, 16 рентові оселі, 17 спадкове право, 18 асоціації в рільництві, 19 рільничі стоваришеня.

Другий том, котрий ще не появил ся, має обіймати такі глави: лісництво, гірництво, промисл, торговля, кредит, суспільна квестія.

З того загального перегляду видно, що робота д. Буака закроена на широку скалю та, як другий том у використуваню жерел і збираню фактичного матеріалу не буде стояти позаду першого, то Поляки дістануть „компендію“ Галичини, без-порівняня ширшу й повнійшу від існуючих уже спеціальних і монографічних праць Станіслава Щепановського („Nędza Galicyi w sufrach“) і Вячеслава Будзиновського („Хлопська посілість в Галичині“).

Книжка д. Буака звернула на себе увагу галицької української щоденної преси, яка знайшла в ній дати й вказівки в першій ряді для т. зв. „органічної праці“. Та вона заслугоє й на те, щоб її не проминути мовчанкою в чисто-науковім журналі, а то з уваги на поважну скількість наукової ерудиції й житевого досвіду, вложеного в неї автором. Як довго ми не спроможемось на свою, українську книжку про Галичину, книжку, яка б могла стати в парі з роботою д. Буака, буде ся остання дуже цінним підручником для наших практичних політиків тай для всякого, хто интересує ся галицькими відносинами. Значить, на наш погляд, Буаковою працею можуть покористуватись і наші люди, звісно — в однім важним застереженім що до національно-політичного становища автора. А саме: Як се доволі зрозуміла річ, він глядить на справу з становища польсько-національних і польсько-краєвих інтересів. Він глядить на Галичину як на країну, що вістаєть ся під управою Поляків, у котрих інтереси лежить зберігти своє національно-політичне верховодство в країні й так піднести її економічно, щоб із того вийшла як найбільша користь для Поляків, котрі репрезентують Галичину на зверх і держать у руках її керму. Не хочу тим сказати, неначе б д. Буак тенденційно подавав факти й дати; навпаки — в добре зрозумілім польським національним інтересі він хоче дати своїм землякам об'єктивний, згідний з дійсним станом річий образ краєвих відносин, аби вони могли без самообману й ілюзій глянути правді в очи та відповідно сьому скласти програму дальшої своєї політики в краю. Се вмагане автора до об'єктивности (без уваги на його мотиви) тим ціннійше, що д. Буак із того погляду являєть ся білим круком серед стада польських письменників, учених і публіцистів, які при обговорюваню краєвих відносин не в силі зберігти себе від блягерського перекручуваня фактів, та котрі своєю довголітною діяльністю ввели галицько-польську суспільність у той стан ноторичної „галицької“ темноти й ігноранції, бляги й самодурства, в якім галицькі Поляки пла-

вають по самі вуха. Автор — противник такої політичної й суспільної „ловлі риб у мутній воді“ та бачить саме в тім велику частъ провини за невідрадний стан Галичини. Він хоче сьому протиділати та внести свідомий плян та консеквентну програму туди, де польська суспільність у Галичині мала тільки неясні кличі й інстинктовні рухи. Відповідно сьому автор силкуєть ся вирватись із зачарованого круга польського невіжества в українських (автор скрізь каже: „guskich“) справах та об'єктивно оцінити силу й розвиток Українців, аби після того Поляки мали змогу успішнійше „боронити свій стан посідання“ в краю. В тім значіню галицько-польська суспільність дістала в книжці д. Буяка щось в роді кодексу польської політики в Галичині та науково умотивований парис програми для діяльності в найближші часи.

Для отсеї Хроніки зреферуємо тільки ті партії Буякової книжки, котрі дотикають ся національних і конфесійних відносин Галичини. Реферувати будемо, придержуючись принятого автором порядку в розкладі матеріалу та послугуючись, де се буде можливе, навіть способом вислову автора. Крім висше поданого застереження що до національно-політичного боку книжки, треба ще піднести застереження що до об'єктивної стійности статистичних дат, наведених автором. Ті статистичні дати вибрані з урядової статистики, зложеної надзвичайно тенденційно на користь Поляків і шкоду Українців. Сам д. Буяк має деяке недовіре до тої статистики та иноді пробує внести до неї свої поправки, одначе на загал він ними таки користуєть ся і на їх основі робить свої висновки. Не маємо тут місця ні змоги перевести і умотивувати основну коректу тих статистичних дат: се вимагалоб книжки мабутъ не меншої, ніж праця д. Буяка, тай воно буде зроблене, бодай в певній части, в Збірнику статистичної комісії нашого Наукового Товариства, який вийде друком перед кінцем сього року. Тут тільки зазначуємо се важне застереження, про яке треба пам'ятати при перегляді наведених д. Буяком дат.

Зазначуємо се тут, аби потім не повторяти того при кожній статистичній позиції в отсїм рефераті, до якого тепер приступаємо.

Справа національностей і віроісповідань має в Галичині першорядне значінє; численні ріжницї між східною і західною Галичиною не мають причини в географічно-фізичних умовах, а перш усього в її історично-суспільних і культурно-расових відносинах.

Після статистики, переведеної галицько-польськими державними органами в 1900 році признало ся в Галичині до української національности 3,074.000 осіб (себто 42·2 проц. загалу людности), в 1890 році 2,836.000 (себто 43·1 проц.); до польської національности в 1900 році 3,989.000 осіб (себто 54·8 проц. загалу), в 1890 році

3,509.000 (себто 53·3 проц.); німецької національності в 1900 році 212.000 осіб (себто 2·9 проц.), в 1890 році 228.000 (себто 3·5 проц.). Замітний тут зріст процентовий Поляків на шкоду Українців і Німців. В останнім десятиліттю приріст польської людности виносив 479.500 осіб (13·66 проц.), приріст української людности 238.800 (8·42 проц.), народність німецька зменшилася о 15.800 (7 проц.).

Статистику національностей треба доповнити і поправити статистикою віроісповідань. Числа двох головних кравих конфесій не покривають ся числами головних національностей. Поміж римо-католиками є 45 тисяч Німців, коло 30.000 селян-латинників признало ся до укр. національності, коло 83.000 греко-католиків признало ся Поляками. В порівнянню зі станом з 1880 р. взаїмна сила асиміляційна Поляків і Українців зменшилась, національна відпорність зросла. Статистика віроісповідань дозволить нам також пізнати скількість Жидів, котрі в своїй масі представляють безсумнівно окремий культурний організм, та котрі з опортуністичних причин в головному виписують ся за Поляків.

	1900 рік	1890 рік
Римо-католиків було :	3,352.000 (45·8 прц.)	3,001.000 (45·4 прц.)
Греко-католиків було :	3,104.000 (42·4 " "	2,791.000 (42·3 " "
Жидів було :	811.000 (11·0 " "	770.000 (11·7 " "

(Приналежних до інших конфесій було нижче 1 прц.).

	1890—1900	1880—1890
Приріст римо католиків :	353.000 (11·78 прц.)	282.500 (10·40 прц.)
" греко-католиків :	313.700 (11·24 " "	280.000 (11·16 " "
" Жидів :	39.000 (5·07 " "	86.000 (12·47 " "

(Приріст Жидів в ост. десятиліттю виносив фактично 19·18 прц.; однак $\frac{2}{3}$ їх природного приросту виемігувало з краю).

Розміщене національностей і віроісповідань на підставі обчислень Буяка на основі урядової статистики представляється так :

З польської людности припадає на західну Галичину 2,370.500 (59·4 проц.), на східну Галичину 1,618.000 (40·6 проц.); в римо-католиків на західну Галичину 2,214.000 (66 проц.), на східну Галичину 1,138.000 (34 проц.). Українців є в східній Галичині 2,997.000 (97·5 проц.), в західній Галичині 770.000 (2·5 проц.). Жидів маємо в схід. Галич. 619.000 (76·3 проц.), в зах. Галич. 192.000 (23·7 проц.).

В східній Галичині представляє людність :

українська . . .	62·5 проц.
польська . . .	33·7 "
римо-католицька . . .	23·6 "
жидівська . . .	12·8 "
німецька . . .	3·7 "

В західній Галичині представляє людність:

польська	.	.	.	95	проц.
римо-католицька	.	.	.	88·7	"
жидівська	.	.	.	7·6	"
українська	.	.	.	3·1	"
інша	.	.	.	1·6	"

Поважнійшу меншість має укр. людність в чотирох повітах: Новий Санч (13·8 проц.), Коросно (16·5 проц.), Грибів (18·9 проц.), Горлиці (25·3 проц.).

Східну Галичину вважає д. Буяк за країну національно-мішану, мотивуючи свій погляд тим, що Жиди становлять тут $\frac{1}{8}$ часть людности, римо-католики майже $\frac{1}{4}$ часть, Українці менше ніж $\frac{2}{3}$; значіне Поляків-католиків і Жидів підносить ще їх перевага економічна і культурна, обнижуючи тим самим становище Українців.

Розміщене Поляків у східній Галичині для них некорисне, бо вони розкинені по цілім просторі та з виїмком Львова й львівського повіту, та повітів ярославського і березівського, а ніде не мають чисельної більшости. Доси се росвіяне Поляків помагало їм вдержати свої впливи на цілім просторі краю, одначе при дальшій еволюції відносин — побоюється д. Буяк — могла б Полякам грозити доля позбавленої майже голосу меншости, а навіть денаціоналізація.

Зі свого становища та згідно з п. Гломбінським д. Буяк ділить Галичину на такі території: I. українська національна територія, обіймаюча 8 повітів (Турка, Долина, Богородчани, Надвірна, Печеніжин, Косів, Снятин та Яворів); Поляки не доходять тут ніде до 15 проц. (пересічно числять 8 проц.). II. 17 повітів польсько-українських, у котрих Українці мають значну більшість, Поляки доходять 16—36 проц., римо-католики 11—22 проц. Ті повіти не становлять одноцільного простору, три з них лежить на півночі (Сокаль, Рава руська, Жовква), шість в середині (Бібрка, Рогатин, Товмач, Жидачів, Дрогобич, Калуш), чотири в південнім сході (Коломия, Городенка, Заліщики, Борщів) та чотири та Підгір'ю (Добромилі, Ліско, Стрий, Старий Самбір). III. 22 повіти польсько-українські, в котрих Поляки мають поважну меншість 30—49·3 проц., римо-католики 20—39·4 проц. Ті повіти сполучають ся територіяльно зі собою, тягнуть ся серединою краю від Сяну до східної границі. Найбільший процент римо-католицької людности мають повіти: Львів 39·4 (польської 48·4), Сянік 38 (пол. 49·3), Тереховля 37·7 (пол. 46), Перемишль 34·3 (пол. 47·1), Скалат 33·6 (пол. 44·8), Збараж 30·5 (пол. 36·6), Мостиска, Городок, Тернопіль звиш 29 (пол. 44·4). IV. Польська територія, котра складається з міста Львова і двох повітів, Березова і Ярослава, в котрих Поляки і латинники мають

численну перевагу. Сей простір скріплює позицію Поляків у східній Галичині.

Польська людність східної Галичини скуюлюється перш усього в містах і на обшарах двірських. У 58 містах і громадах з людністю звиш 5.000 мешканців було 1900 р. загалом 762.000 осіб, з того рим.-кат. 257.000 (33 проц.), Поляків 487.000 (64 проц.), греко-католиків 212.000 (27 проц.), Українців 177.000 (23·4 проц.), Жидів 284.000 (39 проц.), Німців 96.009 (12·6 проц.).

В 7 містах з поверх 20.000 мешканців, процент Поляків є ще вищий, бо виносить 79, а Українців 11; процент римо-католиків 44, Жидів 36, греко-католиків 19. З впливом сільської людности до міст процент Українців росте. Так у Львові греко-катол. людність цивільна виносила в 1880 р. 14·5 проц., в 1890 р. 15·3 проц., в 1900 р. 16·5 проц., а з військовими 18·3 проц.; в Перемишлі було в 1880 р. Українців 7·5 проц., в 1900 р. 14·4 проц.; в Станиславові в 1880 р. 7·3 проц., в 1900 р. 13·4 проц.; в Самборі в 1880 р. 4·5 проц., в 1900 р. 13 проц. Зі зростом укр. інтелігенції в східно-галицьких містах скріплюється українська людність.

По двірських обшарах мешкало в 1900 р. в східній Галичині 196.000 осіб, з чого 128.000 (66 проц.) Поляків, тільки 81.000 (42 проц.) римо-католиків; греко-католиків було 65.000 (33 проц.); Жидів 45.000 (23 проц.).

В сільських громадах східної Галичини на 3,857.000 є Поляків 1,003.000 (26 проц.), тільки 798.000 (21 проц.) римо-католиків.

На обнижене процентового відношення на шкоду Українців у східній Галичині впливає — на думку д. Буяка — не мазурська колонізація, а еміграція Українців до Америки та більша смертність укр. дітей, ніж дітей польських.

Вкінці ще кілька дат про скількість духовенства обох обрядів. У цілій Галичині має греко-католицька конфесія о 110 проц. парохій і о 32 проц. духовенства більше, ніж конфесія римо-католицька. Недостачу світського духовенства неутралізує велика скількість римо-католицьких мужеських монастирів (95).

Переходячи до глави „Rusini“, д. Буяк каже, що жерело противенства між Поляками й Українцями не лежить виключно в расово-етнічних ріжницях. Із антропологічного погляду ріжниця поміж тими обома народами не такі визначні, щоб могли проявити ся аж у расовій вороженості. В далеко більшій мірі, між у расі, має се противенство основу в ріжниці культури й віри. Культура витворюється на підкладі фізичних прикмет народа й країни. Культура, се вироблені форми вязання понять і реагованя на зверхні вражіння, се мова, світогляд, штука.

Теперішня народна (ludowa) українська культура — констатує д. Буяк — багатша й сильніше скристалізована, ніж польська. Її висість лежить у живих народніх піснях, котрими Українці попри Сербів найбагатші в Славянщині, та в орнаментиці, котра вийшла з тих самих складників що польська, але тепер від польської висше розвинена. Велике значіне штуки й поезії в житю укр. простолюда дає йому якийсь ідеальний провідний напрям, після которого житє не є властиво боротьбою за істнованє, виладованєм житевої й економічної енергії, а супокійним — по змозі — уживанєм і відчуванєм. Се пригадає нам житевий світогляд кляс, які заживають великих гараздів серед високо-культурних суспільностей; він доказує, що се дуже стара культура (витворена під впливом грецьким і орієнтальним, на що показує археологія й історія). Ся культура була сильною приманою для польського хлопа-колонізатора на українських землях, котрий вивчившись українських пісень, згодом забував про свій польський рід та потапав серед українських мас.

Признаємось, що трохи дивно нам було читати в польського письменника признанє безумовної висюности української народньої культури над польською. Алже ж ми привикли день-у-день з боку польських політиків, публіцистів, учених чути щось зовсім противне...

В тій культурній висюности українського мужика над польським бачить д. Буяк причину асиміляції „з долини“ на користь Українців. За те в користь Поляків ішла від віків асиміляція горішніх кляс української суспільности, котрі втратили живу звязь з багатою простонародньою культурою та разом із тим тратили почутє своєї національної індивідуальности на користь польської нації й культури.

Хоча, на погляд польського автора, колишня польська держава і не вела плянкової політики національної (тоді принцип національности не мав такого значіння, як тепер), то асиміляція Українців-унїятів постійно йшла вперед, одначе — додає з жалем д. Буяк — повільно. По розборі Польщі сей процес у Галичині зараз не у став, а навпаки під австрійським панованєм польонізація Українців почала обхоплювати верству найважнійшу тоді для української окремішности — духовенство; се позволяло Полякам надїяти ся, що й укр. простий народ в доволі швидкім темпі ополячить ся. Рік 1848 принїс Українцям тільки дуже мізерні завдатки на політичний розвиток. Властивий національно-політичний український рух починаєть ся від слабих початків між 1861 роком (смерть Шевченка) і 1880 р. (заснованє „Дїла“).

Зі зростом самостійного укр. національного руху перервала ся польонізація інтелігентної верстви укр. народа. Що більше — мабуть трохи занадто побоюєть ся д. Буяк — щораз могутнійший укр. рух може незабаром проявляти атракційний вплив на східно-галицьку шляхту та

будити серед неї прогомонілі історичні ремінісценції про її колишню приналежність до укр. народа; вигляди на політичну кар'єру та иноді також деяке почуте необхідної спільності з оточуючим народним укр. морем можуть спричинити „навертане“ спольовізованих шляхотських родів у східній Галичині до укр. національності. За те польський хлоп згодом стаєть ся більш неприступний асиміляційним впливом українського простолюда. Економічний поступ українського народа відбере безсумнівно його культурі багато ідеальних складників, як пережитків на всякий випадок примітивних, та просвітна праця над селянством разом зі зростом значіння друкованого слова що-раз сильнійше буде зазначувати різницю між польською і українською національністю. Польські колоністи на українській землі перестануть українщити ся.

Становище обох народів не є рівне. Українці стоять на далеко (!) низшім степені розвитку ніж Поляки. Їх суспільна структура слабше розвинена, їх економічний стан багато нижчий. Ся низшість Українців проявляєть ся дуже наглядно на полі духової культури, на полі літератури, штуки і науки, де укр. продукція далеко слабша від продукції польської.

Що до культурних впливів, то Українці хитають ся між Заходом (Німцями через посередництво Поляків) і Сходом (Росія). Доси на галицькій Україні мав перевагу західний напрям, одначе д. Буяк здогадуєть ся, що зі зростом взаємин з російською Україною східний вплив буде що-раз більше рости.

Український народ є доси суспільністю хлопською, кержованою і організованою розмірно нечисленною інтелігенцією, котра здебільшого в другім або третім поколінню виводить ся з під хлопської стріхи. В тім бачить польський письменник причину „радикалізму“ в політичних стремліннях Українців та „брутальности“, якою буцїм то визначаєть ся боротьба Українців зі зверхніми і внутрішніми ворогами. І далі д. Буяк обертає kota хвостом, коли каже, що та „брутальність українського тероризму“ викликала з польського боку небажані прояви тероризму і надужить власти, у котрих звичайно глядає охорони дрібна верства пануючих для збереження своєї власти над збунтованою масою підданих. Облекшуване собі таким способом політичної переваги — признає на превелике диво польський автор — стаєть ся що раз більше неможливим з приводу чуйности української інтелігенції та горожанського освідомлення укр. хлопа, неморальні ж ті практики, хоча на хвилю являють ся корисними для Поляків, мусять кінєць кінців помститись на них самих.

Пильною, безпереривною працею сотворила укр. інтелігенція кілька знаменитих політичних організацій та здобула сильний вплив на народ;

се показало ся особливо при останніх виборах до парламенту (велика перевага інтелігенції серед укр. послів, вибір сіоністів голосами укр. хлопів, довільне перекидане голосів). Визначна участь молодіжи в політичній роботі Українців також впливає на зрадикалізоване методи укр. політики.

Супроти кравкої і державної поїтпки стоять Українці в постійній опозиції; се надає укр. політичній діяльності неґативний провідний тон, котрий поки-що приносить Українцям користи, одначе згодом, на дальшу мету був би для них шкідливий.

Переходячи до польсько-українського спору в Галичині, д. Буяк підносить, що Українці в цілою енергією стремлять до повного розвитку, як окрема, зовсім самостійна нація; на дорозі Українців лежить без сумніву стремління до усунення Поляків, як нації, з землі, яку вони вважають за свою виключну власність, а перше усього до скинення Поляків з дотеперішнього домінуючого становища, до того, щоб Поляки висшими органами своєї суспільної організації не опирали ся на низших органах (простонародю) укр. суспільної організації, не користали з них і не спинювали їх розвитку. Українці стремлять з порядку річий спершу до виразного відграничення себе від Поляків. Недостача такого розграничення була вправді доси для Поляків корисна, одначе коли Українці зачеркують межі, то й Поляки повинні поспішити ся з розмежуванем, аби Українці не вдерли ся занадто глибоко в граничний пояс.

Вигляди Поляків на будучність у східній Галичині д. Буяк не вважає за корисні. Доля англійської національності в Ірландії, німецької в краях чеських та імовірно в недалекій будучности доля німецької народности в горішній Сілезії, є лихою проізновою для Поляків; боротьба з польського боку мусять мати характер оборонний, про здобутки, ні навіть про збережене дотеперішнього становища не може бути бесіди; Поляки мусять „тільки“ стреміти до „згідного співжиття з Українцями на спільній землі та до вдержання політичної унії“.

Біляне сил польщини та плян „оборони“ д. Буяк так представляє:

Сила Поляків у східній Галичині опираєть ся на такі елементи: 1) велика земельна власність, котра посідає мало не половину землі; 2) числення професіональна інтелігенція; 3) промислове міщанство і 4) поважна скількість дрібних рілньничих господарів. Зусилля Поляків повинні звертати ся до збереження в польських руках земельних обшарів, що належать до великої власности. Се можна зробити: 1) з помічю розділу занадто великих лятіфундій на більшу скількість великих і середних господарств, котрі давали б удержане більшій скількості польської інтелігенції. 2) З помічю фермерської колонізації, себ то виарендованя фільварків

великими, кількадесятьморговими кусниками поміж польських хлопів. 3) При неминучій парцеляції треба продавати землю тільки польським хлопам. 4) Треба увільнити польську більшу власність від залежності від українського хлопа; се можна перевести при приміненю машин та постійних польських робітників при рілних роботах.

Для скріплення Поляків у конкуренційних змаганнях з Українцями домагаєть ся д. Буяк, аби польська інтелігенція вчила ся української мови та щоби Поляки стреміли до загального економічного піддвиження краю; з загального розвитку Галичини Поляки безперечно більше скористають ніж Українці, з другого ж боку зріст економічних гараздів серед укр. людности — на думку д. Буяка — ослабить теперішній радикальний розмах укр. сторонництва.

Хоча національний катастер та розділ засобів публичних на культурні потреби обох народів відповідно до кількості плачених податків д. Буяк і вважає за „безсумнівно найсправедливіший“, одначе він не бачить тепер виглядів для сього. Він бажав би собі скорого заведеня національного виборчого катастру, котрий запевнив би Полякам польські мандати та увільнив би їх від таких неприємностей, як вибір послів сіоністів заступниками польських меншостей у східній Галичині. Повний національний катастер з тим виборчим катастром не має нічого до діла; він міг би прийти як завішене оружя в боротьбі, як договір, котрий упорядкує взаємини між обома народами, які годять ся на теперішній свій стан посідання, як прим. на Моравії. Така угода в Галичині ще не скоро прийде. Українці бачуть, що мають багато ще до здобуття та що на дотеперішній дорозі багато здобувають; пора на згоду прийде аж тоді, коли остра боротьба станеть ся непродуктивна та коли вигляди на здобутки будуть дуже малі або ніякі. Поки що мусять Поляки вести боротьбу в обороні свого становища та історичної польської ідеї.

Отже — дальша боротьба! Отсе висновок міркувань безпристрасного автора „Galicyi“ про польсько-український спір.

Обговорюючи жидівське питанє, д. Буяк пише:

З двох сторін прийшли Жиди в почині історичних часів до нашої землі: з Заходу і Сходу; західний елемент завдяки німецькому характерови середньовічних міст та живим зносинам з Німеччиною взяв верх над східним (з держави Хазарів) та серед загалу Жидів прийняла ся зіпсована німецька мова, т. зв. жидівський жаргон.

Число Жидів у Галичині в відносинах до загалу галицької людности постійно росло, від 1857 до 1890 року з 7·32 проц. на 11·7 проц. Лиш остання перепись виявляє деяке обниження, бо тільки 11 процент.

В останній десятиліттю західна Галичина втратила взагалі 7 проц. з числа Жидів в 1890 року; за те побільшило ся число Жидів в горах, на південь від залізничної лінії від Тарнова до Сянока, в середній Галичині від лінії Ніско, Рашів, Коросно до лінії Сокаль, Львів, Стрий. Найсильніший зріст жидівської людности виявляють середні й східні округи нафтові та околиці найбільших міст, як Львова, Станиславова, Перемишля.

Еміграція Жидів появила ся в тих околицях, в котрих економічний устрій переповнив ся вже елементом посередництва, яким є Жида. В теперішніх галицьких відносинах тою границею є 10—12 проц. В 1900 р. Жида представляли низше 5 проц. людности в 7 повітах політичних зах. Галичини; 5—10 проц. в 18 повітах в зах. Галичині та в 13 повітах східної Галичини (Беревів, Добромил, Городок, Яворів, Львів, Мостиска, Підгайці, Самбір, Рудки, Товмач, Збараж, Жидачів); 10—15 проц. в 4 повітах західної та в 31 повітах східної Галичини (Броди, Дрогобич, Коломия, Станиславів); звиш 25 проц. в Кракові й Львові.

Силою і слабістю Жидів являєть ся їх економічна спеціалізація торговельно-фінансова. Силою — о стільки, що жидівський елемент заповнив собою потребу посередництва торговельно грошового, яка в Галичині піднесла ся наслідком знесення підданства (1848) та введення галицького селянина в обсяг грошового господарства. Слабостю — тому, що розвиток крайової господарки та сільської людности показав ся згодом за слабій, щоб вижити дотеперішніх посередників (дрібних крамарів і дрібних лихварів); наслідком того серед самих Жидів розгоріла ся конкуренційна боротьба за кусник хліба, котра стала ся ще острійша в хвилину, коли в Галичині розпочала ся діяльність християнських організацій торговельних і економічних. Одначе і без тої конкуренції з польського і українського боку конкуренція серед самих Жидів мусить бути завзята. Бо кільканайцятьтисячні обороти торговельні кількох тисяч сільських крамниць польських і українських зістаєть ся тільки дрібною частиною всіх торговельних оборотів 8-мільйонної країни; при тім треба пам'ятати, що велику частину товарів тих крамниць закупають саме в більших жидівських торгівлях, так що Жида тратять на тих товарах тільки виски з детальічної продажі, а задержують у своїх руках виски з гуртової продажі.

Щоб вирватись з границь посередничної економічної діяльності, до сього хибує Жидам — при цілій їх рухливості й житевій енергії — потрібної кількості господарської еластичности, яка дозволила б їм перекидатись прим. на поле рільництва.

З уваги на те, що Жида живуть у Галичині як окрема суспіль-

ність, д. Буяк вважає в польських інтересах за необхідне дбати про розвиток питомої польської економічної організації, щоб Поляки не були віддані під економічну залежність від чужого організму.

Про конкуренцію між жидівською і польською людністю в Галичині: „Серед існуючих обставин суспільний поступ краю мусить іти в напрямі противним інтересам Жидів, як окремої суспільности. Се прикра річ, але нема на неї иншої ради, крім такого всякнення Жидів у польський народ, аби всяка зміна відносин мала і для них таке саме значіння, як для Поляків, або крім повного розвитку Жидів у самостійний економічно-суспільний організм. В сути річ з економічного погляду в се для них одна і тасам евентуальність, себто дальший розвиток їх професіональної диференціації, котрого поважні початки виявляє перепись з 1900 р. та котрий безсумнівно мусить дальше поступати“.

За підставу жидівської квестії вважає д. Буяк релігію. З огляду на віроісповідане ділять ся Жиди на: 1) поступових, 2) старих ортодоксів, 3) хасидів. Величезна більшість Жидів (найменше $\frac{9}{10}$) належить до секти хасидів. Се секта, розповсюджена щойно при кінці XVIII ст., зритуалізувала щоденне жите Жидів, накладаючи на нього стільки молитов і набожних практик, що жите „побожного“ Жидів можна б порівняти з житєм католицьких монахів. Звісно, на те, щоб берігти всі прикази хасидської релігії, не стає в працюючої людини часу; тож пересічний хасид виконує тільки частину релігійних практик. При тім хасидизм не дозволяє вірним одержувати якесь инше образование поза тальмудом, розвиває культ цадиків-чудотворців та являєть ся сильною перепорою асиміляції Жидів з християнською людністю.

Лікарства проти непримиримости хасидизму надієть ся д. Буяк від краевого теологічного інституту для Жидів, котрий сього року має розпочати свою діяльність у Львові. Як той інститут буде ведений в польсько-національній дусі (а все вказує на те, що так буде),¹ то він може стати ся могутньою підмогою асиміляції Жидів на користь Поляків. Тож автор „Galicyi“ домагаєть ся, щоб Жиди-Поляки, ціла польська суспільність та — перш усього — представники найвисших властей в краю особисто наглядали за діяльністю того інституту та всіми силами підпирали його польонізаторську роботу.

Що до асиміляції жидівського елемента, то д. Буяк вважає жидівську етнічну домішку до краюї людности за річ пожадану та надієть ся від неї доновнення і збагачення — зосібна — польської національної вдачі. Закиди проти такої расової кровосумішки, яка мала б вдеправувати польську національну вдачу, він признає неоправданими.

Серед відповідних обставин навіть масова асиміляція можлива; треба тільки створити відповідні умови для неї. Ті умови лежать у сїм, аби соціально розщипити теперішню, в головному одноцільну жидівську масу та наблизити здіференціоновані її верстви, класи, професії до аналогічних суспільних груп місцевої людности. Як на підставу до такої плянної діяльности, д. Буяк вказує м. и. на те:

Зменшене значіння релігії в щоденнім житю Жидів та її реформа в вольнодумнім напрямі; пильне підпиранє професіонального розкладу жидівського загалу; втяганє Жидів до культурної праці в польським народі; зменшенє централізації і вплив кагалів, котрі є організаціями суспільности в суспільности; економічне співжитє християнської людности з Жидами.

Дотеперішня асиміляція Жидів буває часто тільки „способом“ для угодіння собі матеріяльного істнованя; Поляки — на думку д. Буяка — такою зверхною асиміляцією не можуть вдоволити ся та мусять вимагати, щоб Жиди наскрізь переробили ся в Поляків, переняли польську культуру та вжили ся в польсько-національно-політичні ідеали.

Проти жидівських жалоб, що Жидам утруднюєть ся доступ до декотрих галузей публичної служби, д. Буяк підносить, що — вправді воно так, одначе на загал процент Жидів у публичних професіях далеко висший, ніж процент жидівської людности взагалі.

Як ціль польської політики в відношеню до Жидів д. Буяк показує, щоб „в краю Жидів, як Жидів, не було“. Хоча й годі надіяти ся, щоб така, сильно скристалізована, етнічна поява, як юдаїзм, зовсім счезла і безслідно розплила ся, то все ж таки метою Поляків буде як найбільшу часть жидівського етнічного матеріалу втягнути в свій національний організм. „Якась частина, про все те, зберігла б свою окремішність, инша засимілювала б ся з нашими соперниками, Українцями“ — так кінчить д. Буяк уступ про асиміляцію Жидів.

Як на тепер, то „відношенє Жидів до Поляків дуже некорисне“. Сіоністичний рух і споріднені з ним течії мають верх серед жидівської інтелігенції й жидівської маси.

Початок сіонізму датуєть ся в Галичині від заснованя товариства „Syon“ у 1887 р., як реакції проти асиміляторської діяльности товариства „Przymierze braci“ і видаваного від 1880 року тижневника „Ojczyzna“. Перед тим серед освічених Жидів мали перевагу симпатії до віденського лібералізму і німецької культури. На початку конституційної ери виходили в східній Галичині жидівські посли, котрі не вступали до кола польського. Сіонізм по теорії Герцля пропагує від 1897

року „Wschód“, видаваний в польській мові. Тепер виходить 10 періодичних газет жидівських, попри жаргонові органи соціалістичні, релігійні видавництва та неперіодичні літературні збірники. З тих 10 газет тільки одна „Jedność“ у Львові служить ідеї асиміляції до Поляків, а решта стоїть на основі національної окремішності Жидів. Також треба згадати про жидівський мандрівний театр, дуже велику кількість товариств гуманітарних, просвітних (читальні і популярні виклади), і культурних, котрі ваяють жидівський загаль в інтензивній праці. Асиміляторський рух концентрується тепер у львівським „Kol-i Towarzystwa Szkoły ludowej im. B. Goldmanna“, котре розгалужує свою діяльність також на провінцію в східній Галичині.

З книжки д. Буяка виберемо ще дати і табельки що до статистики професіональних і суспільних верств у Галичині.

Взагалі про професіональні і суспільні відносини Галичини д. Буяк каже, що вони не світлі та виявляють дуже низький рівень Галичини в порівнянню з цілою австрійською державою. Галицька людність удержується в трьох четвертинах в рільництві, коли тимчасом хліборобством займається в цілій Австрії ледво половина. Промислом займається в Галичині менше ніж десята часть людности, в цілій державі четверта часть. Професіональну диференціацію Галичини в порівнянню з цілою Австрією подає отся табелька:

Професія:	Галичина.	Палата торговельна краківська	Палата торговельна львівська	Палата торговельна брідська	Ціла Австрія
Рільництво . . .	76·82	76·73	75·07	80·65	52·43
Промисл . . .	9·01	9·68	9·44	7·09	26·78
Торговля . . .	7·81	7·22	8·50	7·25	9·96
Публична служба і інші професії	6·36	6·37	6·99	5·01	10·83

В західно-австрійських краях відношене промислу до рільництва представляється ще кориснійше, ніж ся табелька показує, бо на процентові числа для цілої держави дуже відемно впливає многолюдна Галичина.

Найслабше розвинене економічне житє в окрузі палати торговельної в Бродях (від східної границі); там найбільший процент населеня віддаєть ся рільництву, а найменший промислови; також публичної служби і населеня інших професій є тут багато менше.

Соціальне уверстованє в нутрі поодиноких професій показує табелька на слідуючій сторони.

Професія	Суспільна позиція	Галичина	Палата торговельна			Ціла Австрія
			Краків	Львів	Броди	
Рільництво	Самостійні	286	273	298	283	264
	Урядники	2	2	2	3	2
	Робітники	61	77	50	59	156
	Наймити	92	110	66	117	98
	Помічні сили	559	538	584	538	480
Промисл	Самостійні	381	318	380	537	189
	Урядники	21	17	25	20	24
	Робітники	482	559	471	327	722
	Наймити	47	47	54	29	33
	Помічні сили	69	59	70	87	32
Торговля і комунікація	Самостійні	411	393	412	439	356
	Урядники	60	66	64	39	108
	Робітники	174	214	170	120	317
	Наймити	270	233	273	321	174
	Помічні сили	85	94	81	85	45
Інші професії (без війська)	Самостійні	700	722	690	678	790
	Урядники	216	108	229	217	146
	Робітники	82	77	79	103	61
	Наймити	1	1	1	0·4	2
	Помічні сили	1	2	1	2	1
Всі професії (без війська)	Самостійні	316	339	358	315	310
	Урядники	15	16	19	13	31
	Робітники	93	125	91	76	286
	Наймити	94	115	79	117	79
	Помічні сили	482	405	453	479	298

На низкий стан рільництва показує велика кількість помічних сил (членів родин), що працюють у господарствах замість відповідно меншої кількості рільних робітників. У промислі велика кількість самостійних

підприємців та розмірно мала кількість робітників також свідчить про дуже низкий рівень промислового розвитку, показуючи роздроблене і недостатчу концентрації.

Числа, котрі відносять ся до округів поодиноких торговельних палат, показують перевагу і вищий розвиток західної Галичини, котра має в рільництві, промислі і торгівлі розмірно більше робітників, а менше „самостійних“ підприємців, ніж східна Галичина, менше має членів родин, допомагаючих у підприємствах голов родин у рільництві і промислі, а більше самостійних в низших професіях (т. зв. непродуктивних).

Невідрадне для Галичини й се, що в часі між 1890 – 1900 р. професіональні відносини погіршили ся. А саме зменшила ся розмірно кількість осіб діяльних у промислі і торгівлі, а збільшилася кількість публичної служби (бюрократії) і інших непродуктивних професій. Се показує отся табелька.

З 10.000 осіб, діяльних у даних професіях, припадало на:

	1890 р.		1900 р.	
	Галичина	Австрія	Галичина	Австрія
Рільництво	8388	6241	8331	5816
Промисл	626	2123	588	2225
Торговля і комунікація . .	499	623	455	734
Інші професії	487	1013	626	1225

Професіональні відносини в нутрі поодиноких національностей показує отся табелька (дати з 1900 року):

Професії:	Ціла Галичина		Східна Галичина		
	Ціле населенє	Поляки	Українці	Жиди	Поляки
Рільництво	81·5	73·7	94·4	17·7	59·7
Промисл	5·7	8·6	1·4	26·4	12·8
Торговля	3·0	4·6	0·4	29·4	7·7
Наймити	3·7	5·4	1·4	11·6	8·6
Публична служба і інтелігентні професії	1·6	2·4	0·5	5·4	3·8
Активна армія	1·8	1·4	1·0	1·6	1·9
Рентієри, без запятя, домашня служба	2·7	3·9	0·9	7·9	5·5

Найкориснійшу професіональну диференціацію показує в Галичині жидівська людність, найслабшу українська, — Поляки в східній Галичині кориснійшу, ніж у західній.

Процентний поділ людности поодиноких професіональних груп поміж національностями показує отся табеля:

Н а ц і я :	Західна Галичина			Східна Галичина		
	Поляки	Українці	Жида	Поляки	Українці	Жида
Рільництво	96·0	3·7	0·8	21·9	77·1	1·8
Промисл	91·2	0·4	21·0	70·2	17·5	38·7
Торговля	91·9	0·5	59·2	75·3	8·1	74·0
Наймити	95·5	0·3	22·9	67·4	22·5	40·4
Публична служба						
і інтел. професії	91·3	0·7	13·4	69·1	19·6	27·4
Активна армія	60·6	2·2	2·4	31·0	36·0	8·0
Рентієри і без ва-						
нята	91·7	0·7	11·8	65·1	26·4	25·0
Домашня служба	94·0	0·6	10·6	68·4	26·7	14·6

Українці в східній Галичині мають перевагу тільки в рільництві. Поважну меншість (20—35 проц.) мають вони тільки: 1) в лісництві (як робітники), 2) гірництві, 3) промислі камінярській і земельній, 4) промислі будівельній і 5) промислі ткацькій (у тих трьох групах як домашніх сільських промислах), 6) поміж публичними урядниками, 7) наймитами і 8) домашню службою.

Важне значіння для становища Поляків у східній Галичині має їх професіональний розділ. В рільництві вони становлять 20·5 проц. загалу населення. В інших професіях перевага Поляків над Українцями велика.

Суспільне уверстоване національностей в Галичині показує отся табеля :

Суспільна		Л ю д и н і с т ь :			
позиція		ціла	польська	українська	жидівська
Хліборобство	Самостійних	28·6	27·6	29·4	31·1
	урядників	0·2	0·4	—	3·1
	робітників	6·1	8·5	4·0	7·2
	зарібників	9·2	11·0	7·5	14·5
	помагаючих	55·9	52·5	59·1	44·1
Промисл	Самостійних	38·0	37·7	41·7	51·6
	урядників	2·1	2·0	0·7	2·5
	робітників	48·2	49·5	42·7	30·2
	зарібників	4·8	4·0	7·0	1·4
	помагаючих	6·9	6·8	7·9	14·3
Торговля	Самостійних	52·1	51·1	37·1	67·5
	урядників	9·0	9·6	7·6	3·2
	робітників	25·0	25·5	40·2	11·4
	зарібників	1·6	1·4	3·6	1·3
	помагаючих	12·3	12·4	11·5	16·6

Суспільна позиція	ціла	польська українська жидівська		
		в людности продукційній :		
Самостійних	29·1	29·0	29·1	47·9
урядників	1·7	2·4	0·4	4·7
робітників	11·1	14·6	5·8	16·9
зарібників	9·4	11·0	7·7	11·7
помагаючих	48·7	43·0	57·0	18·8

Українців характеризує велика скількість „самостійних“ підприємців, працюючих на своїм „самостійнім“ мізернім господарстві більше з помічю власної родини, ніж з помічю робітників і зарібників. І се так само в рільництві, як у промислі і торгівлі.

Найкориснійше стоять з того погляду Жиди; самостійних між ними майже половина, найбільше також належить до категорії урядників (5 проц.).

Серед Українців трохи більша скількість жінок, зайнятих у рільництві до помічної праці, ніж серед Поляків. Взагалі помічних сил в рільнім господарстві є в Поляків майже 190 проц. (у відношеню до самостійних рільників), з чого 134 проц. жінок, а в Українців звиш 200 проц., з чого 145 проц. жінок. Відплив до інших підприємств або до інших професій малий, в Українців менший, ніж у Поляків. У промислі помічною працею жінок послуговують ся найбільше Жиди, в торгівлі переважають Українці. Поляки на однім і другім полі стоять ліпше від Українців і Жидів.

Найбільше осіб недіяльних, що живуть працею професіонально діяльних членів родин, показують майже у всіх професіях Жиди (137 проц.), потім Поляки, а на останнім місці Українці (71 проц.). Се не можна приймати як доказ більшої заможности Жидів, бо о скільки легко затруднити більшість членів родини в рільнім господарстві, о стільки в торгівлі й промислі йде се тяжше.

На сім кінчимо наш реферат із книжки д. Буяка про Галичину. Ми вибрали з неї і переказали тут те, що підходить під теоретичні інтереси „Записок“. Критика — не голословна, а підперта статистичними й фактичними даними критика — не входить у рамки отсей „Хроніки“, — цілий же ряд нетиканих висше глав Буякової книги має інтерес майже тільки практично-політичний і економічний і належить до журналів економічних і політичних.

Василь Панейко.

Бібліографія.

(рецензії та справоздання).

Schlemm Julie — Wörterbuch zur Vorgeschichte. Берлін, 1908, ст. 688.

Всі що працюють на поли преісторії мусять бути вдячні авторці за першу сього рода основну працю, якою єсть сей великий том з 2000 ілюстрацій, що обіймає часи від палеоліта до провінціальної римської культури. При величезнім зібранню матеріалів відзначає ся сей підручник добрим і ясним обробленем поодиноких тем з обсягу археології і антропології. Вартість зібраних малюнків видко передовсім в представленю типів кераміки і її орнаментиці, як також фібул і ріжних знарядів. Крім сього знаходимо все дуже докладний опис предмету, матеріалу, з якого був зроблений, хронологічний розвиток його видів, місце розповсюдження і виказ найважніших місць, де його знаходять, а також найголовнішу літературу, в деяких разях навіть дуже докладну, хоч не завсіди ще повну. Деякі похибки і недостачі не зменшають вартости праці, їх буде можна легко усунути в другім виданю, яке певно невдовзі появиться ся.

Б. Януш.

К. Болсуновскій — Символика эпохи неолита. К. 1908, ст. 15 + табл.

Автор заінтересований ріжними знаками на неолітичних посудинах т. зв. „трипільської культури“, силкуєть ся відгадати їх значіне, послугуючи ся аналогіями у старинних східних народів, головню Китайців. Знаки сї, названі автором палеографічними, мають бути прототипами письмен, себто символами. Вони може не були перейняті від Китайців,

однаке мають свій початок в анальоґічних обставинах культури і релігійних поглядів, як у Єгиптян і у Китайців. Подібний висновок робить автор на підставі буцім то факту, що знаки сі показують своє посереднє китайське походженє з жерела, якого ми не знаємо, а якого сліди зберегли ся у Китайців в їх орнаментацийнім письмі. Сиии китайськими знаками поясняє він рисунки в звірячого сьвіта на численних предметах з зах. Сибірі і сх. Росії. Читаючи сі висновки автора мусимо дивувати ся, які се слабо удокументовані як фантастичні сі мрії. „Палеоґрафічні“ сі знаки се ніщо иньше, як мало вироблені мотиви передісторичної орнаментики, які в близших нам епохах ставали ся що раз то більше виробленими і зберегли ся до наших часів в народній орнаментациі, в якій годі добачувати якихсь зразків ритуальних мотивів. Одну, так сказати, партію неолітичної, передмикенської орнаментики пояснив дуже влучно А. І. Вільке, котрий доказує походженє середноєвропейської спіралі із ріжно комбінованих вірців ґеометричного кола. *В. Януш.*

Gustav Pfannmüller — Jesus im Urteil der Jahrhunderte. Die bedeutendsten Auffassungen Jesu in Theologie, Philosophie, Litteratur und Kunst bis zur Gegenwart, Липськ-Берлін, 1908, 3 + 578 ст.

Се одна з найбільше цікавих популярних публікацій останнього часу. Цікава вона не так особистими поглядами укладчика, як його змаганєм дати читачеві можливість розібрати ся в величезній христольогічній літературі двадцяти віків. Автор сам — протестант, прихильник історичного образу великого учителя людства, одмічає кождий раз — з особливим задоволенєм — симпатичні йому погляди на історичний образ Ісуса, але не легковажить і схоластики та містики. Ся обставина робить книжку наскрізь об'єктивною. Автор придержуєть ся хронольоґічного порядку: в 35-и главах переходить важніші моменти христольогії, ілюструє їх численними уступами з творів толковників та дослідників Христа і його науки, оживляє все те репродукціями Христа в штудії, а наконєць подає бібліоґрафію по поодиноким епохам. Для істориків письменства книжка ся може таки віддати деякі услуги, яко підручник по порівняній христольогії, німецькій гимнольоґії, та белетристиці з життя Христа. Славяно-візантійська христольогічна література остала неприступною авторові; вона, позатим, ледви чи дала би йому що небудь незвичайно важного в тім напрямі. В кождім разі однаке книжка повинна би викликати подібного рода систематичне доповненє, яке помогло б нам пізнати тяглу звязь і паралелізм східноєвропейської мисли з західноєвропейською. *І. Светицький.*

Beiträge zur vergleichenden Sagen- und Märchenforschung von Oberlehrer Dr. Oskar Dähnhardt (Abhandlung zu dem Berichte der Thomasschule in Leipzig über das Schuljahr 1907/8, Липськ, 1908, ст. 54, 4^о).

Я мав уже нагоду говорити в нашій журналі про одну працю сього автора та зазначити величезне його читане в усній літературі різних народів усіх частин світа. Отся праця лише стверджує той погляд.

Автор поставив собі за задачу зібрати і вяснити ті перекази, казки, байки й легенди, в яких народ силкується початок або прикмети різних природних прояв навязати до своїх поглядів і викладати по своєму. В отсій праці розбирає він три теми:

I. Зміна власності через виміну або позичку. Для ілюстрації сеї теми наведу в скороченню українське оповідане. Соловій покумав ся в кліщем. Вибираючись на празник, попросив кліща, щоби позичив йому свого черева, бо в соловія не було. Кліщ згодив ся. Соловій бавив ся знаменито на празнику з черевом кліща і воно так припало йому до вподоби, що по повороті не захотів віддавати його кліщеві. Кліщ постановив украсти його, але соловій не бажаючи допустити до того, почав від тоді снати до гори ногами тримаючись леґенько галузок так, що кожний рух його може збудити і змусити до втечі. Від того часу почав також соловій кричати (співати): Кум кліщ, кум кліщ. Де, де, де? Отут, отут, отут. Ловіть, ловіть, ловіть. Буком, буком по ногах і т. д.

Аналогічне чеське оповідане говорить про водвуда, що позичив собі корону в зазулі і не хоче віддати. Від тоді зазуля кричить: Kluku, kluku! (по гуцульськи: гей, хло'!), а вудвуд відповідає: Йду, йду, йду! — тай іде до нині, але корони не віддає.

Таких оповідань зібрав автор 28 з Європи, Азії, Африки, Америки. Поділив їх на такі групи: а) Чесна заміна (при згоді обох сторін). б) Нечесна заміна (при ошуканю одної сторони). в) Невиплачена заміна. г) Невірність при зиченю. д) Позичка задля празника. е) Насильна заміна. ж) Заміна без близшого означеня. З усього робить автор висновок, що ся тема належить до таких оповідань, які можуть самостійно витворювати ся у різних народів на підставі обсервації, що у простого народа буває нерас дуже влучна, і тому виключає її з числа вандрівних тем.

У другій темі містить ся оповідання про:

II. Біг до мети заяця й черепахи. Сі оповідання наводить автор як приклад вандрівних мотивів, в яких поодинокі епізоди лучать ся немов кільця в ланцюху. Один творить ся на лад другого і хоч тут або там проявляєть ся зручнійша рука різбаря, більша докладність або

хоч відмінність, то всеж видна їх залежність від звірця, бо в рамках даної події можна з даними мотивами і особами зложити щось відмінне, отже й нове, але нічого самостійного. Автор зазначає справедливо, що в народних казках перемога слабшого над сильнішим належить до найулюбленіших мотивів усіх часів і народів, а найліпшим доказом сього служить як раз отся друга тема, до якої автор наводить не менше як 71 оповідань, що ясно свідчить про її розширене по цілій земній кулі. Жерело сих оповідань додає автор у Езопа, в якого заяць і черепаха закладають ся, хто швидше добіжить до мети. Заяць спускаєть ся на свої швидкі ноги і лягає на дорозі спати; тимчасом черепаха, свідомо своєї повільности, йде без відпочинку, приходить перша до мети і відносить перемогу витривалости над легководушністю.

На сій темі найліпше видно, як місцеві обставини можуть впливати на зміну мотиву. В різних околицях біжуть до мети з черепахою не лише заяць, але й слонь, струсь, козел, олень, серна, тигр, лис, птах і т. д. Бувають іще й інші комбінації, як: лис і жаба (ропуха), олень і слимак, птах і слимак (або рак, жаба) і т. н. Також сама чинність бігу відповідно до обставин впливає на зміну мотивів. Супроти того автор поділив оповідання з сеї теми на такі групи: а) Первісна форма (Езопова). б) Поміч рідні (рідня слабшого помагає йому ошукати противника ріжними способами). в) Їзда на противнику (слимак причіпаєть ся до хвоста лиса і тим способом буцім то швидше прибуває до мети). г) Перенесенє останнього способу на риби. д) Наслідуване.

Супроти того всього можна уложити такий кістяк сеї теми:

I форма: Первісна форма Езопа: Заяць і черепаха.

II форма: Поміч рідні.

1а. Дві черепахи на початку і на кінці дороги, заяць як противник. Виклик черепахи на кінці. Повторене бігу і виклик на початку. Противник признає себе побідженим. [Ступенюване: Біг повторяєть ся, поки противник не паде жертвий].

1б. Дві черепахи і инший противник.

1в. Два їжаки і заяць.

1г. Два їжаки і инший противник.

1д. Біг над водою: Дві черепахи і противник або два слимаки.

2а. Зміцненє мотиву при помочи вбільшеня: Кілька черепах здовж дороги, противник заяць. Частійші оклики підчас бігу доводять до вичерпаня. [Зміцненє: Противник паде жертвий].

2б. Замість черепах кілька їжаків, замість заяця инший противник; також кілька слимаків і лис.

2г. Біг над водою: Кілька черепах (або слимаків) і противник (в східній Азії: птах).

III форма: Їзда на противнику: [Лис і рак або лис і слимак].

1а. Виклик звіряти, що везеть ся на противнику, при меті; противник уважає себе побідженим. Зміцнене: Біг повторяєть ся, поки противник не паде мертвий.

1б. Частійші виклики підчас бігу доводять противника до цілковитого вичерпання. Зміцнене: Противник паде мертвий.

Байка Ёзопа — по думці автора — дістала ся з Греції до Індії в подвійній перерібці; обі перерібки перейшли звідти при індійським посередництві на схід середної і полудневої Африки, звідти на захід Африки, а при помочи торгівлі невольниками до Америки. Через візантійське посередництво зайшли вони до Європи і до Арабів, а ті знов розповсюдили їх у північній Африці і на Мальті.

Третя тема праці дра О. Денгардта містить: III. Оповідання про сову (всіх 27). Вони розложені на такі групи: а) Звідки взяла ся сова [звичайно переміна особи в сову, прим. Меропіс, внучка Меропса, стала совою, коли її вся родина наслідком безбожності була перемінена в птиці] і звязь сих оповідань із вірою в душі-птиці [жінка, що спроневірила ся чоловікови, по смерті була перемінена в сову]. б) Крик сови [сова не хотіла чистити керниць з иншими звірятами, тому за кару має все спрагу і пугується за дощевою водою]. в) Чому сова літає ночью і чому її переслідують инші птахи.

Як показуєть ся з усього наведеного мною праця дра О. Денгардта має велику вагу для кожного фольклориста і то тим більше, що він чи не перший між ученими користуєть ся також славянським матеріалом, не виймаючи й українського. Тому належить бажати як найшвидшого опубліковання цілої його праці, що обійме кілька томів.

В. Гнатюк.

А. М. Лукьяненко — О языкѣ Несторова житія преподобнаго Феодосія Печерскаго по древнѣйшему изъ дошедшихъ списковъ (Русскій филологическій Вѣстникъ 1907 г. № 3, ст. 1—79).

Ся статистично-граматична робота, оперта на виданім А. А. Шахматовим і П. А. Лавровим тексті житія з пергаменного збірника XII—XIII в. Московської Синодальної Б—ки (Чтенія 1899, кн. 2), складаєть ся з трьох частин: фонетичні прикмети, морфологія і складня. Перша частина розділена на два уступи — про глухі (ъ, ь) до 30 ст. й инші фонетичні появи (до 50 ст.); синтактичним прикметам присвячено кінець статі (64—77 ст.). В кожій частині автор розглядає осібю языкові появи першого і другого почерків, не ваяючи їх однако в одну цілість, яка наглядно виказала би відносини обох писців, чи там їх мов — одна

до другої. Се не звязане внутрішніми ознаками, хіба одними зверхніми, зображене мови одного з найстарших пам'ятників київського письменства вийшло для того досить тяжким і мало прозорим, хоч в дійсності воно дуже багате і цікаве.

На нашу думку вина в тім паде на граматичну школу, яка так і боїть ся вийти поза межі сухого шаблону, в роді: „глухі в префіксах, в суфіксах, замість самозвуків — неорганічні, в складах з плавними і т. и.“. Шаблон сей, безперечно одинокий, коли треба орієнтувати ся в проявах мови — письма, та тільки для робітника-дослідника і в статистичній частині роботи, але окрім нього належить до повноти праці і загальне віставлене. Автор виповнив I-у часті роботи дуже совістно, а про другу забув, між тим вона дає деякі цікаві висновки. І так: пам'ятник виявляє дуже виразно свою загально-славянську основу долею приставок (префіксів і приіменників) і вставними д-т в групі -ар-, -ср- (Лук. 21); ту саму старославянську основу видимо і в групі -ре-, -ле- замість -рѣ-, -лѣ-, до якої зачисляє автор і телес-, смотреніє (31). Зваживши те, ми ніяк не годимось з автором, щоб у загально-руським оутри-, -стрици-, сицими — був відгомін переходу старо-славянського ѣ — ie¹ (оутрѣи, острѣици) в і (Лук. 33); се паралельні появи. На нашу думку, писець життя не встиг ще увільнити ся від впливу старославянщини, а з другої сторони не рішив ся ще на чисту руську форми, хоч вона безперечно переважає. Вкажемо тільки на такі форми, як: золотѣи (6—7), оболостъ, болого (35), неродивыхъ (44), вѣгодникъ (17 і 41), перехід закінчення 3-ої ос. од. ч. ть в ти (38—39), отвердїне р в слові гороущоу (42 і 47), тверде -щоу- (41). Все те прикмети староруської, а не прояви припадкові, як се вважає автор на 11 ст., вважаючи форми кнѣз- (замість кнѣзъ-) плодом частого уживаня; з чого виходить, що вѣлици, вѣлоба не так часто уживаєть ся. Між тим автор пояснив се дуже влучно на с. 7., коли говорив за Соболевским і Кримським про „золотѣи, золоба, дозволити“. Дані письменних пам'яток мають в собі належну основу і в нинішній живій мові, особливо в великоруським речитативнім „вѣлици — кнѣзъ“ билін, або у карпатських Бойків. Бойківське ж кінѣї, путѣї може нам і нині ілюструвати належито згадане вище ти — ть¹. В формах „селѣ манастирскѣ (51), чърньскѣмъ жити“ (57) можна би видіти привернене первісної основи к, себто прикмету великоруську, коли б у нас була певність, що се не машинальні описки писця замість т - ц. Зате в формі миславъ (Лук. 44) ми готові видіти відзвук органічної заміни та — ѣ — жі.

На закінчене звѣрнемо увагу на переміну грецьких назв в пам'ятнику. В написі дѣмитри належить вважати ѣ неорганічною заміною и (з грец. η), а не тільки змягченєм для д (Лук. 23); деместикъ (Л. 34)

немає нічого спільного в *δέμας*, тільки належить до ряду: нестерь (*Néstwr*) (Л. 43), прозвутерь поруч з презвутерь (Л. 46) та пишних русько-грецьких назв, як Олена, Олтухъ — Явтух, Остахъ, Перфіл', Полагня — Палашка, що дають заміну е — о — а. Єпискоупъмъ (Л. 46) і проскоуры (Л. 78) належить до ряду слів: канунъ — *κανών*, румынъ — *ρωμαῖος*, Солунъ — *Σαλονίκη*; сюда й пономонарь (78) — *παριμονάριος*, та порода — *παράδειος* з заміною а — о.

Синтактичні ознаки, численні випадки члена ть - та - то (Л. 70—73) і невеличкий словарець (77—9) не дають нам приводу до ніяких заміток. Цілість заслугує щирої подяки авторови за те, що схотів піднятися сеї чорної праці.

І. Свенціцький.

Władysław Smoleński — Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej, Краків, 1908.

Сі „Szkice“ се так сказати-б остаточноий вислід з праць автора, друкованих давнійше на сю тему: автор залюбки займаєть ся Мазовшем, навіть з певним пієтизмом — яко гніздом свого роду, і подає тепер результати. Праця обіймає період часу від половини XIV—XVIII ст., більше-менше до кінця Річипосполитої.

По короткій політичній історії ваймаєть ся автор найдавнішим осадництвом на Мазовшу, а в дальших розділах обговорює економічне, суспільне і політичне жите шляхти.

Перше що кидаєть ся в очи по прочитаню книжки се те, що автор не подає нам історії усеї мазовецької шляхти — як се можнаб здогадувати ся з заголовка — але займаєсь виключно східними повітами Мазовша, землями: віською, ломжинською, нурською, лівською, цехановською і завскшинською, отжеж не обняв навіть цілого воеводства Мазовецького (пропущено з. варшавську, черську і вишніродську), а зовсім пропустив два другі воеводства, Равське і Плоцьке. Хоч сі воеводства і землі часто ділились, одначе творять вони нероздільну цілість так з династичного і політичного погляду, як суспільного, правничого і етнографічного, і в ілюстраціях з XVI ст. знаходимо сі землі получені під іменем Мазовша²⁾. Се безперечно хіба книжки, що не обняла цілости предмету.

Мазовше — се одна з найцікавійших земель бувшої Річи Посполитої. Територіяльно невелике, має воно найгустійшу людність зі всіх воеводств, а до того майже саму шляхту, що на малих окравках землі вже зарані обсіла густо ціле Мазовше, а спеціально східні і північні його повіти. Се явище дуже характеристичне, яке ніде більше не стрі-

¹⁾ Титули праць подає автор в передмові.

²⁾ Źródła dziejowe, XVI.

часом, було причиною різних гадок що до походження сеї шляхти і що до часу заселення сих земель. Смоленський в супереч давнійшим історикам, що повстане дрібної шляхти на окраїнах Мазовша пояснювали теорією, що се були осади оборонні против Литовців і ордену, осаджені там в часі частих воєн ще перед унією Литви і Польщі — пояснює політикою задовжених Мазовецьких князів, що продажею, або роздачею за певні заслуги земель, стягали сюди шляхту, передовсім щоби мати з неї дохід. Се робилось вже по унії литовсько-польській і сї осади не мають нічого спільного з військовими осадами. Перед унією сї краї були переважно пусті — нищені без перерви нападами сусідів. Дальше наводить автор цілі ряди надань в сих граничних землях з часів по унії. Одне можна піддержати і другу гадку про осадництво в тих землях ще перед унією і що сї землі неважаючи на напади сусідів не були без оселенців. Князі мазовецькі удержували цілий ряд оборонних замків против сусідів, як Млава, Янів, Браснич, Кольно, Вонсоч, Візна, Нуртів, про котрі згадує і сам автор (ст. 44). Що вони не були оазами (хоч і лежали на пограничу), вказує хочби і наведена автором на ст. 10 буля з 1232 р., де згадується про повинність рілничого населення складати на замок в Візні збіжєву данину на костел в Плоцку. Трохи дальше вчисляє автор цілий ряд сел з граничних повітів, що вже існують в XIV ст., пр. Бужино (повіт візкий), Верцішено (рівнож), Котово (рів.), Нелавіце (рів.), Должнялово (рів.), Лозво (рів.), Раково-Богіне (рів.), Божейово, Янчево, Бронново (п. плоцкий), Свебочіно (п. візкий), Каліново (п. нурский), Піонтіца (п. кольненський), Ливско і Южец. В половині XIII в. 1250 р. згадується село Длуґосіодло (пов. нурский), що належить до далекого єпископату плоцького. Безперечно мусіло їх бути більше, ще хочби до сего єпископату належать с. Карново¹⁾ (пов. закрочинський), с. Прощково²⁾ (п. цехановський), Біалобжеґі³⁾ (п. Ломжинський) і інші.

1264 р. Болеслав Стидливий винищив Ятвягів, а щоби їх край не лишив ся пустою „Мазурами і Поляками... заселив“⁴⁾. Очевидно вже тоді Мазовше не було так убоге людністю, а осади мусіли сягати і до границь Литви, коли потрафили колонізувати і сколонізувати сусіднє Підляше. Рівнож трудно булоб пояснити собі сей незвичайний пізнійший зріст надграничної шляхти, коли б вона прибула сюди доперва на переломі XIV—XV віку по унії. А в ілюстраціях XVI віку маємо вже їх тисячі!

¹⁾ Kodeks dyplomatyczny mazowiecki ст. 15.

²⁾ Kod. p. 1229, ст. 3.

³⁾ Kod. p. 1254, ст. 18.

⁴⁾ Kod. p. 1354, ст. 67.

⁵⁾ Kronika Strykowskiego ст. 121.

Чи сї осади закладалиє в певним означеним пляном оборони границь? До певної міри, бачить ся, можна се ствердити. Яко умова надання землі ставить ся військова служба. На ст. 31 говорить автор: шляхта одержувала лани під умовою сповнюваня повинностей, і то або після права польського або німецького. Без огляду на рід права, належала до сих повинностей і участь в експедиціях воєнних. Се суперечить в певнім степені з висше згаданим твердженням автора, що сї осади не мали ніякого військового характеру. Та і норма виміру землі (10 ланів) не примінювалась до робочої сили одиниці¹⁾, але до сього, щоб властитель міг ставитись на війну у відповідній зброї. Дальше акт 1299 р. виразно каже про військову службу²⁾. Болеслав надаючи якомусь Янови с. Щавін і Влошанів (пов. равский), увільняє його від ріжних данин „*preter quod ad edificacionem castri seu correctionem ad bellum seu persecucionem hostium*“.

За те головне, підставове питанє, якого походження була шляхта мазовецька, і коли вона саме найшла східне Мазовше — останеть ся ще далі нерішеним.

В другім розділі обговорює автор економічне положенє шляхти. Великий зріст людности спричинив велике убожество; земля ділить ся дальше і дальше. Біда спричинила грубість обичаїв, так що Мазури стали посьміховищем в краю. Автор в особнім розділі наводить численні тогочасні пісні і приповідки на Мазурів, пісні не без гіркої сатири. Ся бідність була причиною гнету зі сторони уряду як і магнатів.

Дальше обговорює ще автор коротко еміграцію в сусідні краї Литви і догони на Русь Червону. В політичнім житю Мазури беруть діяльну участь доперва від першої елекції, де перший раз маси голої шляхти стають часто в руках зручних махерів рішаючим чинником при виборі короля. Тож при кожній елекції уживають Мазовшан, граючи зручно або на їх архикатолицьких почуваннях, або ставлячи банкети. Ілюструє се автор примірами — образ повний і дуже пластичний.

В останнім розділі говорить ще Смоленський про проби деяких послів на великім соймі в кінцем XVIII ст., що бачучи лихий вплив дрібної шляхти на соймиках і елекціях, старають ся її виключити від життя публичного, від урядів і соймиків, ставлячи певний ценз маєтковий. Згадує ще автор про змагання зорганізувати на Мазовшу школи, взагалі піднесенє просвіти, про зусилля перепровадження реформ, щоб зарадити дальшому дробленю земель. Се все хоч дуже інтересне, обговорює автор коротко і побіжно.

Ще декілька уваг автора що до еміграції мазовецької шляхти.

¹⁾ У автора ст. 45.

²⁾ Kodeks, ст. 34.

З причини щораз більшого дроблення маєтків, бідніє шляхта, їй стає дома за тісно. Се змушує її шукати собі ліпшої долі за межами батьківщини. Вона емігрує. Еміграція звернулася передовсім на схід, на Литву і Русь, де саме було найбільше пустої землі.

В першій лінії захопила шляхта землі сусіднього Підляшя, по знищенню первісних мешканців Ятвягів Болеславом Стидливим 1264 р. Від того часу починається тут мазурська колонізація. Заохочували Мазурів до сього і великі князі, даючи пришельцям права їх земель. Численні осади дістають чисто мазовецькі назви (автор вичисляє 28 осад). Сколонізоване Підляшя Мазурами було причиною, що воно все хилилось в сторону Польщі, до котрої вкінці його прилучено на соймі люблинським 1569 р. По сім році Мазовшане так і заливають сей край. В XVIII ст. числено тут до 150000 шляхецьких голів.

Рівнож і в інших литовських територіях розвивалась колонізація, хоч тут під напором ворожої їй литовської шляхти, спинюють її розпорядження князів видавані против чужинців. Аж унія люблинська відчинила і ту браму. Повіт городенський (воєв. троцьке) заляли Мазури так як Підляшє.

Інші, полудневі землі пр. малопольські теж колонізують ся Мазурами; осідають вони найбільше в сандомирським і люблинським воєводстві. (В сім останнім такі гнізда шляхотські як Сьвідри, Ястжембе, Іздебкі, Борки, Доманін, Шаняви).

Потім пішло осадництво на галицькі землі. Заляли Мазури Белзчину, що від 1388—1462 р. була під властю мазовецьких князів; осідають на Підкарпатю (де саме?), осідають під Львовом і в землі перемиській (Радванове, Якаци, Просьдзіце, Кухареци, Косцешове, Пудловеси і Каковеси, Юношове, Шажиньськи) таї сяноцькій (Гоздавове, Гіжецьки мало не всяк повіт сяноцький заняли).

В XVI і XVII в. повстають проекти заселення полуднево східну Україну (пограничну) дрібною шляхоцькою, для оборони земель від Татар. Від 1569 р. попирає се осадництво і правительство, ревідує і люструє пущі для надання їх шляхті. Трунув туди шляхту Ст. Баторий; ще ширше іде колонізація за Жигимонта III. Подібно як королі, так і магнати стягають до своїх фортуна шляхту. Дійсно багато шляхти тут осідає, хоч часті напади Татар та Турків (заняте Поділля) викидають її з земель. Але тут та шляхта затрачуєть ся національно, українщить ся, приймаючи і унію. Задержуєть ся лишень там, де мала костели (пр. ключ проскурівський на Поділлю, таї на Волини).

Стільки, як я се (широко) переповів, говорить автор про цікаву для нас еміграцію. Шкода що трактує се дуже загально. Але спеціальніше оброблене виходилоб вже за рами „Szkic“-ів, а ся книжка має бути — по думі автора — лишень начерком. *М. Терлецький.*

Tadeusz Grabowski — *Literatura aryańska w Polsce 1560—1660*, Краків 1908, ст. 498.

Історії польської реформації щастить від якогось часу; раз-у-раз появляють ся нові праці з того поля; серед того аріане тішають ся навіть особливим інтересом дослідників, коли нараз займають ся ними кількох поважних дослідників. Книжка проф. Грабовського, хоч названа тільки „літературою“, в дійсності дає історію аріанського руху в Польщі. Автор використав не тільки весь друкований матеріал, старий і новіший, але сягнув по рукописні матеріали, історичні й літературні, яких багато знайдено в колошварськїм архіві у Семигороді по давних польських емігрантах. Праця зроблена методично й основно, хоч читається легонько.

Беручи книжку сю в руки, був я цікавий, чи не принесла вона що нового до історії реформаційних рухів на Руси. Вкоринив ся був у нас погляд, що аріанізм мав багато прихильників серед нашої шляхти, однак спеціальні розсліди мало потверджували такий погляд (Пор. Історія України проф. Грушевського, т. VI, 421—3). Та книжка Грабовського, хоч основна, не дає нічого про українських аріан; їх очевидно було мало, а й ті не полишили по собі ніякого тривкішого сліду. Дальше цікавості при диспутах на люблинських трибуналах симпатії для аріанства виходили дуже мало.

С. Т.

Ks. Stanisław Załęski T. J. — *Jezuici w Polsce*, t. III, część I—II, Льв., 1902, ст. 1244, t. IV, część I—III, 1905, ст. 1480.

Перші два томи сеї величезної публікації були обговорені в Записках т. XLVII і XLVIII. В III томі обіймає автор час від 1648 до 1773 р. і дає огляд місійної праці єзуїтів. Однак при тім розбирає політичну історію Польщі в тім часі, що дуже зле відбиває ся на праці, бо образ що до змагань єзуїтів як місіонарів виходить невиразно власне через епізоди з політичної історії. Ліпше представляє ся том IV, де автор дав історію єзуїтських колегій і домів аж до касовання в 1773. Тут збирає він до купи те, що вже дав в попередних томах, і доповняє новим матеріалом.

Взагалі праця не приносить багато нового. Сам автор хоч каже, що 30 літ збирав матеріали, признає однак, що з матеріалів перехованих в російських бібліотеках не міг користати (IV, 1, IX). В основу IV т. увійшли такі рукописні жерела, переховані в єзуїтських архівах:

1) *Historiae collegiorum et domorum* (хроніка від 1667).

2) *Litterae annuae* (про праці єзуїтів як сьвященників, місіонарів, без подання імен, місця, а часом і без дати, друковано і 1582—1619 і 1650 р.).

3) *Catalogi breves* (шематизм в рукописах до 1718, від того року вже друкований).

4) *Status temporalis collegiorum et domorum* (подає маєтковий стан колегій).

5) *Catalogi mortuorum* (спис померших).

Користав ще автор з актів гродських, земських і консисторських.

Для нас цікава боротьба єзуїтів з православними і її освітлене Заленським.

Вже в передмові до т. III, 1 читаємо у відповідь автора на закиди рецензента його попередніх томів кс. Югана, чому не пише про політику єзуїтів, ось що: „Я не можу писати про се, чого не було і чого я не знайшов в документах“. А далше: „Єзуїти як орден не мали і не могли мати иншої політики як і кождий орден католицький, себто стояти при Римі і при королі, боронити праца церкви, а шанувати права держави, скільки се не противилося правам божим, церковним і їх сумлінню“. Далше старає ся він докзати, що єзуїти не спричинили упадку Польщі через свою політику. Всі козацькі повстання від 1593—1648, котрі деякі польські історики приписують в части також унії і єзуїтам, зводить Заленський до рухів чисто соціальних, без найменшої національно-релігійної закрески (III, 6—7). Що до унії каже Заленський, то в Царгороді і Кіїві приписували виключно єзуїтам заведене унії. Було в тім, каже автор, багато правди, але як можна робити в сеї причини якісь закиди? Прецінь пропаганда ся була їх завданням. Війни козацькі перервали працю патрів, козаки понижили колегії, попустошили єзуїтські добра, багато патрів наложило головою; одначе унія ширить ся далше, бо „кров мучеників за унію принесла плоди“. Коли від 1667 р. настав спокій, тоді унію пронагують уніятські митрополити і вихованці єзуїтів зсформовані Василяни. Від 1669 унія розширяєть ся, бо при прихильности польської суспільности єзуїти і Василяни „без розголосу, потайки приводять до унії не тільки одиниці, але і цілі родини і громади“ (III, 121). Церков православна упала, її оборонці, козаки, розбились на три части. Православні зачинають самі зближувати ся до католицизма, волять приймати безпосередно латинський обряд ніж „попсований грецький“. 1681 р. владика львівський, перемиський, архимандрит унівський, овручський і мілецький перейшли за старанем біскупа київського Вітвіцького, гетьмана Яблоновського, митр. Жоховського, патра Рутки і иньших єзуїтів на унію. Довершення унії наступило на синоді в Замості 1726; на ній, крім нунція і митрополита, брало участь 7 єпископів уніятських, 8 архимандритів і 136 священників і монахів. Єзуїтів вже там не було, заступали їх Василяни. Так представляєть ся в загальних рисах похід унії.

Що до способів, якими поборювали єзуїти православну церков і православних, було три найважніші, се 1) школи, 2) полеміка з православними, чи то живим словом в диспутах, чи то письмом в книжках і брошурах, 3) народні місії.

Найважніші були школи; їх отвирали єзуїти при колегіях, якими засіяли цілу Русь-Україну. Так бачимо колегії на Галипській Русі: в Ярославлі, фундує Зофія Тарновска 1574 (Харлампович подає що ще 1568 єзуїти в Ярославлі були), 1580 у Львові, 1610 в Перемишлі і Коросні. На Поділю: в Каменці поліській в 1590 резиденція, 1610 граматикальні класи, 1614 гуманіора, 1621 реторика (Харлампович приймав лишень низші класи), колегії в Барі і Шаргороді (коли в Барі отворено школи, не знати; Харлампович ідучи за Шембеком каже, що вже 1627, Заленський же кладе граматичні школи на 1636 р.). На Волині: в Острові колегія 1624, школа 1626; в Луцьку 1606 колегія, 1608 школа. На Україні: в Переяславі 1636 резиденція і школи граматичні 1645 у Києві, передтим р. 1623-у Хвостові резиденція. Школами перетягнули єзуїти українську шляхту на латинський обряд. Польщилась руська шляхта — як Заленський пише (III, 124) — силою високої цивілізації, поволі без „ніякого натиску або агітації“ з боку єзуїтів. Та факти говорять инакше.

Часто такі фундації діялись зі шкодою і кривдою для православних. Поминемо факт в Полоцком, де Баторій 1580 р. наділив колегію єзуїтську добрими, що давнійше належали до православних. Був пізнійше процес, але декрет короля потвердив папа і єзуїти забрали маєтності. В Ярославі Скарґа і славний „апостол Руси“ Бенедикт Гербест вибрали місце під костел на Городищу, де стояла православна церков; пан Ярославщини казав її перенести на инше місце, але теж щоби нічого не додавати і не поправляти, щоби церков сама зі старости розсипалась (IV, 158). Другий, подібний факт бачимо в Острові. Великі маєтки старого князя Константина перейшли на його синів, а коли сі померли, на наймолодшу з доньок Анну Альойзу Ходкевичеву. Вона, дуже прихильна єзуїтам, задумала фундувати колегію; а тому що не було її чим випосажити, отже фундацію старого князя Константина, що записав шпиталь, церкву, антику, замок, містечко Нове село, Сураж і 6 иньших сіл православним братчикам, відбирає їх, а хоче віддати єзуїтам, хоча князь кинув був анатему на сього, хто би поважив ся його волю змінити (IV, 3, 1251). Єзуїти з початку не прийняли фундації, аж пізнійше, коли православні ослабли, забрали сі маєтності і умістили там шляхотський конвікт. Церков св. Тройці при шпиталі збурих ректор Редлер, а на її місце поставив капличку. Обурене православних було так велике, що хронікар лишень чудови приписує, що товпа не кинула ся на єзуїтів

і не повбивала їх (IV, 3, 1269). Тактику княгині і єзуїтів що до православних ганить і сам Заленський, кажучи „що дражнили непотрібно і кривдили православних“ (IV, 3, 1258). Княгиня забрала з замкової церкви в Острові казальницю і два величезні мідяні свічники і подарувала єзуїтам. З церкви турівської забрали великий дзвін. В Луцьку заложив біскуп Шишковський місійний дім в р. 1608, але єзуїти хотіли вибудувати і колегію і вибрали місце на „долішнім замку“. Одначе деякі властители сих ґрунтів, дисиденти або православні, не хотіли їх продати єзуїтам (IV, 2, 935). Тоді папři здобули ся на підступ і підставили пишних купців і землю купили. У Києві, каже Заленський, хотів Могила зробити руські Атеї: зреформував академію, так що навіть католики послали сюди своїх синів. Щоб паралізувати вплив академії і „притерти рогів православним“ (IV, 3, 1400), спровадив воєвода київський Януш Тишкевич (1646) єзуїтів з Фастова, купив для них площу і визначив фундацію 30.000 злп. і єзуїти дійсно, не вважаючи на протести митрополита Могилы і Адама Кисіля, що перестерігали польське правительство перед студентськими бучами і невдоволенням козаків і міщач, осіли 1646 у Києві і отворили колегію і школи граматичні, що одначе потривали лише до 1648 р.

Заложивши колегію, старались єзуїти здобути монополі науки, що дуже легко приходило їм дістати від королів і де осіли єзуїти, там вже інші школи не могли розвивати ся. Маємо навіть факти, що єзуїти зі студентами нападають і нищать православні школи, як ось у Луцьку. Що до числи учеників то воно у Львові нпр. в р. 1613 виносить 550, пізнійше 700, в Ярославі коло 1599 до 900, пізнійше і 1200.

Як поступали єзуїти з дітьми православних, свідчить інструкція з 1613 р. Глубша ціль єзуїтської системи була виховати з молодих учеників будучих оборонців латинської церкви. Учеників до своїх шкіл приваблювали всілякими штучками, величавими процесіями, драматичними виставами, побуджали до емуляції через надаване титулів, через студентські содаліції і таке инше. Хоч не дали ради старим шляхтичам православним, але молодих то вже навернули. Двох синів Олександр Острожського, жонатого з Анною з Штериберґу, перевів біскуп перемиський Свєтінський на латинство, а мати віддала 12-літніх хлопців на вихованє ярославським єзуїтам (IV, 1161). Подібний приклад маємо в колегії ксавро-овручській на Полісся, де син старого православного боярина Бльця в єзуїтській школі в Люблині перейшов на латинство, а пізнійше часть своїх маєтків віддав єзуїтам на резиденцію у Хвастові.

Коли польовізація шляхти поступала без всілякого натиску і агітації — як каже Заленський, то що значать скарги митрополитів уніятських почавши від Руського і Коленди, що єзуїти в школах перетя-

гають молодіж на латиньство. Генерали єзуїтські 1624, 1628, 1629, генерал Оліва 1665, Тамбуріні 1772, пізнійше і нунцій Сарбельоні напминають латинських священників, а передовсім єзуїтів, „щоб так легко не намавляли євѣцьких православних до переходу на латинський обряд“ (Ш, 3, 550). Що польонізація православних через перетяганє їх на латиньство лежала в політиці Польщі, євѣдчить се, що королі польські, так Жигмонт III як і наслідники його не хотіли прийняти декрету папи Урбана XIII з лютого 1624, котрий забороняв не тільки духовним, але і євѣтським уніятам переходити на обряд латинський без позволеня папи, так що Урбан VIII був змушений видати в липни 1624 р. другий декрет з заборною змінати обряд тільки духовним, а євѣтським вже ні. Уніятські єпископи покликувались на декрет лютовий, але Поляки не хотіли про те чути і признавали за важний лишень декрет з липня. Король не приняв бреве з лютого за підшептом єзуїтів — се признає і Заленский — і вони держали ся його.

Також і на поли релігійної полеміки виступають енергічні патри. Против православних на перший план висуває ся тут „золотоустий“ Скарґа, за ним „апостол Русь“ Бенедикт Гербест, дальше Ціхоцький, Воім, Рутка. Сей останній надрукував 33 праць, з яких 9 було про унію. На сі полемічні твори відповідали православні: Галатовський, Могила й ин.

Побіч книжок войовано диспутами. Православні в тім часі не могли постояти і гідно відповісти на різні софістичні докази єзуїтів, бо не були на стільки вишколені. Винмок маємо в академії київській, де професори не тільки не боялись патрів з їх софізмами, але навіть самі до диспут визивали. Диспути звичайно кінчилися тим, що одна і друга сторона приписувала собі побіду і диспуту друковала. Одначе пізнійше диспути були з обох боків заборонені. Нунцій Мартелі заборонив люблинські диспути, бо диспути противні декретам папським, до нічого не доводять, тільки ятрать більше. Також за прикладом патріарха і православні владики і попи закаували своїм строго всѣяких розмов на тему віри з єзуїтами, а навіть стикати ся з ними. В Ярославщині єзуїти через дідичку змушували до диспути православних попів. При загальнім невіжестві в тім часі православних попів не трудно приходилось збити єзуїтам їх з пантелику, але навернути могли лишень чотирох. Коли отже диспути не помогли, найшов ся инший спосіб: як в котрій православній парохії опорожнило ся місце, ярославська пані Анна з Штернберґу Костка віддавала її лишень попам-уніятам. І таким робом невдовзі в цілій Ярославщині запанувала унія.

В сій роботі перед ведуть колеґії галицькі, а з них на перший план вибиває ся колеґія в Ярославі з своїми експозитурами. Вона від-

гриває важну роль в історії заведення унії на українській землі. Звідси розходять ся місії широко аж до Житомира і на Покуте. До Коломиї що року висилає колегія в великім пості по кількох, а часом і кількнайцять молодих єзуїтів, що відбували в Ярославі третю пробацію, на місії між варід в великих маєностях княгині Анни зі Штернберґа Острожської і її трьох доньок, з котрих Анна Альойза Ходкевичева дістала Остріг і 59 сіл з фільварками і инші добра. Отже в маєтках тих, на Україні, Поділю і Волини розкинених, працювали єзуїтські місії. Коли третю пробацію перенесено з Ярославля, то місії на Руси обияли ново заложені колегії, як в Ярославі „in aгеа“, в Острові, у Львові, Луцьку, Камінци Подільським, Квіві і Переяславі. Одначе дяріїв тих місій ніхто не списував.

У Львові єзуїтам не щастило ся. Духовенство польське було противне і арцєбіскупови Соліковському, що задумав сган сьвященничий зреформувати, і єзуїтам, яких він 1584 р. до Львова спровадив. Ксьондзи з капітули замикали перед ними каплицю ланцюхом, а студенти вибивали вікна. По патрі Вуєку прийшов до Львова „апостол Руси“ Бенедикт Гербест і Каспер Нагай з роду Татарин. Побачивши всюди неприхильність і ненависть против єзуїтів, кинув Гербест Львів і як місіонар пішов на Поділе, Волинь і Полісе, і вернув з сеї подорожи в осени 1585 р. коли вже наступила у Львові зміна в користь єзуїтів. Ще одначе нераз ходив він на місії 22 роки, і звідси його назва „апостол Руси“. Окрім Гербеста працювали в тім напрямі ще патри Ногай і Левінський. 1592 пішли на Поділе, Волинь і дійшли аж до Молдавії, їм завдячують початок колегії в Луцьку і Камінци Подільським. Від 1591 перейшла місія волинська, що її обслуговували ярославські єзуїти, до львівських, але Litterae annuae з тих місій на Галицьку Русь, Полісе, Поділе, Волинь говорять не багато, лишень загально вичисляють важніші навернення шляхти і попів. На місії „in Volhyniam“ 1604 навернено 16 визначніших православних. Виступає тут пастор Туровський. Коли по Балабані зістав владикою 1607 р. Тисаровський, трудийше приходилось єзуїтам, одначе енергічні патри зачинають тепер висилати на свята Різдяні і Великодні по кілька пар так званих *missionarii excurrentes* в околицю Львова і дальші сторони Галичини і Поділя. В р. 1684 бачимо такі місії в Рудках, Янові; 1691 чотири пари місіонарів пішли на Поділе, 1688 патри Зарицький і Фрикач дають місійні науки в Рудках, Любінні і Ляшках, патер Шторнелъ на Покуту. Тут 1709 проповідать єзуїти по костелах і церквах, сповідають без ріжниць обрядів і закладають стацію місійну в Настасові. Инші стації місійні були в Багові коло Перемишля, Муниловичах в повіті яворівським; до сеї місії належать села: Подлуби, Бердинь, Прилбичі, Ожо-

мля, Новосілки, Ляшки, Чернокінці, Тучани, Лісневичі. 1758 дають єзуїти велику місію в Струсові і Микулинцях. Широко розбрелись єзуїтські місіонарі зі Львова по Україні, Волини і Поділю. Дперва в половині XVII в. ділять роботу з ними єзуїти з Луцька, Камінця і Кпіва.

В Камінці подільським повстає місійний дім 1603 р.; 1612 бачимо вже колегію і девятьох патрів, між ними і вище згаданого Туровського. Він дійшов в своїй місійній подорожі аж до Винниці і там заложив стацію. З Камінця і Винниці рік в рік ішли місіонарі в степи і слободи України. Від 1515—19 бачимо місію рухому, *missio Ucrainiensis*. Кольонії камінецької колегії були в Винниці, Барі й Шаргороді. Єзуїти з Каменця дають початок резиденції в Переяславі. В р. 1638 місіонарі Парчевський і Врубльович запускають ся 30 миль на Україну задніпрянську, навертають апостатів католиків, але також і православних, 20—45 річно.

Навіть на Запорожжю від 1642—44 перебуває по двох єзуїтів місіонарів.

З Хвастівської резиденції визначив ся патер Метельскій. На Волини колегія в Луцьку займаєть ся головню школами і навертає вельмож в протестантизму або православя. Місійні стації бачимо в Порнцку і Володимирі; з Острога ішли місії на Україну, Полісе і Волинь. Дальше місійні стації в Турові, Мощаниці і Княгинині.

Всюда заходять єзуїтські місіонарі, почавши від дворів папських йдуть вони до мужицьких хат. Найлекше прийшлося їм зі шляхтою, трудніше з міщанами, що гуртовались у брацтва і закладали свої школи; простий нарід ставив ся ворожо до єзуїтів, діти обкидували їх камінем і болотом, коли йшли через село. Єзуїти одначе не стратили енергії і не вноохочували ся. Не перебирали в способах, ішли на руку польському правительству, що хотіло зробити державу одноцільною, себто спольщити православних, а помостом до сего уважали увію.

Се огляд результатів праці кс. Заленського. На кінець ще кілька заміток що до методи.

Працю свою провадить Заленскій більше в формі оповідання як історичного досліджу. Матеріялу фактичного нового дає мало, але ва се розпливаєть ся в похвалах на честь єзуїтів, представляє їх як ідеальних рицарів католицької церкви. Як часом факти, от нпр. в Ярославі, перечать сьому, то він викручуєть ся ріжними способами. Патри у нього виступають в авреолі, вони як вчителі в колегіях ширять вищу культуру на Русь, вони як апостоли старають ся всіми силами про спасенє душ православних. „Не о добра панів, каже він, ходило єзуїтам, не о польонізацію кресів, тільки о спасенє душ сих людей“ (IV, 2, 976—7).

М. III.

М. В. Довнар-Запольскій — Боркулабовская літопись (Київскія Университ. Извѣстія 1907, XII, 1—12).

Боркулабовська літопись, що містить в собі докладний опис нападу Наливайка на Могилев та цінні відомості про похід українських козаків у Швецію (р. 1600) та гетьмана Івана Кудковича (не Кунцовича, як у д. Довнар-Запольского, стор. 2), вперше була видрукована Кулішем в його „Матеріалахъ по исторіи Западной Руси“, а потім докладнійше д. Довнар-Запольским у „Киѣвск. Университетск. Извѣстіяхъ“. Оригінал її зберігається в збірнику Синодальної Бібліотеки за N. 790.

В сій невеличкій розвідці д. Д.-Запольскій зазначає звістки в літописи, що мають загальніший інтерес і звертає увагу на те, що деякі розділи (напр. опис голодовок 1601—3 рр. і взагалі буденне життя місцевого, білоруське) описано так, що знати велику любов автора до його оточення та літературний хист. Автор зручно і сміливо уживає народної мови, через те й опис його жвавий, малювничий. З його ж оповідання можна бачити й ті умовини, при яких залюдняла ся Україна: доволі було якогось народнього лиха, особливо голода, щоб білоруська людність цілими тисячами рушила на полудень і там осіла ся на завше. Нарешті з літописи можна бачити, які були в р. 1584 по 1607 ціни на хліб на Білоруси (на стор. 6 автор подає цілу таблицю цін по роках).

Крім змісту літописи, автор спиняється ще на тому, хто ж був автор літописи? Наводячи докази, він твердить, що не хто инший, як священник Федор Филипович, що стояв близько до князів Соломирецьких. Це досить правдоподібно.

Що ж до часу написання, то хоч найраніша звістка датується р. 1554, проте до р. 1592 записи сухі, короткі, з хронологічними помилками, і, на думку д. Д.-Запольского, до праці над літописом Филипович узяв ся після р. 1592, але не пізнійше рр. 1595—1596. Остання дата в літописі — р. 1608.

Характеризуючи світогляд автора літописи, д. Д.-Запольскій підкреслює його симпатії до Москви і діяльність на полі православія; він ворог нового календаря і унії. Але він не теолог, людина без більшої освіти; він провінціал, що не розуміє деяких сторін тодішнього релігійного руху (напр.: „якоесь братство“ засновано у Львові). В. Д.

Tadeusz Urbański — Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii, Льв., 1907, ст. 50.

Праця студентська, що добре дає свідоцтво пильності автора. Використав він доволі повно друковані жерела й літературу та втягнув ще немало рукописних матеріалів з бібліотеки Оссолинських і Чорторий-

ських. Польсько-українські справи (без глибокої аналізи) бере автор спокійно й об'єктивно, без звичайної новітніми часами серед польських істориків хвалби в один бік, а лайки в другий. Та найслабший бік праці лежить у невиробленій методі, слабій техніці і деякій (звичайній у новиків) наївності в реєстрованню й освітленню поодиноких подій. Моваковий характер роботи робить її не зовсім ясною і не вільною від суперечностей. На зразок методичних хиб послужать отсі виписки: *Zaciągi kozackie słabo się gromadziły... Raz, że się obawiano i jak chodzily pogłoski, iż Polska nie ma pieniędzy, a powtórę powstrzymywał ich pewien lęk wobec Turcyi i Moskwy. Turcyja, jeszcze tak potężna, do tej chwili kroczyła tryumfalnie przez Węgry; przecież jej wezwania Kozacy nie chcieli zupełnie usłuchać. Również i Moskwa, a zwłaszcza Samujłowicz, hetman zadnieprskiej Ukrainy, nie bardzo byli temu radzi, choć początkowo temu ruchowi nie przeszkadzali* (ст. 10). Jan III pragnął bardzo Kozaków mieć na wyprawie. Co do nich były nawet dwa zamiary, raz żeby ich pchnąć na Czarne morze, a powtórę, żeby ich zabrać ze sobą pod Wiedeń (ст. 11). Takie plany miał i król — jak już wyżej mówiliśmy — by Kozaków pchnąć na Czarne morze (ст. 29). Та подібні хиби повинні у молодого автора скоро зникнути, тим більше, що єсть у нього завдатки на доброго дослідника історії.

С. 7.

И. Фр. Павловскій — Битва подъ Полтавой 27 іюня 1709 года и ея памятники, Полтава, 1908, ст. I—VII+243+XXXIII.

Ся книжка власне вже третє виданнє про Полтавську битву та її пам'ятки. Тільки в другому виданню (р. 1898) було 13 малюнків, а тепер аж 129; вібрав їх д. Павловський в петербурських та московських архивах, дещо здобув із Стокгольмського королівського архива. Нарис про пам'ятки полтавської битви написаний на підставі матеріалів в Полтавському городському архиві, в архивах Губернського Правління та духовної консисторії.

Та не вважаючи на все те праця д. Павловського не має наукового значіння: се „патріотичний“ твір з приводу 200 літ (р. 1909) „великого и славного события, имѣвшего такое громадное значеніе въ исторіи нашей дорогой родины“, як зазначає в передмові автор. З погляду тої безмірно широкої „родини“ автор і пише свій нарис. А черев те саме ніяк не розбереш ся в його термінології: „русскій“ і „родина“. То він каже, що Каплуновська чудотворена ікона Б. Матери викликала „воодушевленіе въ русскихъ войскахъ и укрѣпила ихъ ревность къ защите родной святыни и своей родины“ (ст. 4), тоб то лівобічної

України, виходить; то знов „жителі (села Келеберды) смотрѣли на русскихъ, какъ на враговъ своихъ“ (212), били ся в тими „русскими“, теж знати за свою „родину“, і за се Яковлев спалив усе село Келеберду. Тепер там поблизу стоїть висока могила, на якій Келебердяне поставили хрест і що року ходять туди з крестним ходом. „Во всякомъ случаѣ фактъ, что эта могила служитъ до сей поры предметомъ заботъ крестьянъ, представляетъ явленіе отрадное“ (ст. 212). Але чи не виглядає се трохи на іронію: Келебердяне святкують пам'ять своїхъ прабатьків, що загинули від руки російськихъ москалів, а автор тішить ся з того?! Се величезний lapsus з боку автора.

Як вже згадувало ся, термінологія автора дуже непевна, але часом вона ще й оригінальна. Ну чи не оригінально справді скавати замість: „Петръ Великій, вступивъ на престолъ, задался цѣлю“ підбити Україну, знищивши її автономію — „Петръ В., вступивъ на престолъ, задался цѣлю и исправитъ южную границу¹⁾, довести ее до береговъ Азовскаго и Чернаго морей“, так само як і на захід „приобрѣсти восточный берегъ Балтійскаго моря и тѣмъ исправитъ западную границу“ (ст. 5). Ну, чи не класичний се вислов з тими „исправленіями границъ“! Правда, для автора се діло просте і ясне, бо завойовуючи наприклад побережжя Финської затоки, Петр В., на його думку, підняв війну „за владѣнія, искони намъ принадлежавшія“, — отже тут справді остаєть ся одне лишень: піти і „исправитъ границу“ на півночі!

III. автор, знати, не поділяє еретичних думок про якісь там національності в російській державі, про національне питання хоча б в тій самій Україні, в якій він прожив свій вік і не добачив української нації так само як Мюлеровський міщанин цілий вік свій не знав, що він говорить прозою. Після Полтавського бою, каже він, „Малая Россія, такъ долго боровшаяся съ Польщей изъ-за сословныхъ и религіозныхъ интересовъ, начала съ этого времени сливаться съ Россіей“ (с. 109). От тобі й маєш! Виходить, що „Малая Росія“ (очевидно національно така сама, як і Велика) почала „сливаться съ Россіей“ аж після „исправления границъ“ Петром Вел. А що вона робила до сього „великаго и славнаго событія“ і чому перед тим не „сливалась“, автор не був ласкавий нам ані слівцем пояснити. Пояснює тільки, що тепер, після Полтавської битви, Росія „сдѣлавшись великою державою, явилась покровительницей и заступницей многихъ своихъ единоплеменниковъ и стражемъ православія“. Але зрадили автора, таки ж у сій його книзі, — хто б ви думали? Цариця Катерина та й сам Петро В. Оглядаючи Полтав.

¹⁾ Курсив скрізь наш. В. Д.

ське поле і дивлячись на маневри війська, Катерина сказала: „Смотрите, отъ чего зависить жребій государствъ. Одинъ день, нѣсколько часовъ рѣшають ихъ судьбу. Одна легкомысленная самонадѣянность уничтожила всю славу, всѣ успѣхи Карла XII. Тотъ, кто приводить въ ужасъ всю Германію, тотъ самъ побѣжденъ и бѣжалъ съ поля полтавскаго, а безъ того и насъ здѣсь не было бы“ (ст. 179). А без того, додамо ще від себе, і такої праці, як отся д. Павловського, не було би...

Петро Великий теж дуже був неневен, чи пощастить йому „исправить“ південну границю. Ось що він сказав до полковників своїх перед початком битви: Карл і гетьман Мазепа „клятвами обязались между собою оторгнуть отъ Росіи народы малороссійскіе и учинить княжество особое подъ властью его вора — измѣнника Мазепы, въ которомъ ему быть великимъ княземъ и имѣть у себя во владѣннй козаковъ донскихъ и запорожскихъ и Волынъ и всѣ роды козацкіе, которые на сей сторонѣ Волги... Прошу добраго вашего подвига, дабы непріятель не исполнилъ воли своей и не оторгнулъ бы толь великознатнаго малороссійскаго народа отъ державы нашей, что можетъ быть началомъ всѣхъ нашихъ неблагополучій“ (дод., стр. XIX). Отже і Петро і Катерина добре бачили, що „одинъ день, нѣсколько часовъ“, і могло б стати ся, що вислизнув би на віки з їх рук „толь великознатный малороссійскій народъ“! А у д. Павловського все так геометрично-просто і ясно, як божий день.

Праця д. Павловського не наукова і не об'єктивна. Науковою її не можна назвати ще й тому, що він, ігноруючи взагалі українську націю, ігнорує разом з тим українську науку і літературу. Серед джерел (дод. XXIX—XXXIII), якими він користувався, не згадано ні одної української праці, статі, замітки про Мазепу і шведсько-російську війну, що закінчила ся Полтавською битвою. А такої, спеціально важної вже для даного питання розвідки, як д. С. Томашівського „Словацький висланник на Україні“ („Науковий Збірник“, присвячений проф. М. Грушевському, Львів, 1906), просто сором не знати. А ще більший скандал для автора, що береть ся написати ніби то всосторонню наукову працю про Полтавську битву, говорити, що вона (битва) „сдѣлалась сюжетомъ народной пѣсни“ (ст. 240) „сильно отразилась въ народной поезіи и въ художествѣ и литературныхъ произведеніяхъ“ (стр. 241), і не подати ані однієї української пісні про Мазепу і взагалі про події початку XVIII ст., а обмежитись кількома, часом досить підозрілими „народними пѣснями“ в Романовича та Киреевскаго. Певно, що автор не чув про „Політичні пісні“ Драгоманова, а може й чув, таї вони йому були не по дорозі.

Отак виглядає з наукового боку праця д. Павловського. Користь

з неї для науки не велика, і то хіба в тих додатках — матеріалах, що повитягав автор з Архівів Загран. Справ, Академії Наук та інші (кілька документів). Так у листі Брюса до Стрешнева читаємо: „сегодня стрѣляли здѣсь у насъ (під Полтавою) въ полкахъ, изъ пушекъ, изъ семидесяти, викторію о взятіи запорожской столицы, Сѣчи и даже взято что главнѣйшихъ бунтовщиковъ съ полтрета ста живьемъ, прочихъ многихъ посѣкли, а иныхъ въ лодкахъ и въ томъ Днѣпрѣ ушли. Съ нашей стороны убитъ одинъ подполковникъ, иновонецъ Ингерманландскихъ полковъ, Урень“ (IX). Дещо є про переправу Карла і Мазепи через Дніпро. А найцінніший матеріал — з так званого Меншиківського архива (в Імперат. Академії Наук в Петербурзі). Се копії з листів і реляцій до Меншикова. Тут між иншим є й цікава промова Петра до полковників про Мазепу і Україну, витяг з якої ми подали вище.

Нарешті є ще два портрети: запорожця П. Руденка (ст. 191, роботи В. Л. Боровиковского — зараз він в музеї Поля в Катеринославі) і князя Н. Г. Рєпнина (ст. 227), приятеля Т. Шевченка. Звертаю ще увагу на вірші протопопа Івана Жученка р. 1780 під іконою в с. Жуках В віршах оповідаєть ся про те, що сей образ зневажив

„Недостойнъ имени добраго Мазепа
Ивашко, пришедъ отъ адскаго заклєпа.
Той, оставивъ Господня Христа всероссійска
Петра великаго, той самъ короля свѣйска
Приведе съ оружіемъ въ Россію малую,
Имѣя въ сердце своемъ коварный, мысль злую...“

Ото й усе, що може нам придати ся. Але чи варто було ради таких дрібниць „огород городить“? А видання коштує не сотні, а певно тисячі... Та праця д. Павловського знайде свого читача!...

В. Доманицький.

Bericht über den Zug des Gross-Botschafters Ibrahim Pascha nach Wien i. J. 1719, im Originaltexte herausgegeben, übersetzt u. erläutert von Dr. Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, philos. hist. Klasse, 158 B., 3 Abh.), Відень, 1908, ст. 64.

Межи Австрією і Туреччиною був в XVII і XVIII вв. звичай, що по кождім мирі посилено собі з обох боків величаві посольства на знак згоди. Так само й по пожаровацькім мирі (1718) виправлено такі делегації, з цісарського боку під проводом гр. Фірмонда, з турецького під Ібрагімом-Пашею. Опис сього турецького посольства, владжений незвідним учасником кілька літ після події, знаходить ся у віденській двір-

ський бібліотеці. Видано його тепер мабуть не так з огляду на його зміст, як радше тому, що подібних описів доси не видано майже ніяких. Інтересний в нім церемоніальний бік посольства (а брало в нім участь 736 людей, 645 коней, 100 мулів, 180 верблюдів і 2 льви!) та топографічні записки. В політичні і соціальні відносини автор справоздання не запускаєт ся зовсім. Текст і переклад видано дуже старанно і пояснено докладними дописками.

С. Т.

✓ А. М. Лазаревскій — Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783 гг.), историко-юридическій очеркъ, К., 1908, ст. XII+108.

Ся розвідка покійного історика вийшла в 1866 р. в I т. „Записок черниговскаго губернскаго статистическаго комитета“, і в сій виданню давно стало бібліографічною рідкістю. В р. 1902 виданий був український переклад в „Руській Історичній бібліотеці“. Тепер вийшов передрук з першого видання, без усяких змін, окрім подання змісту і передмови, написаної прихильником і спільником інтересів покійного автора — Мик. Василенком.

В сій передмові автор доводить, що праця покійного історика і по нинішній день має важне наукове значіння і не перестаріла ся ані трохи. Се розумієт ся правда, і на жаль за 40 літ які минули від першого видання сеї праці в українській історіографії дуже не багато зроблено для освітлення тих процесів, яким присвячена праця пок. Лазаревського (до вичисленої д. Василенком літератури можна б дещо додати — хоч би статі д. Єфименкової, монографію пок. Романовича-Славатинського по історії дворянства й т. ин.). Але д. Василенко непотрібно налягає і боронить ту сторону праці пок. історика, яку безсумніву треба вважати слабою стороною сеї праці — легковаження значіння політики центрального правительства в соціальнім процесі Гетьманщини. Лазаревський всю вину складав на саме українське суспільство, на старшину; д. Василенко полемізує против погляду істориків, які підносили значіння „воздѣйствія центрального правительства на соціальные порядки Украины“, покликаєт ся на пізніші виводи Мякотіна й проголошує „точку зрѣнія А. М. Лазаревскаго на процесъ прикрѣпленія украинскаго крестьянства единственно правильной въ научномъ отношеніи и именно въ той формулировкѣ, которую впервые обосновалъ фактически А. М. Лазаревскій въ своей монографіи „Малороссійскіе посполитые крестьяне“ (с. VIII). Але память пок. історика не потерпить від поправки його поглядів, і студіювання історії Гетьманщини без сумніву вимагає від нас такої поправки.

М. Грушевський.

В. Савва — Изъ слободско-украинской старины конца XVIII вѣка (Замѣтки и матеріалы). (Извѣстія историко-філологическаго института въ Нѣжинѣ, т. XXII).

Під сим титулом знаходимо дві замітки. Перша з них дотикаєть ся історії духоборів у Харківщині. Автор переписав без всяких своїх уваг та пояснень зміст кількох адміністративних справ про духоборців, „діла“ про котрих переходять ся зараз в архіві Харківського історично-філіольогічного товариства і були передані туди з архива харківського губерніського правління. В „Приложені“ до своїх заміток опублікував автор два оригінальні документи в справі духоборів — рапорт з р. 1797 харківського губернатора до генерал-прокурора кн. А. Б. Куракіна та „Опись хозяйственному состоянию-духоборцовъ, возвращенныхъ по Высочайшему повелѣнію во свояси въ 1801 году въ Слободскую Украинскую Губернію, въ уѣзды Харьковской, Изюмской и Зміевской“.

Друга замітка — „Къ исторіи Харьковскихъ училищъ“ оповідає про харківську казенну школу та про харківські народні школи. Що до харківської казенної школи автор коротко переповідає зміст отсих документів, знайдених ним у тому ж архіві харківського історично-філіольогічного товариства: „Етатъ Харьковскихъ Казенныхъ училищъ, сочиненный декабря 21 дня 1782 г.“, та „Вѣдомость 1790 г. о Харьковскомъ Казенномъ Училищѣ, какимъ языкамъ и наукамъ въ ономъ учениковъ обучаютъ, колико для каждой науки и языка учителей, ихъ имена съ означеніемъ, какимъ наукамъ каждой обучаетъ по сколько въ неделю часовъ, и сколько за все то получаетъ въ годъ жалованя“.

Обидва вони в цілості надруковані в „Приложені“. Зрештою можна сказати, що нічого особливо цікавого та нового замітки пр. Сави не дають і деяке значінне мають хіба документи ним опубліковані.

М. З.

Біленькій — Старша руська письменность на Угорщинѣ. Унівар, 1907, ст. 16.

Здавалось би, що сій невеличкій брошурці (передрук з „Науки“) не місце в науковій бібліографії, та ближший погляд переконає нас инакше, велить у ній бачити важну появу в національно-культурнім житті Угорської Руси. Не сам зміст статі Біленького (псевдонім) важний тут (хоч тут повно зібрані короткі відомости про письменську творчість перед 1830, навіть із знайдених самим автором рукописей); важна тут провідна гадка автора: на прикладах, зручно дібраних, показано, що стара угорська письменність живійша і ближша народови ніж нова, мертва і схолястична духом і страшним „язичієм“. Виклад автора доходить до та-

кого висновку: „Кто хоче братися до просвіщення народа, тотъ повиненъ по руськи, нашимъ словомъ, руснацькимъ складомъ писати, а то такъ, якъ наші дѣды писали передъ 200 роками, однакожъ съ увагою на поступъ языкового розвою; то есть по народному“ (ст. 13). Далше переходить автор до практичних граматичних і правописних вказівок при вмаганю до відродження літератури. З огляду на багатство угороруських говорів радить задержати *о* без зміни у словах: конь, только, творовъ і т. ин. (на нашу думку далеко краще ввести доси незнане на Угорщині *ѳ*); писати *ы* побіч *и*; полишити (з опортунізму) *ѣ*; вкінці задержати деякі загально розповсюджені на Угорській Русі діалектичні форми як: добров, што, тот, лишеме і т. ин. Коли закарпатські Українці послухають сього розумного голосу (а він вже не остав без корисних наслідків), то матимемо нову епоху в історії Угорської Русі, зворот до її національно-культурного відродження. А в його історії не можна буде мовчанкою збути брошулки Біленького.

С. Т.

Письма Герцена къ Марко Вовчку (Былое, 1907, октябрь, с. 63—72).

В сій книзі „Былого“ уміщено 13 листів Герцена до Марка Вовчка з рр. 1859—1860. З Герценом Марія Марковичка (Марко Вовчок) познайомила ся вперше р. 1859, коли поїхала разом з чоловіком заграницю. Вона постачала для його „Колокола“ статі, подавала кореспонденції і фактичний матеріал з листів до неї з Росії. Ми знаємо, що Марко Вовчок звагалі не стояла осторонь від російських революціонерів, і навіть писала українські бунтарські прокламації для Бакуніна і Нечаєва (М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка і інших, II, 121).

Про жите і діяльність Марка Вовчка, особливо за часів побуту її за границею (рр. 1859—1867), досі нічого не відомо, і аж тепер незабаром зявить ся на світ її листування з ріжними людьми, яке дасть чимало цікавого біографічного матеріалу. Про відносини її до Тургенєва і Герцена мусить бути дещо в наперах М. Драгоманова (про се він згадує в листі до О. Кописького, 5/VII 1888 р. Листи до Ів. Франка, II, 130).

Отже й видруковані отсе листи Марка Вовчка до Герцена мають певний інтерес, хоч для нас спеціально дають небагато, Бачимо в них, що Герцен високо ставить письменницький хист її (як письменки російської: хвалить оповідання „Игрушечка“, „Червоний король“) і хоче її прочитати деякі розділи з „Былого и Думъ“, яких нікому, окрім Огарєва, він не читав: „Мнѣ хотѣлось бы совершенно искреннаго отзыва — и отзыва немужескаго“, каже він (лист XII). В другому листі (I) згадує він про свою статю „писанную только, чтобъ воскресить вамъ

фиміамъ лесги". Се натяк на статю в „Колоколѣ“ (1860, № 71, II—рѣ. Библіотека — дочь Сенковскаго), де Герцен вихвалює українські оповідання М. Вовчка (перекладені І. Тургенєвим) і боронить її від „критики“ „Бібліотеки для чтенія“ (1859, кн. XI), що се „жестокостно-отвратительныя картинки“.

Далі, в листі датованому 1 октября 1860 Герцен пише: „Пожмите руку вашему супругу. Ему я страшно обязанъ за замѣчаніе о народномъ языкѣ. Я много думалъ объ этомъ“ (лист VII). З сього (та й з інших, недрукованих ще листів) знати, що Опакас Маркович був заграницею з жінкою цілих 1½ року (від мая 1889 і мало не до кінця 1860), і оповідання Огоновського („Истор. литературы, ч. III, 228—9), а за ним і інших, що „коли Марія виїхала заграницю з сином Богданком, то й Опакас рушив ся за ними, але либонь з Берліна, чи що, вернув ся на Україну“, стільки ж подібні до правди, як і дальші його слова „аж ось повів Іван Тургенєв Марковичку в Париж“, бо в Парижі Марковичка опинилась рівно через рік (в маю 1860 р.) по тому, як виїхала з Петербурга заграницю разом з Тургенєвим.

Того, хто поцікавить ся видрукованими в „Былому“ листами, застерігаємо, що читати їх треба в такому порядку: спочатку VIII—XIII, а тоді вже I—VII, бо через те, що на листах не скривъ є дати, а подекуди хоч і є, то очевидно поставлені гіпотетично, листи видруковані в „Быломъ“ не хронологічно, а так що ті, що з р. 1860, попереджають листи з р. 1859.

В. Доманицький.

А. А. Макаренко — Канунъ по сибирскимъ селеніямъ (Живая Старина, 1907, кн. 64, с. 181—199).

Земляк наш, на підставі особистих помічень, описує пережитки братчин у селян Єнисейської губернії. Вони звязані з храмовими святами; охочі люде — „желательны мужики“, „доброжелатели“, „трудники“ з громади займають ся збиранням добровільних датків на зварення храмового пива, т. зв. кануна, і варять його в спеціальній церковній посуді, частують всіх хто прибуває, а ті зате дають добровільні датки, які йдуть на церкву. Датки незначні, й канун кінець кінцем дає більше потіхи людям, як користи церкви, бо пива варять багато, й пють його в великій кількості (пильний випе й відро, кількома наворотами). До історії сих звичаїв автор наводить указ воєводської канцелярії 1771 р., що потверджує заборону „каноновъ и братчинъ“, з нагоди „смертного убивства“, що стало ся на братчині, під гровою „жесточайшаго наказанія“. В історію сього явища автор зрештою не входить і здасть ся не підозріває його звязки з староруськими братчинами. Звичай сей очевидно занесений був на Сибирь колоністами з північного

поясу Росії; тепер він уже виширає, але місцями задержався ще досить живо й живописно, судячи з інтересних оповідань автора.

М. Грушевський.

А. К. Сержпутовскій — Очерки Бѣлоруссін, I—IV (Живая Старина, 1907, кн. 63—64, с. 149—152 і 207—214).

Під сим титулом автор як знавець життя білоруського Поліся (з полудневої частини Слущького повіту) подає різні помічення з білоруського життя. Деякі з них мають значіння з історично-культурного й історично-правного значіння, як цікаві пережитки термів і явищ, хоч автор сам і не оцінює їх з цього боку. Перша замітка присвячена „сябрині“; автор вказує, що вона має тепер характер певного ідеального союзу, певного рода побратимства, хоч основою його вістається співволодіння, хоч би вже символічне — напр. коли молодим дарять худобу, або „половну пчіл“. Друга замітка поясняє значіння слова бонда, звісного в старім праві в. кн. Литовського в значінню приватного майна невільників; так називається подачки, якими наділяють сусідів або перехожих з господарського добутку (зарізаної худоби, зловленої риби, вирізаних стільників); автор бачить в нім пережиток давньої спільности громади або роду. Четверта замітка присвячена „толоці“; автор вказує, що елемент часткування не має в ній значіння основного: се сусідська поміч в роботах, які вимагають участі більшого числа людей, і вони помагають за просту словесну подяку, вважаючи неморальним відмовити ся. З подробиць припонуємо опис будови „єза“ й інтересне прислів'є: „пана на шибеницу ведучь, а мужыкь шапку здымай, бо як атарветца, та й атрыгнетца“.

М. Грушевський.

Talko-Hryncewicz — Muslimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy. Zarys antropologo-etnologiczny (Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, т. IX, 11—86).

Автор присвятив сю розвідку Муслімам, або як їх невластиво звуть „литовськими Татарами“. Сї Мусліми — зовсім осіда татарська група, поруч з Сибірською, Кавказькою і Європейською (Казанські, Астраханські і Кримські). Перші сліди сих Татар на Литві автор датує 1397 р., коли Вітолд узяв їх в полон і оселив у Литві; то мали бути не кримські Татари (кавказької раси), а Ногаї, що оселили ся на берегах Дона і Азовського моря; багато більш Татар, на сей раз вже кримських, оселило ся на Литві р. 1410 після того, як під Грунвальдом помагало Вітолдові величезне (40.000) військо Тохтеміша; ще пізніше, за Свидригайла, являються ся Татари заволжанські (р. 1432 Свидригайло з їх поміччю осів ся на князівському столі). Всіх Муслімів поділяє автор на

З класи: висшу, потомків давніх начальників, князів, бегів та емірів, потім — племена заволжанські (були вільні від податків, як і литовська шляхта) і потомків Ногайців, що відрізняли ся від решти і типом і явищем і убранням. Зараз усі Мусліми на Литві — рівноправна шляхта; різниця між ними теж лишень антропологічна. На Україні Мусліми живуть: в губ. Волинській в Юківцях і в Подільській, в Білому Рукаві. Тепер усіх Муслімів не багато: 6—8 тисяч, і все меншає, бо вони розходять ся скрізь, і найбільше їх на адміністративних посадах, промисловців та торговців.

Антропологічні досліді (їм присвячена переважна частина сеї розвідки) над 90 особами (25 заволжанського племені і 66 задонського) показують, що Мусліми належать до мішаної раси (росту такого як тубильці-Білоруси, чоло вузке як у Білорусів, Литвино-Лативів та Подолан і т. и.). Ще до приходу свого на Литву вони були злітком усяких рас, а тут на місці ще більше помішали ся то з тубильцями, то різні групи Муслімів між собою.

Принадібно зазначу теорію автора, що людність Бесарабії утворила ся з метізації Поляків та Українців (Русинів) з Черемисами і Ногайцями, які пізнійше склали особне князівство Буджацьке (стр. 14).

В. Д.

H. Ploss — Das Weib in der Natur- und Völkerkunde. Anthropologische Studien. Achte umgearbeitete und vermehrte Auflage. Nach dem Tode des Verfassers bearbeitet und herausgegeben von Dr. Max Bartels, mit 11 lith. Tafeln, dem Porträt des Herausgebers und 696 Abbildungen im Text. Липськ, Th. Grieben, 1905, 2 томи, ст. 939+880.

Книжка Пльоса про жінку належить нині таки до найліпших і найширших: з усіх сторін світа, в книжок соток учених вібрано і угруповано тут велику силу матеріалу, що обіймає цілий ряд появ і питань звязаних не лише з жінкою і її життям, але ввагалі з людством. Одначе коли порівнаємо нове видане з першим, видимо, кільки нового змісту вніс новий редактор, небіщик Бартельс, як значно розширив і поглибив все таки у першій виданю досить ще скромну книжку; не переборщимо, коли скажемо, що аж Бартельс зробив книжку Пльоса кінечним підручником, якого не в силі заступити інші подібні праці, що зачинають ся множити остатніми часами і ставати популярними. Противно в порівнанню з ними праця Пльоса-Бартельса набирає ще більшої вартости, бо видно в ній не витвір, обчислений на заробок, а продукт духа двох спеціалістів, що уміли так гарно лучити критичність думки

з невисипуючою працею. Доказом сього зрештою найновійше, дев'яте виданє, з яким я одначе ще не стрічав ся. Осьме виданє було зроблено дуже гарно і розширено о 45 ілюстрацій і о звиж 100 сторін тексту. Син покійного Бартельса, Павло, додав до того ще біографію свого батька і спис його творів.

З. Кузеля.

Микола Стасюк — Автономія і розвиток продукційних сил на Вкраїні. Видавництво „Рух“. № 1. Спб., 1907, ст. 31.

В нашії науково-публіцистичній літературі, присвяченій національній справі, була і досі ще існує одна, безперечно дуже серйозна прогалина. Наша національна справа ще досі майже не трактовала ся з боку економічного, а постулат автономії України ще досі не обґрунтовано на розвитку і потребах нашого народного хазяйства.

Опріч величезного практичного значіння для нашої національної політики і для розвитку нашого національного руху, таке трактування справи мало б і певну наукову вартість, коли б воно спирало ся на совісну наукову систематизацію і оброблення сирого статистично-економічного матеріалу що до економіки України.

Д. М. Стасюк рішив заповнити сю прогалину і для того випустив свою брошуру під вище наведеним титулом. Ся невеличка брошура має на оці показати з одного боку, що сучасне становище і тенденції розвитку народного хазяйства України виявляють руїну її продукційних сил, з другого ж боку, що тільки автономія України покладе кінець лихому становищу нашого хазяйства.

На жаль, сю першу пробу економічного обґрунтування української національної проблеми ми повинні визнати дуже і дуже невдалою.

Перш за все брошура д. Стасюка обіцяє далеко більше, ніж в дійсности дає. Коли перше завдання — довести руїну продукційних сил на Україні — автор пробує доводити ріжними статистико-економічними таблицями мало не на протязі всеї книжки, то друге завдання вістаєть ся зовсім невиконаним: ані трохи не вияснено, як саме має автономія поратувати Україну від руїни.

Тому і нам доведеть ся говорити майже тільки про те, чи повело ся д. Стасюкови виконати своє перше завдання.

На думку автора руїна продукційних сил на Україні відбуваєть ся під впливом абсентеїзма дідичів, централізації державних трат та більшого, ніж по решті держави, відсотка непродуктивних трат і, на сам кінець, під впливом присутности закордонних і взагалі не українських капіталів нашії промисловости.

Отже, так можна думати, перед нами причини, властиві лиш Україні, наслідки націоналістичної політики російського уряду.

Не можемо не висловити свого здивовання тому, яким чином абсентеїзм дідичів став властивим тільки Україні. Аджеж явище се ми спостерігаємо по всіх капіталістичних країнах і впливає воно не з того чи иншого напрямку державної чи краєвої політики, а з того, що взагалі земельний власник що далі то більше стає зайвим в процесі продукції. А далі абсентеїзм дідичів, се — лихо села, а не цілої території, бо як відомо дідичі проживають свою ренту взагалі по великих містах, які є й на Україні, як от Одеса, Київ, Харків.

Переходячи до державної централізації трат, ми тут стріваємо ся з характерними ознаками наукового багажа автора. Перш за все д. Стасюк одного разу під Україною розуміє 8 губ. з українською більшістю плюс Бесарабія, другого разу вже у нього Україна, то тіж 8 губ. плюс Таврія і т. д. Ясно, що ні в якім разі не можна порівнювати статистичних відомостей про одну „Україну“ з відомостями про другу, особливо, коли ще додати, що відомости про одну подано за один рік, а про другу вже за инший.

Окрім сього, його бюджетні таблиці показують, що складаючи їх, автор не знайомий був, хоч би з „Кассовым Отчетом Министерства Финансов“ і через се брав готові таблиці, складені ріжними авторами по ріжному пляшу на підставі неоднакових матеріалів, і тільки трохи модифікував їх.

Ще більше помилок робить автор, говорячи про вплив не національного капіталу на розвиток нашого хазайства. Як відомо, мало не вся гірнична й металургійна промисловість на Україні оперта на чужоземному, бельгійському, французькому і англійському капіталі, а цукроварня, здебільшого, на польському. І от автор висловлює ту думку, що панування ненаціонального капіталу приносить лише економічну руїну нашому краю. Замість всяких доказів, д. Стасюк приводить таку саму поверхову думку Кавцкого з передмови до російського перекладу його праці „Торговая политика и рабочий класс“. Знаючи, що ся думка перечить історії промислового розвитку Польщі, де чужоземний, головню німецький капітал відіграв велику роль в її буйному економічному розцвіті, автор пробує по своєму пояснити промислову історію Польщі і разом показати, що може зробити в сій справі розумна економічна політика автономного союму. Тут автор показує вже своє незнайомство з елементарними історичними фактами. Не автономний польський сойм, якого вже й на сьвітї не було, причинив ся, як думає д. Стасюк, до того, що в Польщу емігрували закордонні капітали. Причинив ся до до сього російський уряд, перше знищивши цловий кордон між Польщею і Росією в 1851 р. і друге, встановивши в 1877 р. мито золотом. І от після 1877 року ми бачимо, як цілий ряд німецьких фабрик Сак-

сонії і Шлезку переходить в західну Польщу. Але навіть ся еміграція цілих підприємств не привела поки що до значної натуралізації чужоземних капіталістів в Польщі, бо, як відомо, і досі правління багатьох німецьких акціонерних підприємств Польщі перебувають за кордоном, а значить і тепер „надвартість“ мусить відпливати в Польщі, а се — економічно руйнувати її. А тим часом, одначе, перед очима всіх величезний економічний поступ Польщі під впливом закордонних капіталів. Розумієть ся, ще більш безпідставним являєть ся прирівнювання д. Стасюком закордонним капіталам капіталів Поляків-сахароварів Правобережної України.

Вияснивши оттак причини неминучої руїни продукційних сил на Україні, д. Стасюк доводить існування сеї руїни і в статистиці і в динаміці нашого хазяйства. Для сього він розглядає окремі галузи промисловости, число робітників і ступень їх концентрації по підприємствах на Україні. Ся частина, можна сказати, в щерть переповнена статистичними таблицями.

Але на жаль і тут автор виявляє майже повне незнайомство з першоджерелами фабрично-заводської статистики, як от „Матеріали для торгово-промислової статистики“. „Сводъ данныхъ о фабрично-заводской промышленности въ Россіи“ за відповідні роки. Без сього видання, в якому по губерніях подано відомости про число підприємств, робітників і вартість виробів кожної галузи промисловости, не може обійти ся ніхто, хто хотів би серйозно студіювати економіку того чи иншого району Росії.

Через се всі таблиці автора випадкові, безсистемні і не характерні, а до того що й не вірні.

Автор доводить, перш за все, що бавовняна промисловість на Україні руйнуєть ся. З чого се видно? З того, що в 1897 р. робітників було в сій промисловости на Україні 456 душ, а в 1902 р. по Погожеву, стало їх вже тільки 150. Окрім того, що у Погожева (Учетъ численности и состава рабочих в Россіи) ми не знайдемо відповідної цифри для 1902 (там — 170 душ для 9 губ.), треба зазначити, що в 1902 р. поза дослідом опинили ся дрібні підприємства, а з 1897 р. в перепис увійшли робітники всіх підприємств. Коли б д. Стасюк уважно читав ті джерела, на які він так часто покликуєть ся, тоді не було у нього таких необґрунтованих висновків, як от про руїну бавовняної промисловости.

Та всеж таки що до бавовняної і вовняної промисловости д. Стасюк, роблячи висновок про напрям в їх розвитку, порівнює їх становище в різні роки. Тут хоч метод вірний. А от, доводячи руїну продукційних сил в винокурній, цукроварній, тютюній та металург-

гічний промисловості, автор просто обмежує ся невеличкими відомостями за якийсь один рік (для кожної промисловості инший) і робить великий висновок про напрям їх розвитку.

Ми умисне не торкали ся тут ще одної важної хибі всіх розмов автора про розвиток нашого народнього хазяйства, якої ми докладніше торкнемо ся трохи нижше.

Дятого щоб робити ті чи инші висновки про руїну чи зріст певної галузи промисловості, треба подавати відомості не тільки про число робітників в ній, а і про розміри її продукції, а ще краще про грошову вартість її виробів. Перш за все, се — найбільш певні відомості російської фабрично-завідської статистики, по друге, тільки такі відомості малюють нам стан і розвиток промисловості. Д. Стасюк — певне, через незнайомство з матеріалами — раз подає відомості тільки про робітників, в друге вже тільки про розміри продукції і ні разу про грошову вартість виробів.

Особливо помилково, з боку методологічного, робити висновки про фабрично-завідську промисловість на підставі відомостей тільки про число робітників в ній. Правда, в певній історичній перспективі і ці відомості можуть по часті характеризувати еволюцію промислову того або иншого краю, але тільки в тому разі, коли при висновках зважено і всі инші фактори і роблено висновки з великою обережністю.

Д. Стасюк, не подаючи ніяких відомостей про розміри продукції всієї нашої індустрії, пробує довести руїну її на підставі статистичних даних про число робітників, працюючих в ній в 60—70 рр. і в 1900 р. минулого століття. Але ся проба (Табл. № 10) має в собі величезне число найгрубших помилок, що всі разом мають своїм джерелом незнайомство, а може поверхове знайомство з сирими матеріалами. Перш за все статистика робітників за 60—70 рр. взята д. Стасюком з „Матеріаловъ комісії 13 Ноября 1901 г. Высочайше учрежденной для изслѣдованія вопроса о движеніи съ 1861—1900 г. благосостоянія сельскаго населенія центрально-земледѣльческихъ губ.“, являєть ся найбільше непевною, як се зауважили саме редактори „Матеріалів“, а ще ранійш довели се російські марксісти Ілін та инші. Щож до 1900 р. то тут з д. Стасюком трапив ся цілий ряд прикрих пригод. Виравовуючи, скільки робітників припадало на тисячу людности в 1900 р., автор замість всієї людности взяв тільки сільську, а потім подаючи, скільки її було в 1900 р., він додав до сільської людности по перепису 1897 р. чомусь тільки 4% приросту за 4 роки, так наче період подвоєння людности в Росії не 50, а на Україні не 49, а 100 років. Трапило ся се через дуже поверхове знайомство автора з „Матеріалами“, особливо в ч. III їх, де містять ся коментарі до таблиць.

Отже, як бачимо, руїна продукційних сил на Україні абсолютно не доведена л. Стасюком.

Та автори здали ся за мало так блискучо довести руїну народного хазяйства на Україні, і він рішив ще й між иншим показати, що ніякої децентралізації промисловости на Україні ми не бачимо, як се говорять українські марксісти. Показав се він просто, дуже просто. Взяв із Погожева відомости про поділ робітників в 1902 р. по підприємствах з числом робітників до 10 душ, в 10—49, 50—99, 100—499, 500—999, 1000 і більше та й годі. З них видко, що на Україні далеко менша концентрація робочої сили, ніж в решті Росії. Супроти такого метода досить би було тільки порівняти Урал з його великою концентрацією робочої сили і малою продукційністю підприємств металургічних, і Україну з меншою концентрацією робітників і більшою продукційністю заводів, ніж на Уралі. Просто д. Стасюк забув, що велику роль в продукційности підприємства грає ще й його технічна організація. На сам кінець, відомости за один рік знову таки нічого не говорять про динаміку в поділі робітників по розмірах підприємств.

З того всього, що ми сказали про характер брошури д. Стасюка, кожному стане ясно, що вона не тільки не має ніякої наукової вартости, не тільки не корисна, а ще й дуже шкідлива своєю quasi-науковою статистикою¹⁾.

М. Порш.

✓ Статистическое Бюро Совѣта Съѣзда горнопромышленниковъ юга Россіи. — Статистика несчастныхъ случаевъ съ рабочими горной и горнозаводской промышленности южной Россіи за 1906, 1905 и 1904 гг. Составлено подъ редакціей Предсѣдателя Совѣта Съѣзда Н. Ф. фонъ Дитмара, Харьков, 1908, ст. XXX+59.

Інтересна сама по собі, як одна з перших проб внести промінь світла в темне царство робітничого питання на Україні, ся праця набирає особливого інтересу власне тепер, після страшної катастрофи на Риковських рудниках²⁾. Та катастрофа розкрила перед громадянством таку ганебну для лицарів початкового надбання картину, що само собою мусить повстати питання: невжеж ціла гірнича промисловість

¹⁾ Російська цензура запобігла сим разом ширенню помилок, сконфіскувавши брошуру. Через се рецензія не могла вийти в Л.-Н. Вістнику, для котрого була призначена. *Ред.*

²⁾ Катастрофа, як відомо, стала ся 19 червня (ст. ст.) сего 1908 р. біля Юзівки (на Катеринославщині), в копальні № 4 катерининської акціонерної гірничої спілки. Наслідком катастрофи було коло 300 убитих і тяжко покалічених.

України являє собою таку саму „мерзость запустівня“? Названа праця Статистичного Бюро українських гірничих промисловців як раз і дає досить багато даних для відповіді на це питання.

На жаль, в основу „Статистики“ (так ми далі називати-мемо рецензоване видання) лягли дані не про цілу гірничу промисловість т. з. Донецького басейну, а тільки про частину її, що правда — досить значну. Сталося так через те, що не всі підприємства відповіли на анкетні картки, розіслані Статистичним Бюром. В результаті, дані „Статистики“ за 1904 р. укладено на підставі відповідей 68,49%, за 1905 р. — 69,52%, а за 1906 р. — 78,97% усіх гірничих підприємств району. Що до суми продукції тих підприємств, що відповіли на запитання Бюро, то р. 1904 вона становила 82,28%, р. 1905 — 72,29%, а р. 1906 — 81,93% продукції всіх підприємств цілого району. Нарешті, число робітників у підприємствах, що взяли участь в анкеті Бюро, виносило р. 1904 — 87,51%, р. 1905 — 76,45%, а р. 1906 — 95,49% робітників відповідних підприємств цілого району. Таким чином, пересічно за три роки відомості укладено на підставі відповідей 72,33% фірм, в яких 83,15% робітників випродуковувало 78,83% продукції цілого району. На справедливую гадку авторів „Статистики“, це дає право вважати висновки, виведені на підставі даних про підприємства, що відповіли на анкету, типовими для цілої гірничої промисловості України.

Докладніша знайомість з цифровим матеріалом „Статистики“ приводить до переконання, що всі обвинувачення, висунуті житєм проти гірничих промисловців півдня Росії, цілком справедливі, чим саме собою розв'язується й поставлене нами трохи вище питання.

Виявляється насамперед, що в сім'ї європейських країн з розвинутою гірничою промисловістю Україна що до числа нещасливих випадків в робітниками заступає перше місце. Нижче подана таблиця, укладена на підставі даних „Статистики“ й доповнена даними з інших джерел, показує це наглядно.

На 1000 робітників, зайнятих у кам'яновугільній та антрацитній промисловості було вбито:

Роки	Україна	Прусія	Англія	Бельгія	Франція	Австрія
1893	2,63	2,63	1,44	1,12	0,89	—
1894	2,67	2,22		1,62	0,86	—
1895	1,91	2,54		1,33	1,19	—
1896	2,50	2,58	1,48	1,14	1,31	1,20
1897	1,93	2,26	1,32	1,03	1,07	0,95
1898	3,73	2,88	1,28	1,40	1,08	0,92
1899	2,18	2,32	1,36	0,97	1,38	0,08

Роки	Україна	Прусія	Англія	Бельгія	Франція	Австрія
1900	2,55	2,25	1,30	1,05	1,41	0,90
1901	2,62	2,34	1,36	1,17	1,21	1,19
1902	2,61	1,99	1,23	1,07	1,09	1,08
1903	1,82	1,92	1,26	1,14	1,02	—
1904	1,93	1,80	1,31	0,93	1,07	0,92
1905	2,23	1,85	1,42	0,91	1,04	1,45
1906	2,34	1,98	1,35	1,35	—	—

Та давно відомо, що „Європа — нам не указ“. Звертаємося отже до порівняння числа нещасливих випадків з робітниками в гірничій промисловості різних районів Росії й знову знаходимо таку саму картину: Україна й тут виступає перше місце. Пересічно за 14 років (1893—1906) на кождих 1000 робітників, зайнятих у гірничій промисловості Росії, було вбито: на Україні — 2,38, у Польщі — 2,14, по дрібніших районах Росії — 0,72, на Уралі — 0,41 та в центральній Росії — 0,32 робітників.

Але й взяті самі по собі, без порівняння з иньшими, дані „Статистики“ оповідають нам страшенно сумну повість про систематичне вивродження гірничого робітника на Україні. На 100 міл. пуд. мінерального палива і залізної руди, видобутих на Україні, припадало вбитих і померлих від рап:

1) по мінеральному паливу: р. 1904 — 20,35, р. 1905 — 23,35 та р. 1906 — 24,71 робітників;

2) по залізній руді: р. 1904 — 11,13, р. 1905 — 12,74 та р. 1906 — 7,86 робітників.

Групуючи нещасливі випадки по категоріях підприємств, в яких вони трапили ся, ми переконуємо ся, що взагалі нещасливі випадки трапляють ся на доменних заводах; смертю нещ. випадки найчастіше кінчають ся при добуванні залізної руди; каліцтвом — на перерібних заводах (сталеплавних, чавуноплавних, рельсопрокатних та иньш.). Се видно з слідувочної таблиці.

На 1000 робітників пересічно за три роки (1904—6) припадало:

	Усього нещ. вип.	Смерть	Каліцтво
Доменні заводи	482,47	1,78	21,41
Камянний вугіль	369,27	2,25	26,64
Перерібні заводи	317,99	0,48	29,12
Антрацит	183,46	1,47	15,20
Марганцева руда	177,25	0,52	2,95
Залізна руда	143,98	2,85	10,73
Камяна сіль	18,12	—	—

З газетних звісток про Риковську катастрофу зазначалося, між іншим, що пересічний вік убитих робітників був 18—30 років. Дані „Статистики“ potwierджують, що сей вік взагалі являється типовим для нещасливих випадків з робітниками української гірничої промисловости. Так пересічний за 1904—1906 рр. вік убитих і померших від ран був 28,10 років, для повних калік — 30,52 роки, а для неповних інвалідів — 27,23 років. Коментарі тут непотрібні.

На одного вбитого або помершого від ран на гірничих підприємствах України пересічно припадало:

	1904	1905	1906
Жінок	0,50	0,61	0,58
Дітей	0,67	1,09	1,28
Батьків	0,89	0,81	0,74
Братів та сестер	0,05	0,02	0,02
Усього	2,42	2,53	2,52

Треба зауважити, що в сей обрахунок увійшли не всі брати й сестри, а тільки ті, що мають право на пенсію по закону 2 червня 1903 р. Таким чином, число членів семей убитих та померших від ран робітників в дійсности мусить бути значно вищим.

Усі досі наведені відомости викликають одні тільки сумні думки. Але в „Статистиці“ наведено також один такий факт, якого по справедливості можна назвати відрадним. Се — факт зросту зарібної платні. Пересічний заробіток робітника в гірничій промисловості Донецького басейну виносив: р. 1904 — 266,95 карб., р. 1905 — вже 272,19 карб., а р. 1906 — вже 328,90 карб. Таким чином, р. 1906 зарібна платня зросла на 20,8% проти р. 1905 і на 25,2% проти р. 1904. Однак дуже радіти з сього приводу нічого, бо ще й тепер між зарібною платнею українського та закордонного гірничого робітника лежить ціла прирва. Досить сказати, що в Англії річний заробіток копача вугля виносить 725 карб., в Злучених Штатах Північної Америки — 800 карб., у Франції — 524 карб. та в Германії — 516 карб.

Дуже багато місця (55 сторінок з 89) автори „Статистики“ присвятили питанню про видатки підприємців на результати нещасливих випадків — гоїння покалічених, пенсії сиротам, то-що. Треба признати, що якість питання далеко не відповідає кількості затраченого на нього місця. А втім, як на кого. Може дд. гірничі промисловці присвятили сьому питанню стільки місця, щоб показати, як їх „рвоворє“ закон 2 червня 1903 року. Та даремна вся їхня праця, бо жите не раз уже показало, а остання катастрофа ще раз потвердила той факт, що закону 2 червня не за багато, а за мало для стримання ненажерливости підприємців.

М. Гестер.

Руско-латинський словарець для руских гімназій, зладив проф. Юліян Кобилянський. Чернівці, 1907 (книжка вийшла цього року), ст. 408, 8°, ціна 4-50 кор.

Хоч цього року минуло вже 30 літ від часу, як т. зв. академічна львівська гімназія випустила в себе першу серію матуристів, які склали сей іспит в українській мові, хоч від того часу число гімназій з українською викладовою мовою зросло до 5, згідно 6 — коли вчисляти сюди філію академічної львівської гімназії, а надто засновано в двох гімназіях у Галичині утравістичні відділи, а на Буковині дві (а від сеї осені три) утравістичні гімназії, хоч число учеників Українців зросло значно, то дози не постаралися ще шкільні влади, до яких се належить, щоби для тих шкіл уложено всі підручники шкільні і видано їх на кошт шкільного фонду. А навіть між виданими підручниками являють ся такі дивогляди, які неможливі в жадній иншій австрійській гімназії, крім української. Не диво, що й приватні накладці беруть ся за видаване шкільних підручників і коли б вони мали певність, що всі книжки видані ними будуть допущені до наочування по школах, певно, що нині мали би ми всі шкільні підручники і то знамениті, бо оперті на конкурсах і вільній конкуренції.

Таким приватним накладом (Ромуальда Шаллього) вийшов і отсей словарець, якого назва подана в горі. Пригляньмо ся йому трошки ближше.

Словарець містить — як заявляє автор — коло 15.000 українських слів і відповідне, очевидно далеко висше число латинських. Характер має підручника, а не наукового словаря, через те не подані в нім ні твори, ні автори при поодиноких словах, із яких їх черпано. Правда, що се збільшило би значно обем книжки, але й збільшила би ся дуже значно її вартість. При імениках не подано, як се звичайно водить ся, другого відмінка та роду (хйба виїмково декуди), а при дієсловах не означено головних форм (*perf.*, *supin.*) та неправильних, а надто викинено зовсім знаки довготи і короткоти самозвуків, що утруднює правильне акцентоване. Наслідком того початкуючі ученики не зможуть самостійно користувати ся словарцем і будуть примушені звертати ся за помочю до старших. Дравопись словарця шкільна, отже пишеть ся в ній: виречи, бічи, змочи, вдовж, встид, всхід і т. д. Дуже впадає в очи неправильність у писаню приімеників, злучених із імениками, заімениками, прислівниками. Пишеть ся отже раз: наосліп, напоперек, наприклад, наприклад, направо, наздогін, надвір (*foras*), небути (*abesse*), притім і т. д. і побіч того: на потому, на по перемену, на ліво, на лад чого, на зорях, на сам, на спів (*ex dimidia parte*). Доволі багато також, як на шкільний підручник, похибок; крім вказаних автором при кінці книжки,

завважали ми лише при недокладнім перегляді ще ось які: po(n)tifex і pon(t)ifex (265) [подані в скобках букви пропущені], innoce(n)s, eo magnis (тим більше), in publicum (16), cum iam advesperasceret (31), ex hoc appareret (31), виноси сяраде (39), ворогувати (62), in insid(i)as (62), moveri possumt (81), дебелей, завзя(ту)щий (тут автор дав непотрібно скобки), завіщанє (107), правельний (112), u(n)guis (144), пукривка (154), многобар(в)ний (167), нагнлос (176), накликуване (180), при вичіслюваню, подолюдок, недоречний, неправесий, Румуле (207), оперізувати, пересхрестє, предбесідник, прибільшати, pingnis (365), пілувати (зам. цілувати). При підручниках належало б переводити старанніше коректу так, щоби похибок по можности не було ніяких. Деякі слова на наш погляд не зовсім удатно перекладені, як: бандура — luga; баришувати — liceri alqd (хоч се значить: посередничити за гроші); при безженний наведено також: vidua (хоч удовець (удова) не те, що безженний; время — occasio, а се слово в формі веремья уживаєть ся тільки на означенє погоди, в иншій формі і значіню не уживанє; живот — vita (!), а далі ще: жолудок гл. живіт; згага гл. спрага, хоч се два зовсім відмінні понятя; лінє — homo sedes, хоч під сим словом розумімо все: лінивство; плита — lapis quadratus, хоч плита може бути й не квадратово; посіпака — emissarius (властиво: поштуркач, раб); рило — os, rostrum; турбан — tiara; чари — venenum, хоч чари можуть бути симпатичні, отже без отруї, прим. дівчина чарує очима і т. д. Деякі вирази можна би заступити кращими і ліпшими, прим. бистрень — torrens (бистрець); бите — verbera (батоги); висиповляти — exheredare (видідичити); відстань — spatium (віддаль); ворона чорна — corvus (крук); втеклий — fugitivus (втікач, збіглець); вуздєла — frenum (узда, уздечка, вудила, поводи); головиця (?) — fons; квиль (?) — vagitus; межимір — mensur (землемір, мірятьник); містюк — oppidanus (міщанин, міщух); непіт — nepos (внук); трови — venatio (лови). Попадають ся в книжці також польонієми, які при найближшій нагоді повинен автор повикидати: барки в значіню плечі, коли в нас барки якраз на переді; битний — rugnaх; бодливий — petulcus; верховода, монарха; вимя (зам. вімя); впрочня (зам. пророчня); вікопомний (зам. безсмертний, вічний); віщба (зам. ворожба, пророцтво); вспирати (зам. підпирати); дієпись, дієписець (зам. літопись, літописець); допасты чого (дізнати); кнувати — meditari; мисливий — venator (зам. ловець); подвої — valvae; підприємати, підприємство (зам. під-); предчувати (зам. прочувати); прецінь, принаймні (зам. адже, бодай). — А вже зовсім треба повикидати, а навіть тепер позамазувати у книжці отсі вирази: абим так був (аби я); але — на 2-ім місци; бігати на поприщи (!); богословіє, богочестіє; вдохновеніє, вдохновенний; видище (зам. привид); вин-

ний (зам. винен); витолковане; відзначаючий ся; водоприск; водотік; вожд, воїн; во виду чого (зам. супроти чого); волость — fines; вопреки (!); средства — opes (засоби); гамбар; гласувати (зам. голосувати); здавна ествуючий, довго треваючий; движене — motus (рух); дервість; діствоване, дійствовати; довільний (зам. задоволений); доперва (аж); донрік; чувство; не маю нічого в тим до діла (зам. не маю в тим ніякого діла); жити — optare (зам. бажати); затіви — machinationes; захват (зам. захоплене); злок — haustus (зам. лик); знаючий ся на — peritus (зам. досвідний); казенний, казна; кожа (зам. шкіра; криша — tectum; личить (зам. лицює); личний, личність (зам. особистий); лякучий — terribilis; марнословіє; нагальний; но (зам. але); обавляти ся (зам. побоювати ся); обиняки — ambages; одличати ся, одчай; омпно — taedet; опукний — convexus; опровергати; ошибка, ошибати ся; пахніти, пахтити — olere; посадячий (зам. посадючий); понимать — сареге; почва; предстояти; прислівіє. Всі отсі слова попсовані, або варваризми для нашої мови, тому ученики не повинні уживати їх, а тим більше вичувати.

Прочитавши хтось отсю літанію слів та закиди, пороблені словарецями, подумає, що він не має вартости. Отже ні. Хоч він має уємні сторони, які тут і піднесено (і то лише в тім намірі, щоби автор при нагоді усунув їх), то вони або дрібні, або процентово так незначні, що додатні сторони загладжують їх зовсім. А додатні сторони словарця — се чиста народня мова (крім вичислених слів) і дуже богата фразеологія, що надає всякому словареви найбільшу вагу і вартість. І певно не одна національна школа, що розвиваєть ся серед далеко прихильнійших обставин, не зможе похвалити ся таким гарним словарцем із огляду на фразеологію, як словарець д. Кобилянського. Тому належить бажати також як найшвидшого виходу його латинсько-українського словаря, який певно так само багатий на фрази і для учеників може й потрібніший від сього, а який власне друкуєть ся, як згадує автор. *В. Гнатюк.*

Книжная Лѣтопись Главнаго Управленія по дѣламъ печати. 1907 г. Іюль-Декабрь. Годъ I. № 1—24. С.-Петербург. 1908, 1 л. + 618 + 66 ст.

Потребу такого видавництва відчували давно всі, що займають ся книжним ділом. Каталюги книжних складів і антикварів подавали більше принагідні вістки про новости книжного роспійського ринку, а бібліографічні відділи спеціальних журналів знайомили спеціалістів таки не дуже вчасно з новостями даної дісципліни. Нині науковий світ, та всі що цікавлять ся книжною повинною мають дуже добрий підручник в тижневих зошитах „Книжной Лѣтописи“, що подає в азбучнім порядку назви

всіх книжок, які виходять в Росії, з докладним описом їх, — перераховує важливіші статті журналів і газет, та одмічає критики на поодинокі праці. Нові книжки розділені по мовам, на яких вложені; руські мови не розділені, що утруднює значно можливість прослідити книжний рух серед Українців і Білорусів. Не всюди така подано накладця, що знов недогідно для книжних складів, особливо заграничних. Зрештою „Книжной Лѣтописи“ не мож чинити п'яких замітів, бо редакція (головний редактор п. А. Д. Торопов) поставила діло видавництва дуже уміло і веде його совістно. Кождий зошит має показчики авторів і річевий. Крім того що чверть року осібні показчики, а на кінці року за весь рік по авторам і матеріям. Нумерів за пів року 1907 було 9607; при тім остались незазначеними т. н. нелегальні видавництва, яких видавці не посиляють в „Главное Управление по дѣламъ печати“, та видавництва поза границями Росії. Коли б все те зчислити, то можна би одержати поважну цифру яких 12.000 н-рів, отже на рік 24.000 нових публікацій. Треба надіятись, що редакція увагляднить в часом і нелегальні та заграничні видавництва, скільки вони будуть їй доступні, та постараеть ся давати повний образ видавничого російського руху, на вразок катальогів Hinrichs-a, які так сильно оживляють німецький книжний ринок, притягаючи на нього велічезні заграничні капітали. Передплата на 1908 р. підвишена для Росії на 6 рб., а для загралиці на 10 рб.

I. Свєтлицький.

Видання й статі обговорені в с'ім томі:

F. Bujak: Galicya. Tom I. Kraj, Ludność, Społeczeństwo, Rolnictwo. 1908.

J Schlemm — Wörterbuch zur Vorgeschichte, 1908.

K. Болсуновскій — Символика эпохи неолита, 1908.

G. Pfannmüller — Jesus im Urteil der Jahrhunderte, 1908.

O. Dähnhardt — Beiträge zur vergleichenden Sagen- und Märchenforschung, 1908.

A. Лукьяненко — О языкѣ Несторова житія преподобнаго Θεодосія Печерскаго по древнѣйшему изъ дошедшихъ списковъ, 1907.

W. Smoleński — Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej, 1908.

T. Grabowski — Literatura aryańska w Polsce 1560—1660, 1908.

St. Załęski — Jezuici w Polsce, III—IV, 1902—1905.

M. Довнар-Запольскій — Боркулабовская лѣтопись, 1907.

T. Urbański — Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Moldawii, 1907.

И. Павловскій — Битва подъ Полтавой 27 іюня 1709 года и ея памятники, 1908.

F. von Kraelitz-Greifenhorst — Bericht über den Zug des Gross-Botschatters Ibrahim Pascha nach Wien i. J. 1719.

А. Лазаревскій — Малороссійскіє посполитые крѣстьяне, 1908.

В. Савва — Изъ слободско-украинской старины конца XVIII вѣка,

Біленькій — Старша руська письменность на Угорщинѣ, 1907.

Письма Герцена къ Марко Вовчку, 1907.

А. Макаренко — Канунъ по сибирскимъ селеніямъ, 1907.

А. Сергпутовскій — Очерки Бѣлоруссін, 1907.

Talko-Hryniewicz — Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy, 1907.

H. Ploss — Das Weib in der Natur- und Völkerkunde, 1905.

М. Стасюк — Автономія і розвиток продукційних сил на Україні, 1907.

Статистическое Бюро Совѣта Съѣзда горнопромышленниковъ юга Россіи, 1908.

Ю. Кобилянскій — Руско-латинскій словарець, 1907.

Книжная Лѣтопись Главнаго Управленія по дѣламъ печати, 1908.

ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ

Виходять від 1908 р.

Редакційний комітет: *М. Грушевський, Гр. Павлучкий, Вол. Перетц.*

КНИГА ПЕРША.

ЗМІСТ: 1. Українське Наукове Товариство в Києві і його наукове видавництво — **Мих. Грушевський**. 2. Найближчі завдання історії української літератури — **В. Перетц**. 3. Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною — **Мих. Грушевський**. 4. Пісня про Дорошенка й Сагайдачного — **Б. Грінченко**. 5. Нові матеріали до біографії Костомарова — **Олександр Грушевський**. 6. Причинки до української діалектології — **Є. Тимченко**. 7. Історія української граматичної термінології — **Іван Огієнко**. 8. Про сім'ю в хірургії — **Др. М. Галін**. 9. Хроніка Українського Наукового Товариства в Києві. Передплата на першу серію 5 р., для студентів, учеників, народних учителів 3 р., для членів товариства 2 р. (На пересилку до Галичини 1 р. 20 коп. за серію). — Приймаєть ся в Києві в бюрі Товариства, при редакції Л. Н. Вістника.

Вийшов і продаєть ся в Книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові (Театральна ч. 1) по ціні 7 кор. 50 сот.

VI ТОМ

ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ

проф. **МИХ. ГРУШЕВСЬКОГО**

ЖИТЄ ЕКОНОМІЧНЕ, КУЛЬТУРНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ XIV — XVII ВІКІВ
(Торговля і промисел, господарство сільське, культура і побут, письменство і штука, культурно-національний рух, брацтва, боротьба за їх против унії).

Тамже продають ся:

Т. I—V Історії України-Руси по ціні 7 кор. 50 сот.

Очерк історії українського народу (короткий курс історії України до сучасности), ц. 7 кор.

Про старі часи на Україні, популярна ілюстрована історія України, ц. 60 сот.

Хмельницький і Хмельниччина, ц. 20 сот.

Освобождение России и украинский вопрос (статі на сучасні теми), ц. 2 к. 80 с.

3 біжучої хвилі. Статі на теми дня, ц. 1 кор. 40 сот.

Про українську мову і українську справу, ц. 30 сот.

РАДА

газета політична, економічна і літературна

виходить у Києві що дня, окрім понеділків.

Рік видання третій.

„РАДА“ має широку програму, як звичайні великі політичні газети: дає щоденний огляд життя політичного, громадського, економічного і літературного на Україні, в Росії й по чужих землях; звістки про всякі світові події, поезії та оповідання; фелетони політичні, наукові і белетристичні; телеграфічні звістки: агентські та від власних кореспондентів.

Особливу увагу звертає „РАДА“ на місцеве життя провінції.

„Рада“ має в Державній Думі і Державній Раді власних кореспондентів.

Умови передплати за границю: на рік 11 карб., на пів року 5 карб. 50 коп., на 3 міс. 2 карб. 75 коп., на місяць 1 карб.

Ціна окремого № 4 коп. За зміну адреси 30 коп.

Безплатний додаток: нове найповніше видання Кобзаря Т. Шевченка під ред. В. Доманицького.

Адрес редакції і головної контори у Києві: Велика Підвальна ул., д. 6 біля Золотих Воріт. Телефон 1458.

Publikationen

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supinski-Gasse, 17.

Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigiert von Prof. Michael Hruševskij, bis jetzt erschienen Bde I—LXXXIII (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Litteraturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sectionen und Commissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A Die historisch-philosophische Section publizierte bis jetzt:

1. Elf Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istorično-filozofičnoj sekyi) B. I—IV u. VI—XI enth. eine Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševskij (I. Theil bis Anfang des XI Jahrh., II — bis Mitte des XII Jahrh., III—IV bis zum J. 1340, VI—VII bis zum J. 1569), VIII—IX Verfassung und soziale Verhältnisse im XIV—XVII Jahrh. Preis I, II u. V B. à 4 Kr., III u. IV B. 5 Kr., VI u. VII B. 4-50, VIII u. IX B. 4-50. Bd. X—XI 4-50 Kr., Bd. V. enthält Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. Preis 2 Kr.
2. Historische Bibliothek, bis jetzt erschienen B. I—XXIV.
3. Ukrainisch-ruthenisches Archiv I Band: Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg — 3 Kr. II Band: Materialien zur Geschichte des Bauerntums und der Oekonomie Galiziens im XVIII—XIX Jhdt. — 4 Kr. III Band: Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergeburt der Ruthenen in Galizien 1830—1840 — 5 Kr.
4. Juridische Zeitschrift, bis jetzt X Bde, à 2 Kr.
5. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt IX Bde à 3 Kr.
6. Juridische Bibliothek, bis jetzt III B. à 2 u. 3 Kr.

B. Die philologische Section publizierte bis jetzt 10 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoï sekyi), enthaltend: Bd. I. und IV. eine Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Koniskij, Preis à 3 Kr. Bd. II. u. III. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Literatur, von Michael Dragomanov (erster Theil). Preis à 4 Kr. Bd. V. Die Mundart der Lemken, von I. Verchratskij, 6 Kr. B. VI. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde von M. Dykariv Preis 4 Kr. Bd. VII u. X: Abhandlungen aus der ukrainischen Volkskunde und Litteratur von Michael Dragomanov (Zweiter Theil). Preis 5 Kr. Bd. VIII—IX, Die Korrespondenz d. J. Holowačkij, Preis 7 Kr.

Ukrainische Bibliothek, Bd. I—III. Sämmtliche Werke von J. v. Fed'kovyč, Bd. I. Gedichte, Preis 6 Kr., B. II. Erzählungen, Preis 4 Kr., Bd. III. Dramatische Werke, I A Theil, Preis 3 Kr., 2 Theil, Preis 3 Kr. Bd. V—VI: Gedichte von Taras Ševčenko, Preis à 3 Kr.

C Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medicinische Section publizierte bis jetzt 11 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten à 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abtheilungen, jede unter einer besonderen Redaction; die mathematisch-naturwissenschaftliche red. von Iv. Verchratskij und Vlad. Levickij, die medizinische red. von Dr. E. Ozarkevč. Preis jeder Abtheilung 2 Kr. Bände IX—XI à 5 Kr.

D. Die Archaeographische Commission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine, Bd. I (Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66); Bd. II (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565); Bd. III (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5); Bd. IV u. V (Galizische Akten aus den J. 1648—1659). Bd. VII (Lustration vom J. 1570); VIII B. Akten zur Gesch. der ukr. Kosaken 1531—1630. Jeder Bd. kostet 4 Kr., III Bd. 5 Kr.

НБ ПНУС

249227

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I. Alttestamentliche Apokryphen; Bd. II. Neutestamentliche Apokryphen A. Evangelienkreis. Bd. III. B. Apokryphe Apostelgeschichten. Bd. IV. Eschatologische Apokryphen, IV. B. V. Denkmäler der religiösen Polemik aus dem XVI—XVII Jh. Bdtd. I u. V. Preis 4 Kr., Bd. II u. III à 5 Kronen.

3. Kotljarevskyj, Die travestierte Aeneis, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798, Preis 60 Heller.

4. Akten Sammlung zur Geschichte der social-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, Preis 3 Kr.

E. Die Ethnographische Commission publiziert:

1. Das Ethnographische Sammelwerk (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 22 Bände. Preis Bd. I—IV u. VII—X u. XII—XIII à 3 Kronen, Bd. V—VI u. XVII—XIX à 4 Kr. Bd. XVI u. XXI—XXIV à 6 Kr. 2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie, Bd. I. Preis 8 Kr. (Enthält Abhandlungen über neueste archäologische Funde, über die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobrudža, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit 13 chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebensweise, Industrie, Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen, Bd. III, 4 Kr. (Neue archäologische Funde, Volkskalender, Aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Černyhiv, Die Corporationen der Dorfjugend in der Ukraine, Bd. IV, 4 Kr. Die Huzulen (zweiter Theil), Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Theil). Bd. VII. Die Huzulen (vierter Theil) 6 Kr. BJ. VIII—IX Das Kind in der ukr. Volkskunde, 4 Kr. und 3 Kr.

Chronik der Gesellschaft, enthält die Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft, Sectionen und Commissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—33 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft in Lemberg, Theaterstr. 1, vorrätig.

ИБ ПНУС

249227